୧. ଜୈନଧର୍ମର ସ୍ୱରୂପ

ଭାରତବର୍ଷରେ ଆଦିମ କାଳର ଚିନ୍ତାଶୀଳ ବ୍ୟକ୍ତିମାନଙ୍କର ଭୂୟୋଦର୍ଶନଜନିତ ଜ୍ଞାନପୁଞ୍ଜ ବେଦ ନାମରେ ଅଭିହିତ । ବିଭିନ୍ନ କାଳରେ ବିଭିନ୍ନ ବିଷୟକ ଜ୍ଞାନ ଉପଲବ୍ଧ ହୋଇ ଥିଲେହେଁ ତାହା ଏକତ୍ର ମନ୍ତ୍ର ଓ ସୂକ୍ତ ଆକାରରେ ସଞ୍ଚିତ ହୋଇଥିଲା । ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ସେ ସବୁ ବିଷୟଭେଦରେ ବିଭକ୍ତ ହୋଇଥିବାର ଜଣାଯାଏ । ପରିଦୃଶ୍ୟମାନ ଜଗତର ସୃଷ୍ଟି ଓ ସ୍ଥିତିର ମୂଳତତ୍ତ୍ୱ ନିରୂପଣ କରିବାକୁ ଯାଇ ନାନା ମୁନି ନାନା ମତ ପ୍ରକାଶ କଲେ । ତାହାହିଁ କ୍ରମେ ଭିନ୍ନ ମତ ଓ ଭିନ୍ନଧର୍ମ ରୂପେ ଆତ୍ମ-ପ୍ରକାଶ କରିଅଛି । ଋକ୍‌ବେଦର ୫ମ ମଣ୍ଡଳ ୧୦ମ ସୂକ୍ତରେ ଯେଉଁ କେଶୀ ଓ ଦିଗମ୍ବରଙ୍କର ବର୍ଣ୍ଣନା ଅଛି ସେ ଜୈନମାନଙ୍କର ଋଷଭ ଏବଂ ହିନ୍ଦୁ ପୁରାଣର ଶିବଙ୍କ ସହିତ ଅଭିନ୍ନ ରୂପରେ ଚିହ୍ନିତ ହୋଇପାରନ୍ତି । ଏଥିରୁ "ବେଦୁଁ ହୋଇଲା ନାନାଗତି" ଭାଗବତ ବାକ୍ୟର ସାର୍ଥକତା ପ୍ରତିପନ୍ନ ହୁଏ । ଆହୁରି ମଧ୍ୟ ଜୈନ ହରିବଂଶ ନାମକ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ନାରଦ ଓ ପର୍ବତ ଋଷିଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ବେଦାର୍ଥ ଘେନି ଯେଉଁ ବିବାଦ ଉପୁଜିଥିଲା ତାହ ମଧ୍ୟ ଉକ୍ତ ବାକ୍ୟର ପୋଷକ । ନାରଦ ଓ ପର୍ବତଙ୍କର ଆଖ୍ୟାନର ସାରକଥା ଏହିପରି-

ଥରେ 'ଅଜୈର୍ଯଜେତ' ଏହି ବୈଦିକ ବାକ୍ୟର ଅର୍ଥ ବିଷୟରେ ଆଲୋଚନା ହେଉଥିଲା । ପର୍ବତ ଏହି ବାକ୍ୟର ଅର୍ଥକଲେ "ଅଜ" ଅର୍ଥାତ୍ ଚତୁଷ୍ପଦ ପଶୁବିଶେଷ । ତଦ୍ୱାରା ଯଜ୍ଞ କରିବା ବିଧେୟ । କିନ୍ତୁ ନାରଦ ତାହା ସ୍ୱୀକାର ନକରି କହିଲେ "ଅଜ"ର ଅର୍ଥ ହେଉଛି ଯହିଁରୁ କିଛି ଜାତ ହୁଏ ନାହିଁ ଅର୍ଥାତ୍ ୩ ବର୍ଷର ପୁରୁଣା ଶସ୍ୟ । ତାହାରି ଦ୍ୱାରା ଯଜ୍ଞ କରିବା ବିଧେୟ । ଏହି ଆଲୋଚନା ଲୋଡ଼ି ଦୁହେଁ କୌଣସି ରାଜାଙ୍କ ନିକଟକୁ ଗଲେ । ତାଙ୍କ ସଭାରେ ନାନା ଯୁକ୍ତିତର୍କ ପରେ ନାରଦଙ୍କର ମତ ଯଥାର୍ଥ ବୋଲି ଗୃହୀତ ହେଲା । ତହୁଁ ପରାଜିତ ପର୍ବତ ଅନ୍ୟଜଣେ ରାଜାଙ୍କ ଆଶ୍ରୟରେ ରହି ପଶୁହିଂସା ଦ୍ୱାରା ଯଜ୍ଞକରଣ ମତର ପ୍ରଚ୍ଚର କଲେ । ନାରଦ ଅହିଂସାର ପ୍ରଚାରରେ ଲାଗିଲେ । ଏହାହିଁ ହେଲା ଏଇ ବେଦର ହିଂସା ଓ ଅହିଂସା ରୂପକ ଦୁଇ ଶାଖା । କ୍ରମେ ଦୁହେଁ ପ୍ରଶାଖା ଓ ପଲ୍ଲବ ସମ୍ଭାରରେ ପରିବର୍ଦ୍ଧିତ ହୋଇ ପୁରାତନ ବଟବୃକ୍ଷର ଶାଖା ବିଲମ୍ବୀ ପ୍ରରୋହ ଭଳି କାଳକ୍ରମେ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ବୃକ୍ଷରେ ପରିଣତ ହେଲେ ଏବଂ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଓ

ଜୈନଧର୍ମ ନାମରେ ଅଭିହିତ ହେଲେ । କ୍ରମେ ଉଭୟ ଗୋଷ୍ଠୀର ଉପାସନା ଓ ଆଚାର ପ୍ରଣାଳୀ ଭିନ୍ନ ହେବାକୁ ଲାଗିଲା ଏବଂ ଦୁହେଁ ଯେ ଗୋଟିଏ ବୃକ୍ଷର ଦୁଇଟି ପ୍ରରୋହ ମାତ୍ର ସେ କଥା ସ୍ମୃତିର ବାହାରକୁ ଚାଲିଗଲା ।

ଅତଏବ ଦେଖିବାକୁ ଗଲେ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟଧର୍ମ ଓ ଜୈନଧର୍ମ ଦୁହେଁ ଏକ ପରିବାରଭୁକ୍ତ । ଜୈନଧର୍ମ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମଠାରୁ ପ୍ରାଚୀନତର । ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି ଯେ ମହାବୀରଙ୍କ ଶିଷ୍ୟ ଅନେକଥର ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କ ସହିତ ଶାସ୍ତ୍ରାର୍ଥ ବିଚାର କରିଥିଲେ । ସ୍ୱୟଂ ବୁଦ୍ଧଦେବ ମଧ୍ୟ ଅନେକ କ୍ଷେତ୍ରରେ ନିଗ୍ରନ୍ଥି ଓ ଆଜୀବକମାନଙ୍କର ମତର ବିରୁଦ୍ଧତା କରି ଶିକ୍ଷା ଦେଇଥିଲେ । ମହାବୀର ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ହେବା ପୂର୍ବରୁ ଜୈନଧର୍ମ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା । (୧) ଅତଏବ ମୂଳ ହେଲା ହିନ୍ଦୁଧର୍ମ, ତା'ପରେ ଜୈନଧର୍ମ ଏବଂ ତା'ପରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ । ଏହାହିଁ ହେଉଛି କ୍ରମ ପରିଣତି ।

ଆଗେ ଅନେକଙ୍କର ଧାରଣା ଥିଲା ଯେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମରୁ ଜୈନଧର୍ମ ସମୁଦ୍‌ଭୂତ, ମାତ୍ର ଏହା ଭ୍ରମାତ୍ମକ । ଜୈନଧର୍ମ ଯେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମଠାରୁ ପ୍ରାଚୀନତର ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହର ଅବକାଶ ନାହିଁ । ମହାବୀର ହେଉଛନ୍ତି ଜୈନଧର୍ମର ଚତୁର୍ବିଂଶତି ତୀର୍ଥଙ୍କର । ସେ ଥିଲେ ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ସମସାମୟିକ ଏବଂ ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ପରି ରାଜ-ବଂଶଜ । ଖାଲିହସ୍ତରେ ଏକ ମତ୍ତହସ୍ତୀକୁ ଦମନ କରିବାରୁ ଲୋକମୁଖରେ ମହାବୀର ଆଖ୍ୟା ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇ ସେହି ନାମରେ ସେ ପରିଚିତ ହେଲେ ।

ଏହି ମହାବୀର ଉତ୍କଳ ଖଣ୍ଡରେ ଜୈନଧର୍ମର ପ୍ରଚାର କରିଥିଲେ । ଉତ୍କଳରେ ତାଙ୍କର କେନ୍ଦ୍ର ଥିଲା କୁମାର ପର୍ବତ ବା ଆଧୁନିକ ଖଣ୍ଡଗିରି । ଓଡ଼ିଶାର ମହେନ୍ଦ୍ର ପର୍ବତରେ ଆଦି ତୀର୍ଥଙ୍କର ଋଷଭଙ୍କର ଆସ୍ଥାନ ଥିଲା । ମହେନ୍ଦ୍ର ପର୍ବତ ଆଜି ମଞ୍ଜୁଷାରେ । ମାତ୍ର ଆଜି ତାହା ରାଜନୈତିକ ଓଡ଼ିଶାରେ ନଥାଇ ଆନ୍ଧ୍ରରେ ରହିଅଛି ।

ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ସମସାମୟିକ ଯୋଗୁଁ କେହି କେହି ମହାବୀରଙ୍କୁ ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ବଂଶୀୟ ଲୋକ ବୋଲି କହିଥାନ୍ତି । ଏତକ ସତ୍ୟ ଏବଂ ସୁନ୍ଦର କଥା ଯେ ଏକ ସଙ୍ଗରେ ଉତ୍କଳରେ ହିନ୍ଦୁଧର୍ମ, ଜୈନଧର୍ମ ଏବଂ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା ।

ପ୍ରବାଦ ଅଛି ଯେ ମହାବୀର ବ୍ରାହ୍ମଣ କୁଳରେ ଜନ୍ମ ଗ୍ରହଣ କରୁଁ କରୁଁ କ୍ଷତ୍ରିୟ କୁଳରେ ଜନ୍ମ ଗ୍ରହଣ କଲେ, କାରଣ ଇନ୍ଦ୍ର ତାଙ୍କ ଜନ୍ମ କଥା ପୂର୍ବରୁ ଜାଣିପାରି ତାଙ୍କୁ

(୧) *P.Sacred Book of the Ind* by, Dr. Jacob

କହିଲେ- ସବୁ ଜିନମାନେ କ୍ଷତ୍ରିୟ କୁଳରେ ଜନ୍ମ ଗ୍ରହଣ କରିଅଛନ୍ତି, ଆପଣ ମଧ୍ୟ ସେହି କ୍ଷତ୍ରିୟ କୁଳରେ ଜନ୍ମ ନିଅନ୍ତୁ । ଏଥି ନିମିତ୍ତ ମହାବୀର କ୍ଷତ୍ରିୟ କୁଳରେ ଜନ୍ମ ନେଲେ । ମହାବୀରଙ୍କ ଜନ୍ମ ହେଲାପରେ ତାଙ୍କ କୁଳରେ ଧନଧାନ୍ୟ ବୃଦ୍ଧି ହେବାରୁ ତାଙ୍କ ନାମ ଦିଆଗଲା ବର୍ଦ୍ଧମାନ । ସମସ୍ତେ ଆଶା କରିଥିଲେ ରାଜପୁତ୍ର ବର୍ଦ୍ଧମାନ ରାଜ୍ୟର ସମୃଦ୍ଧି ବଢ଼ାଇବେ, ମାତ୍ର ସେ ନିଜେ ଅପେକ୍ଷା କରିଥିଲେ ଜିନ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ହେବା ପାଇଁ । ରାଜବିଭବ ପରିତ୍ୟାଗ କରି ସେ ଅରଣ୍ୟରେ କଠୋର ତପଶ୍ଚରଣ ଆରମ୍ଭ କଲେ ଏବଂ ଶେଷରେ ସିଦ୍ଧକାମ ହୋଇ ଜିନ ହେଲେ । ତାଙ୍କର ଅବିଦ୍ୟା ଦୂର ହେଲା ଏବଂ ସେ ସର୍ବଜ୍ଞ ହେଲେ । ସେ ଦୀର୍ଘ ୪୨ବର୍ଷ ଜୈନଧର୍ମ ପ୍ରଚାର କରିଥିଲେ । ଉତ୍କଳର କୁମାରୀ ପର୍ବତ ହିଁ ତାଙ୍କର ପ୍ରଧାନ ପୀଠ ହୋଇଥିଲା ଏବଂ ସେହିଠାରୁ ଜୈନଧର୍ମର କେତେ ଢେଉ କେତେ ଆଡକୁ ଖେଳି ଯାଇଥିଲା । ଏହାପରେ ସମ୍ରାଟ୍ ଅଶୋକ କଳିଙ୍ଗ ଜୟ କରି ଅନୁତାପରେ ଜଳିପୋଡ଼ି ହୋଇ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଗ୍ରହଣ ଓ ପ୍ରଚାର କରି ଦେବାନାଂ ପ୍ରିୟଦର୍ଶୀ ହୋଇଗଲେ । ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ପ୍ରବଳ ପ୍ରଚାର ଦିଗଦିଗନ୍ତରେ ମାଡ଼ି ଗଲା । ଏହା ସତ୍ତ୍ୱେପି ଉତ୍କଳରେ ଜୈନଧର୍ମ ମୁଣ୍ଡଟେକି ନିଜତ୍ୱ ରକ୍ଷା କରିଥିଲା । କାଳଚକ୍ର ଆବର୍ତ୍ତନରେ ଉତ୍କଳ ପୁଣି ସ୍ୱାଧୀନ ହେଲା ଏବଂ ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ୧ମ ଶତାବ୍ଦୀ ବେଳକୁ ଖାରବେଳ ରାଜା ହୋଇ ଭାରତରେ ନାନା ଆଡ଼ୁ ଦିଗ୍‌ବିଜୟ କରି ଜୈନଧର୍ମର ଢେଉ ମହାବ୍ୟାପକ କରିଦେଲେ ।

ମହାବୀରଙ୍କ ୨୫୦ ବର୍ଷ ପୂର୍ବେ ପାର୍ଶ୍ୱନାଥ ଯେଉଁ ଧର୍ମ ପ୍ରଚାର କରିଥିଲେ ତାହା ଚତୁର୍ଯ୍ୟାମ ଧର୍ମ ନାମରେ ଅଭିହିତ । କାରଣ ସେଥିରେ ଥିଲା ୪ ଗୋଟି ନୀତି । ଯଥା- ଅହିଂସା, ଅଚୌର୍ଯ୍ୟ, ଅନୃତ ବା ସତ୍ୟ ଓ ଅସ୍ତେୟ । ଏହି ଚତୁର୍ଯାମ ଧର୍ମର ସଂସ୍କାର ସାଧନକରି ମହାବୀର ତାହାକୁ ପଞ୍ଚଯାମ ଧର୍ମରେ ପରିଣତ କରିଥିଲେ । ତାଙ୍କର ୫ମ ନୀତିଟି ହେଉଛି ଆତ୍ମସଂଯମ । ଏହାରି ଉପରେ ସେ ବିଶେଷ ଜୋର୍ ଦେଇଥିଲେ ।(୨)

ମୌର୍ଯ୍ୟ କାଳରେ ଜୈନଧର୍ମ ଦୁଇ ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ ହୋଇଥିଲା । ସେ ସମୟରେ ଜୈନଧର୍ମର ଦୁଇଜଣ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଥିଲେ- ସେମାନେ ହେଉଛନ୍ତି ଭଦ୍ରବାହୁ ଓ ସ୍ଥୁଳଭଦ୍ର । ଭଦ୍ରବାହୁ ଚଳାଇଲେ ଦିଗମ୍ବର ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ଓ ସ୍ଥୁଳଭଦ୍ର ଚଳାଇଲେ

(୨) *Indian Antiquary* Vol. IX 160-61

ଶ୍ୱେତାମ୍ବର ସମ୍ପ୍ରଦାୟ । ହରିଷେଣକୃତ 'ଆରାଧନା କଥା କୋଷ'ରେ ଲେଖାଅଛି ଯେ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଭଦ୍ରବାହୁ ଦୀର୍ଘ ୧୨ବର୍ଷ କାଳ ଦୁର୍ଭିକ୍ଷ ପଡ଼ିବ ଜାଣିପାରି ନିଜ ଶିଷ୍ୟମାନଙ୍କୁ ଦକ୍ଷିଣ ଓ ଅନ୍ୟତ୍ର ଚାଲିଯିବାକୁ କହିଥିଲେ ଏବଂ ନିଜେ ଉଜ୍ଜୟିନୀକୁ ଯାଇ ସେଠାରେ ଅନଶନ ବ୍ରତ ଦ୍ୱାରା ସମାଧି ଲାଭ କରିଥିଲେ ।

ବୌଦ୍ଧମାନଙ୍କ ପିଟକ ଗ୍ରନ୍ଥପରି ଜୈନମାନଙ୍କର ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ମଧ୍ୟ ଅଛି । ତାହା ଧର୍ମଶାସ୍ତ୍ର । ଭଦ୍ରବାହୁ ଏହିସବୁ ସିଦ୍ଧାନ୍ତକୁ ଏକତ୍ର କରି ଲେଖିଥିଲେ । ଏହା ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ୩ୟ-୪ର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀର କଥା । ଏହା ପୂର୍ବରୁ ଲୋକମୁଖରେ ଜୈନଧର୍ମର ତଥ୍ୟ ପ୍ରଚାରିତ ହେଉଥିଲା । ୫୪ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ବଲଭୀଠାରେ ଜୈନମାନଙ୍କର ଏକ ମହାସଭା ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଦେବାର୍ଦ୍ଧଗାମୀଙ୍କ ନେତୃତ୍ୱରେ ବସିଥିଲା । ସେହି ସଭାରେ ଜୈନଧର୍ମର କଥାଗୁଡ଼ିକ ସଂକଳନ କରାଗଲା । (୩) ଏହି ଦେବାର୍ଦ୍ଧଗାମୀଙ୍କୁ ଜୈନମାନଙ୍କର ବୁଦ୍ଧଘୋଷ ଆଖ୍ୟା ଦିଆଯାଇ ପାରେ । ଜୈନମାନଙ୍କର କଥାଗୁଡ଼ିକ ୪ଖଣ୍ଡ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଲିପିବଦ୍ଧ କରାଗଲା ।

ଜୈନଧର୍ମର ଅନେକ ଧର୍ମଗ୍ରନ୍ଥ ବର୍ତ୍ତମାନ ଅବଲୁପ୍ତ । ଏହାକୁ 'ପୂର୍ବ' ବୋଲି କହନ୍ତି । ଜୈନମାନଙ୍କର ଅନେକ ଧର୍ମଗ୍ରନ୍ଥ ଅଛି; ମାତ୍ର ସେମାନେ ସାଧାରଣତଃ ସେହି ଧର୍ମଗ୍ରନ୍ଥ କଥା ପ୍ରକାଶ କରି ନଥାନ୍ତି ।

ଦିଗମ୍ବର ଜୈନଙ୍କ ଭିତରେ ଖୁବ୍ ଉଚ୍ଚ ଧରଣର ସାହିତ୍ୟ ରହିଅଛି, କିନ୍ତୁ ସେସବୁ ଅପ୍ରକାଶିତ ।

ଏହିସବୁ ଧର୍ମଶାସ୍ତ୍ର ଛଡ଼ା ଜୈନମାନଙ୍କର ବିବିଧ ପୁରାଣ ଓ ଇତିହାସ ମଧ୍ୟ ରହିଅଛି । ତାହା ହିନ୍ଦୁ ପୁରାଣମାନଙ୍କ ପରି । ଏହାଛଡ଼ା ଅନେକ ଜୈନ ବ୍ୟାକରଣ, ଭାଷାକୋଷ, ଅଲଙ୍କାରଶାସ୍ତ୍ର, ଆୟୁର୍ବେଦ ଆଦି ରହିଅଛି । ଅମରକୋଷ ବୋଧହୁଏ ଖଣ୍ଡିଏ ଜୈନଗ୍ରନ୍ଥ ।

ଉତ୍ତର ଭାରତରେ ଜନ୍ମ ଲଭିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଦକ୍ଷିଣ ଭାରତରେ ଜୈନଧର୍ମ ବିଶେଷ ଭାବରେ ପ୍ରଚାରିତ ହୋଇଥିଲା । ମଦୁରା, ତ୍ରିଚନାପଲ୍ଲୀ ପ୍ରଭୃତି ଅଞ୍ଚଳକୁ ଜୈନ ପ୍ରଚାରକମାନେ ଯାଇ ଧର୍ମ ପ୍ରଚାର କରିଥିଲେ ଏବଂ ସେହି ସୂତ୍ରରେ ତାମିଲ ସାହିତ୍ୟର ପ୍ରାଣ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିଥିଲେ । ଆଜି ଯେଉଁ ତାମିଲ ବ୍ୟାକରଣ ଚଳୁଛି ତାହା ଏକ ଜୈନ ଗ୍ରନ୍ଥ କନାଡ଼ି ସାହିତ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ଏହି ଏକ କଥା । ବାସ୍ତବିକ ଜୈନମାନେ ସେ ସମୟରେ ଅତି ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଥିଲେ ।

---

(୩) *Early Historyof India*:-N.N. Ghose 1951 Ed., Page 43-52

ଜୈନଧର୍ମ ମୂଳରୁ ନିବୃତ୍ତିମାର୍ଗଗାମୀ; ଏଣୁ ସେଥିରେ ଭକ୍ତି ଭାବଧାରା ନ ଥିଲା । ଯେତେବେଳେ ଦେଶରେ ମହାଦେବଙ୍କର ସ୍ତୋତ୍ର,ଗୀତ ଆଦି ଚାଲିଲା ସେତେବେଳେ ଜୈନଧର୍ମର ପ୍ରଭାବ କ୍ରମଶଃ କମିବାକୁ ଲାଗିଲା । ଦେଖୁଦେଖୁ ନବ ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ ସରସ ସହଜ ଭକ୍ତି ସ୍ରୋତରେ କଠୋର ବୈରାଗ୍ୟ ସର୍ବସ୍ୱ ଜୈନଧର୍ମ ଲୋପ ପାଇବାକୁ ଲାଗିଲା । ତାହା ସ୍ଥାନରେ ମାଡ଼ିଗଲା ଶୈବଧର୍ମ । ଏହା ସତ୍ତ୍ୱେପି ଜୈନଧର୍ମ ବହୁକାଳଯାଏ ସଂଜୀବିତ ରହି ଏବଂ କାଳକ୍ରମେ ଅନ୍ୟଆଡୁ ହଟିଯାଇ ଏବେ କେବଳ ମାତ୍ର ରାଜପୁତାନା ଓ ଗୁଜରାଟ ଅଞ୍ଚଳରେ ରହିଅଛି ।

ଜୈନଧର୍ମର ମୂଳ କଥା ହେଉଛି ଯେ ସଂସାର, ପ୍ରକୃତିରେ ରହି ଅଛି । ତାକୁ କେହି ନିର୍ମାଣ କରି ନାହିଁ । ଆତ୍ମା ବା ଜୀବ ଯେତେବେଳେ ଏତକ ବୁଝିପାରେ ସେତେବେଳେ ସେ ଅବିଦ୍ୟାକୁ ଜୟ କରି ବୁଦ୍ଧ ଜ୍ଞାନର ଅଧିକାରୀ ହୁଏ । ଜୀବ ଓ ପଦାର୍ଥ ଏ ଦୁଇଟି ପରସ୍ପର ଆଧାରିତ ହୋଇ ରହିଅଛି । ଏହି ପଦାର୍ଥ ସହିତ ଗୁଣ ବିଜଡ଼ିତ । ପଦାର୍ଥରେ ପୁଣି ପର୍ଯ୍ୟାୟ ଅର୍ଥାତ୍ ପରିବର୍ତ୍ତନ ରହିଛି । ପଦାର୍ଥ ବା ବସ୍ତୁ ୬ ପ୍ରକାର; ଧର୍ମ, ଅଧର୍ମ, ସ୍ଥାନ, କାଳ, ଦ୍ରବ୍ୟ ଏବଂ ଆତ୍ମା ।

ଜୈନଧର୍ମର ସ୍ୟାଦ୍‌ବାଦ ତଥ୍ୟଟି ଅତି ଚମତ୍କାର କଥା । ଧରିବସିଲେ ଏହାହିଁ ହେଉଛି ଜୈନଧର୍ମର ଦର୍ଶନ । "ସ୍ୟାତ୍ ଅସ୍ତି ସ୍ୟାତ୍ ନାସ୍ତି, ସ୍ୟାତ୍ ଅସ୍ତିନାସ୍ତି, ପୁଣି ସ୍ୟାତ୍ ଅବ୍ୟକ୍ତଂ", ସ୍ୟାତ୍ ଅସ୍ତି ଅବ୍ୟକ୍ତଂ, ସ୍ୟାତ୍ ନାସ୍ତି ଅବ୍ୟକ୍ତଂ, ସ୍ୟାତ୍ ଅସ୍ତି ନାସ୍ତି ଅବ୍ୟକ୍ତଂ, ଅର୍ଥରେ ଏହା ହୋଇ ପାରେ, ଏହା ନ ହୋଇ ପାରେ, ହୁଏତ ଅଛି, ହୁଏତ ନାହିଁ । ସ୍ୟାଦ୍‌ବାଦ ଏହିପରି ଭାବରେ ବଡ ବିଚକ୍ଷଣ ଓ ବିଚିତ୍ର । ଅନେକାନ୍ତ ଏହାର ପୃଷ୍ଠଭୂମି । ଏକ ହିଁ ବସ୍ତୁ ଅନେକ ଦୃଷ୍ଟି କୋଣରୁ ଦେଖାଯାଇ ପାରିବ । ଉଦାହରଣ ସ୍ୱରୂପ- ମୁଁ ପିତା ଧଇଲେ ପୁତ୍ର, ଭଉଣୀକୁ ଧଇଲେ ଭାଇ, ଭାଣିଜୀକୁ ଧଇଲେ ମାମୁଁ । ଏକ ହୋଇ ମୁଁ ବହୁଧା ମାନ୍ୟ ଅଟେ; କିନ୍ତୁ ପିତା ବା ମାତାକୁ ଧଇଲେ ମୁଁ ପୁତ୍ର ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଭଉଣୀକୁ ଧଇଲେ ମୁଁ ପୁତ୍ର ନୁହେ । ଯଦି ଦୁଇଜଣଙ୍କୁ ଧରି ମୋର ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଏ, ତେବେ ମୁଁ ପୁତ୍ର ପୁଣି ପୁତ୍ର ନୁହେଁ । ଏକ ରହି ଏହି ହେବା ନ ହେବା କଥା ବଡ଼ ଅନିର୍ବଚନୀୟ । ଏଥିପାଇଁ ବିଶ୍ୱ ବାହାରର କଥନ ଓ ବିଚାରଶୈଳୀର ସେପାରିରେ ସଂସାରର ବିବିଧ ବସ୍ତୁକୁ ବିବିଧ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ଦେଖିଲେ ଆମର ଦୃଷ୍ଟିପାତ ଉଦାର ହୁଏ ଏବଂ ନାନା ପ୍ରକାର ବିରୋଧ ଦୂର ହୁଏ ଏବଂ ପ୍ରେମର ପ୍ରସାର ଘଟେ ।

ଜୈନଧର୍ମଟି ମୁଖ୍ୟତଃ ୭ଗୋଟି ତତ୍ତ୍ୱର ମୀମାଂସା ଅଟେ-

ଜୀବ - ଚୈତନ୍ୟ ଗୁଣସମ୍ପନ୍ନ ସତ୍ତା

ଅଜୀବ - ଶରୀର ଆଦି ଜଡ଼ ପଦାର୍ଥ

ଆସ୍ରବ - ଶୁଭାଶୁଭ ଆଦି କର୍ମର ଦ୍ୱାର

କର୍ମକ - ଅଧ୍ୟାତ୍ମ ଓ କର୍ମର ପାରସ୍ପରିକ ସମ୍ମେଳନ

ସଂବର - ଶୁଭାଶୁଭ କର୍ମର ପ୍ରତିକାର

ନିର୍ଜର- ପୂର୍ବ ସଞ୍ଚିତ କର୍ମରୁ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ହେବା

ମୋକ୍ଷ-ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ କର୍ମର ବିନାଶ

ଜୈନମାନଙ୍କର ଅଷ୍ଟମଙ୍ଗଳକ ଅଛି । ଆମେ ସେହିଥିରୁ ଅଷ୍ଟମଙ୍ଗଳା କରିଅଛୁ । ବିବାହ ପରେ ଅଷ୍ଟମଙ୍ଗଳା ଅନୁଷ୍ଠାନ । ଏଥିରେ ଆଠ ରକମର ବସ୍ତୁଥାଏ । ଯଥା:- ସ୍ୱସ୍ତିକ, ଶ୍ରୀବତ୍ସ, ନନ୍ଦ୍ୟାବର୍ତ୍ତ, ବର୍ଦ୍ଧମାନଙ୍କ ଭଦ୍ରାସନ, କଳସ, ମତ୍ସ୍ୟ ଓ ଦର୍ପଣ । ଆମେ ସାଧାରଣତଃ ମଙ୍ଗଳ ପାଇଁ ପୂର୍ଣ୍ଣକୁମ୍ଭ ବସାଉଁ ଏବଂ ସେଥିରେ ଆମ୍ବଡାଳ ଦେଉଁ । ଦହି, ମାଛ ମଧ୍ୟ ଆମର ମଙ୍ଗଳ ସୂଚକ ।

ଏଥିରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଜୈନଧର୍ମର ଅଷ୍ଟମଙ୍ଗଳକକୁ ଆମେ ହିନ୍ଦୁଧର୍ମରେ ପୂରାଇ ଦେଇଅଛୁଁ ।

ଏହିପରି ଅଷ୍ଟମଙ୍ଗଳକ ଆହୁରି ଅଛି । ଯଥା:- ମୃଗରାଜ, ବୃଷ, ନାଗ, କଳସ, ବ୍ୟଜନ, ବୈଜୟନ୍ତୀ, ଭେରୀ ଏବଂ ଦୀପ । ଆଉ ଏକ ଅଷ୍ଟମଙ୍ଗଳକ ହେଉଛି- ବ୍ରାହ୍ମଣ, ଗୌ, ହୁତାଶନ, ହିରଣ୍ୟ, ଘୃତ, ଆଦିତ୍ୟ, ଆପ ଓ ରାଜା । ଜୈନଧର୍ମରେ ପୂଜା ପାଇଁ ଅଷ୍ଟ ପ୍ରତିହାର୍ଯ୍ୟ ଲୋଡ଼ା । ଯଥା:- ଅଶୋକ, ସୁର-ପୁଷ୍ପବୃଷ୍ଟି, ଦିବ୍ୟଧ୍ୱନି, ଚାମର, ଆସନ, ଭାମଣ୍ଡଳ, ଦୁନ୍ଦୁଭି ଓ ଆତପତ୍ର ।

ବୌଦ୍ଧଙ୍କ ପରି ଜୈନଙ୍କର ମଧ୍ୟ ତ୍ରିରତ୍ନ ବିଶ୍ୱାସ ଅଛି । ଏହି ତ୍ରିରତ୍ନ ଜୈନଧର୍ମର ସବୁ ତତ୍ତ୍ୱର ସମାହାର । ଏହା ହେଉଛି ସମ୍ୟକ୍ ଦର୍ଶନ, ସମ୍ୟକ୍ ଜ୍ଞାନ ଓ ସମ୍ୟକ୍ ଚାରିତ୍ର । ମୋକ୍ଷ ପ୍ରାପ୍ତି ପାଇଁ ଏହି ୩ଟି ହିଁ ଏକମାତ୍ର ଅବଲମ୍ବନ (୪) ।

ଜୈନଧର୍ମରେ ସ୍ୱସ୍ତିକ ଚିହ୍ନର ଏକ ବିଶେଷ ଆବଶ୍ୟକତା ଅଛି । ନିମ୍ନରେ ସ୍ୱସ୍ତିକର ଏକ ଚିତ୍ର ଦିଆଗଲା-

(୪) ତତ୍ତ୍ୱାର୍ଥ ସୂତ୍ର, Ch. I. V. I.

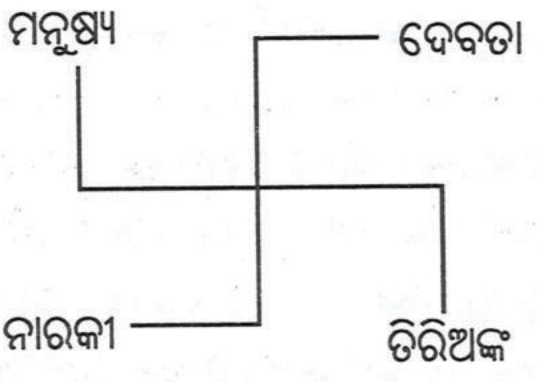

ଏହା ଜୈନମାନଙ୍କର ଜୀବ ବିଭାଗର ସଙ୍କେତ । ଜୈନ ମତରେ ଜୀବ ୪ଶ୍ରେଣୀରେ ବିଭକ୍ତ ଯଥା- ନାରକୀ, ତିରିଅଙ୍କ, ମନୁଷ୍ୟ ଓ ଦେବତା । ଯେଉଁମାନେ ମନୁଷ୍ୟଠାରୁ ହୀନ ହୋଇ କୀଟ ପତଙ୍ଗ ପକ୍ଷୀ ରୂପରେ ଜନ୍ମ ପରିଗ୍ରହ କରିଅଛନ୍ତି, ସେମାନେ ନାରକୀ, ଯେଉଁମାନେ ପଶୁ ବା ଉଦ୍ଭିଦ ରୂପରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି ସେମାନେ ତିରିଅଙ୍କ, ନରଦେହୀ ଜୀବ ମନୁଷ୍ୟ ଏବଂ ଯେଉଁମାନେ ଅଶରୀରୀ ସେମାନେ ଦେବତା ଅର୍ଥାତ୍ ଜୈନ- କଳନାରେ, ଜୈନଦୃଷ୍ଟିରେ ଜୀବ, ସ୍ୱର୍ଗ, ମର୍ତ୍ତ୍ୟ, ପାତାଳ ସର୍ବତ୍ର ବ୍ୟାପ୍ତ । ଜୈନମାନଙ୍କର ସର୍ବଭୂତେ ଦୟାର ଏହାହିଁ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ । ଏହି ସ୍ୱସ୍ତିକ ଚିହ୍ନ ଜୈନ ଧର୍ମଗ୍ରନ୍ଥ ଏବଂ ଦେବାଳୟମାନଙ୍କରେ ପ୍ରଭୂତ ପରିମାଣରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଜୈନମାନଙ୍କର ଅକ୍ଷତ ପୂଜାରେ ଏହି ଚିହ୍ନ ଆଜି ସୁଦ୍ଧା ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ସ୍ୱସ୍ତିକ ଉପରକୁ ତିନିଗୋଟି ବିନ୍ଦୁ ତ୍ରିରତ୍ନ "ସମ୍ୟଗ୍ ଦର୍ଶନ ଜ୍ଞାନ ଚରିତ୍ରାଣି ମୋକ୍ଷ ମାର୍ଗାଃ"ର ସଙ୍କେତ । ତ୍ରିରତ୍ନ ଉପରକୁ ଅର୍ଦ୍ଧମାତ୍ରା ଉପରେ ବିନ୍ଦୁ ବା ଚନ୍ଦ୍ରବିନ୍ଦୁର ଚିହ୍ନ । ଏଥିରେ ଜୀବର ମୋକ୍ଷ ବା ନିର୍ବାଣର କଳ୍ପନା ସ୍ଫୁର୍ତ୍ତି ହୋଇପାରେ । ଏହି ତ୍ରିରତ୍ନ-କଳ୍ପନା ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ଜୈନଧର୍ମ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରବେଶ କରିଅଛି କିନ୍ତୁ ସ୍ୱସ୍ତିକ ଯେ ଆଦି ଜୈନ ସଙ୍କେତ ସେଥିରେ ଅଣୁମାତ୍ର ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । (୫)

ଜୈନମାନେ ପୁଣି ନିଜ ଦେବତାଙ୍କୁ ଚାରି ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ କରନ୍ତି । ଯଥା- ୧ ଭବନପତି, ୨ ବ୍ୟନ୍ତର, ୩ ଜ୍ୟୋତିଷ, ୪ ବୈମାନିକ । ଏମାନେ ପାତାଳପୁରୀ, ମର୍ତ୍ତ୍ୟପୁରୀ, ଅନ୍ତରୀକ୍ଷ ଓ ଦ୍ୟାବା ମଣ୍ଡଳର ଅଧିପତି । ଖଣ୍ଡଗିରିରେ ଗୋଟିଏ ପାତାଳପୁରୀ ଓ ଗୋଟିଏ ମର୍ତ୍ତ୍ୟପୁରୀ ଗୁମ୍ଫା ଆଜି ସୁଦ୍ଧା ବିଦ୍ୟମାନ । (୬)

---

(୫) ନବଭାରତ, ଜୁଲାଇ ୧୯୫୦ରୁ ସଂଗୃହୀତ

(୬) *The Heart of Jainism* by Mrs. Sinclair Stevenson, P. 105

ଜୈନ ତୀର୍ଥଙ୍କରମାନଙ୍କର କୀର୍ତ୍ତି ଅତୁଳନୀୟ । ତୀର୍ଥଙ୍କର ହେଉଛନ୍ତି ସେହିମାନେ, ଯେଉଁମାନେ ଘାଟ ପାରି କରାନ୍ତି, ଅର୍ଥାତ୍ ଜୀବନତରୀକୁ ନେଇ ଯିବା ପାଇଁ ଠିକ୍ ପଥ ଦେଖାଇଥାନ୍ତି । ଏହି ତୀର୍ଥଙ୍କରମାନେ ସମସ୍ତେ ପ୍ରାୟ କ୍ଷତ୍ରିୟ କିନ୍ତୁ ସେମାନେ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ହୋଇଥିଲେ ଏବଂ ଜଗତରେ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଆଦର୍ଶମାନ ଦେଖାଇଥିଲେ । ଋଷଭ, ନେମି, ପାର୍ଶ୍ୱନାଥ, ମହାବୀର କେହି କାହାଠାରୁ ଊଣା ନୁହଁନ୍ତି । ଜୈନଧର୍ମ ୨୪ ତୀର୍ଥଙ୍କରଙ୍କୁ ମିଶାଇ ୬୩ ଜଣ ଶଳାକା ପୁରୁଷକୁ ଜୈନମାନେ ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି । ସେମାନେ ହେଉଛନ୍ତି-

୨୪ ତୀର୍ଥଙ୍କର
୧୨ ଚକ୍ରବର୍ତ୍ତୀ
୯ ବଳଦେବ
୯ ନାରାୟଣ (ବାସୁଦେବ)
୯ ପ୍ରତି ନାରାୟଣ (ପ୍ରତି ବାସୁଦେବ)
୬୩ ଜଣ ଶଳାକା ପୁରୁଷ (୭)

ଜୈନଧର୍ମରେ ବୀରତ୍ୱ ଗାଥା ନାହିଁ, ଅଛି ତ୍ୟାଗର କଥା, ଆପଣାକୁ ଜୟ କରିବାର କଥା । ସେହି ହେଉଛି ପ୍ରକୃତ ଜୈନ ଯିଏ ଆପଣାକୁ ଜୟ କରିଛି, ଆପଣାର ସକଳ ବାସନାକୁ ସକଳ ପ୍ରବୃତ୍ତିକୁ ଆପଣାର ଶାସନରେ ରଖିଛି । ନିଜକୁ ଜୟ କରେ ଯିଏ, ଜଗତକୁ ଜୟ କରେ ସେ । ଏହା ହେଲା ଖୁବ ବଡ଼ କଥା । ଜୈନଧର୍ମର ମୂଳକଥା ହେଉଛି ଆପଣାକୁ ଜୟ କରିବା । ଅର୍ଥାତ୍ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଭାବରେ ଆପଣାକୁ ଆପଣାର

(୭) ୨୪ ତୀର୍ଥଙ୍କର- ଋଷଭ, ଅଜିତ, ସମ୍ଭବ, ଅଭିନନ୍ଦନ, ସୁମତି, ପଦ୍ମପ୍ରଭ, ସୁପାର୍ଶ୍ୱ, ଚନ୍ଦ୍ରପ୍ରଭ, ସୁବିଧି, ଶୀତଳ, ଶ୍ରେୟାଂଶ, ବାସୁପୁଜ୍ୟ, ବିମଳ, ଅନନ୍ତ, ଧର୍ମନାଥ, ଶାନ୍ତିନାଥ, କୁନ୍ଥୁନାଥ, ଅରନାଥ, ମଲ୍ଲୀ, ମୁନିସୁବ୍ରତ, ନମି, ନେମି, ପାର୍ଶ୍ୱନାଥ, ମହାବୀର ।

୧୨ ଚକ୍ରବର୍ତ୍ତୀ-

ଭରତ, ସଗର, ମଘବାନ, ସନତ୍‌କୁମାର, ଶାନ୍ତିନାଥ, କୁନ୍ଥୁନାଥ, ଅରନାଥ, ସୁଭୌମ, ପଦ୍ମନାଭ, ହରିସେଣ, ଜୟସେନ, ବ୍ରହ୍ମଦତ୍ତ ।

୯ ନାରାୟଣ ବା ବାସୁଦେବ-

ତ୍ରିପୃଷ୍ଟ, ଦ୍ୱିପୃ, ସ୍ୱୟମ୍ଭୁ, ପୁରୁଷୋତ୍ତମ, ପୁରୁଷସିଂହ, ପୁଣ୍ଡରୀକ, ଦତ୍ତଦେବ, ଲକ୍ଷ୍ମଣ,କୃଷ୍ଣ ।

କରାୟତ୍ତ କରିବା, ଯଦ୍ଦ୍ୱାରା ଜଗତର ହିତ କରି ହେବ ଏବଂ କାହାରି କ୍ଷତି ହେବ ନାହିଁ ।

ଏହି ମନୋଭାବ ସବୁଧର୍ମର ମୂଳରେ । ଜୈନଧର୍ମ କେବଳ ଏତିକି ଜୋର ଦେଇ କହିବାକୁ ଚାହେ ଯେ ମଣିଷର ଆପଣାର ଭାଗ୍ୟ ଆପଣା ହାତରେ । ଯେପରି କର୍ମ କରିବ, ସେପରି ଫଳ ପାଇବ । ଅତଏବ କର୍ମ ହିଁ ହେଉଛି ବଡ଼କଥା । ଏହି କର୍ମ ହିଁ ବନ୍ଧନ, ପୁଣି ଏହି କର୍ମ ହିଁ ହେଉଛି ମୁକ୍ତି । ସୁତରାଂ ବୁଝି ବିଚାରି କର୍ମ କରିପାରିଲେ ଆମେ ମୁକ୍ତ ପୁରୁଷ ଭଳି କର୍ମ ପାରିପାରିବୁ । ଜୈନଧର୍ମ ଏହି ମୁକ୍ତ ପୁରୁଷକୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରେ, ସେଥିପାଇଁ ଅନ୍ୟ କାହାକୁ ଆଶ୍ରୟ କରିବାକୁ ଚାହେ ନାହିଁ । ମୁଁ ମୋର ମୁକ୍ତି ଆନୟନ କରିବି, ମୋର ବନ୍ଧନ ମୁଁ ନିଜ ହାତରେ ବାନ୍ଧିବି । ଅତଏବ ଅନ୍ୟ ଆଶ୍ରୟ ଖୋଜ ନାହିଁ- କୌଣସି ଦେବଦେବୀ, କୌଣସି ଈଶ୍ୱର, କୌଣସି ବାହାରର ଶକ୍ତି ଉପରେ ନିର୍ଭର କର ନାହିଁ ।

ଜୈନଧର୍ମର ଏହି ଆତ୍ମ-ଅବଲମ୍ବନ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମରେ ମଧ୍ୟ ଅଛି । ଅର୍ଥାତ୍ କ୍ରିୟାର ପ୍ରତିକ୍ରିୟା ଅଛି, ଏଣୁ ବୁଝି ବିଚାରି କାର୍ଯ୍ୟ କର । ଆମ କ୍ରିୟା ଓ କର୍ମରୁ ମୁକ୍ତି ଲାଭ କରିବାର ଏକମାତ୍ର ଉପାୟ ହେଉଛି ଆପଣାକୁ ଫଳାକାଙ୍କ୍ଷୀ ହେବାରୁ ଦୂରରେ ରଖିବା । ଫଳାକାଙ୍କ୍ଷା ଥିଲେ ତୃଷ୍ଣା ଆସେ, ତୃଷ୍ଣା ଘଟାଏ ବନ୍ଧନ । ବୌଦ୍ଧଧର୍ମରେ ଏହି ତୃଷ୍ଣା କଥା କୁହାଯାଇଛି । ଜୈନଧର୍ମ ମୂଳରୁ ଗୋଟିଏ କଥା ଧରିଛି, ଆଉ ସବୁ କାଟି ଦେଇଛି । -ମୁଁ ତ ମୁଁ - ମୋ ଦ୍ୱାରା ମୋହର ମୁକ୍ତି ହେବ - ଅନ୍ୟ ଦ୍ୱାରା ନୁହେଁ । ଆଉ କେହି ଶକ୍ତି ନାହିଁ, ଆଉ କାହାରିଠାରେ ମୁକ୍ତି ନାହିଁ । ଅତଏବ ଅନ୍ୟର ଅବଲମ୍ବନ କରିବାକୁ ହବ ନାହିଁ । ମୁଁ ହିଁ ମୋହର ଅବଲମ୍ବନ, ମୁହିଁ ମୋର ମୁକ୍ତି, ମୁହିଁ ମୋର ବନ୍ଧନ । ଏହା ଜୈନଧର୍ମ ବିଶେଷ ଜୋର୍ ଦେଇ କହେ । ଏହି ଭାବ ହିନ୍ଦୁ ଭାଗବତରେ ମଧ୍ୟ ଅଛି । ଏହି ଭାବହିଁ ଆମର ପୁରାଣମାନଙ୍କରେ ସମୁଦ୍‌ଭାସିତ । ଏହି ନିଷ୍କର୍ଷକୁ

---

୯ ବଳଦେବ -

ଅଚଳ, ବିଜୟ, ଭଦ୍ର, ସୁପ୍ରଭ, ସୁଦର୍ଶନ, ଆନନ୍ଦ, ନନ୍ଦନ, ରାମଚନ୍ଦ୍ର, ପଦ୍ମ ।

୯ ପ୍ରତି ନାରାୟଣ ବା ପ୍ରତି ବାସୁଦେବ-

ଅଶ୍ୱଗ୍ରୀବ, ତାରକ, ମେରକ, ମଧୁ, ନିଶୁମ୍ଭ,ବାଳି, ପ୍ରହ୍ଲାଦ, ରାବଣ, ଜରାସନ୍ଧ ।

ଆମେ ଭୁଲିଯାଇ ନାନା ଦେବଦେବୀଙ୍କ ଆରାଧନାରେ ମଜ୍ଜି ରହୁଛୁଁ- ବାହାର ଶକ୍ତିର ପୂଜା କରୁଛୁଁ- ବାହାରେ ବ୍ୟକ୍ତି ମୁକ୍ତି ଖୋଜୁଛି ।

ମାନବ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଜୀବଙ୍କ ସହିତରେ ଆପଣାର ଐକ୍ୟ ଓ ସଖ୍ୟ ସ୍ଥାପନ କରିବା ଜୈନଧର୍ମରେ ପ୍ରବଳତମ ଉପଦେଶ । ଏଥିପାଇଁ ଜୈନମାନେ ଅହିଂସା ନୀତିକୁ ଅତି ନିଗୂଢ଼ ଭାବରେ ଜୀବନରେ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ଏଥିପାଇଁ ସେମାନେ ରାତ୍ରିରେ ଖାଆନ୍ତି ନାହିଁ, କାରଣ ରାତିରେ ଆଲୁଅ ଜଳାଇଲେ ସେଥିରେ ଅନେକ ପୋକଯୋକ ପଡ଼ି ମରିଯିବେ, ଏପରିକି ଜୈନମାନେ ପାଣି ଛାଣି ପିଇଲେ ମଧ୍ୟ ତାହା ବେଶୀ ଫୁଟାଇ ନଥାନ୍ତି, କାରଣ ତଦ୍ଦ୍ୱାରା ପାଣିରେ ଥିବା ଛୋଟ ଛୋଟ ଜୀବାଣୁ ମରିଯିବେ । ଏହିପରି ଉଦାର ଭାବ-

ପୃଥିବୀର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଧର୍ମରେ ଯେଉଁ ଯୁଦ୍ଧ ଘନଘଟା, ଯେଉଁ ବୀରତ୍ୱର ପରିପ୍ରକାଶ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ, ଜୈନଧର୍ମରେ ସେପରି ନାହିଁ । ଜୈନଧର୍ମରେ ଅଛି ଶାନ୍ତି, ସୌହାର୍ଦ୍ଦ୍ୟ, ପ୍ରୀତି, ସଂଯମ, ଅହିଂସା, ମଧୁରତା ପ୍ରଭୃତି । ଧାର୍ମିକ, ଅଧ୍ୟାତ୍ମିକ, ଦାର୍ଶନିକ ଓ ବ୍ୟାବହାରିକ ବିଚାରରୁ ଜୈନ ଧର୍ମ ମାନବ ଜୀବନକୁ ସୁନ୍ଦର କରିବାର ବିଧାନ କରିପାରିଛି । କୌଣସି ଜୀବକୁ ହିଂସା କରିବ ନାହିଁ ଏବଂ ତଦ୍ଦ୍ୱାରା ମୁକ୍ତି ସାଧନ କରିବ, ମୋକ୍ଷ ପ୍ରାପ୍ତହେବ । ଏହାହିଁ ହେଉଛି ଜୈନଧର୍ମର ବଡ଼ କଥା । ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମରେ ଯେଉଁ ନିର୍ବାଣର କଥା ଅଛି ତାହା ହେଉଛି ଯେ ଶେଷକୁ ଶରୀରକୁ ଧ୍ୱଂସ କରିବାକୁ ହେବ । କିନ୍ତୁ ଜୈନଧର୍ମରେ ମୋକ୍ଷ ନିମିତ୍ତ ନିଜକୁ ଧ୍ୱଂସ କରିବାର କଥା ନାହିଁ । ଆପଣାକୁ ଜୟ କରିସାରି ଜଗତର ସେବାରେ ଲାଗିବା କଥା ଅଛି । ଏହାହିଁ ହେଲା ଅସଲ ମୋକ୍ଷ ।

ଏମିତି ଧର୍ମମତଟି ପୃଥିବୀରେ ଚାରିଆଡ଼େ ସମାଦୃତ ଓ ବ୍ୟାପୃତ ହୋଇପାରିଲା ନାହିଁ କାହିଁକି, ଏହାହିଁ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ବୋଧ ହୁଏ । ମୁଁ ମନେ କରେ ମାନବ ହୃଦୟରେ ଶାନ୍ତି ସ୍ପୃହା ମୂଳ ବସ୍ତୁ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଯୁଦ୍ଧ ଓ ଯୁଦ୍ଧ ପ୍ରବୃତ୍ତି ବେଶୀ କାର୍ଯ୍ୟ କରିଥାଏ । ସେହି ପ୍ରବୃତ୍ତିଟାକୁ ଜୈନଧର୍ମ ମୂଳରୁ ମାରି ଦେବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଅଛି । ସେଥିପାଇଁ ପୃଥିବୀର ଅନ୍ୟତ୍ର ଧର୍ମ ପ୍ରଚାରକ ପଠାଇ ଧର୍ମ ପାଇଁ ଧର୍ମ ଯୁଦ୍ଧର ଚେଷ୍ଟାକରି ନାହିଁ । ତେବେ ପ୍ରଶ୍ନ ଉଠେ, ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ତ ଧର୍ମ ନାମରେ ଧର୍ମଯୁଦ୍ଧ କରିନାହିଁ । ତାହା କିପରି ଭାରତ ବାହାରେ ଚୀନ, ଯାପାନ ପ୍ରଭୃତି ସୁଦୂର ଦେଶରେ ପ୍ରଚାରିତ ହୋଇପାରିଲା ?

ମୋର ମନେହୁଏ ଜୈନଧର୍ମର ନୀରସ ଅତି-କଠୋରତା ଓ ନିଷ୍ଠା ତାକୁ ସାଧାରଣରେ ଲୋକପ୍ରିୟ କରିପାରିଲା ନାହିଁ । ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ମଧ୍ୟମ ପନ୍ଥା ଅର୍ଥାତ୍ ନାତିକଠୋର ଏବଂ ନାତି-ବିଳାସପୂର୍ଣ୍ଣ ଜୀବନଯାତ୍ରା ଯୋଗୁଁ ବେଶୀ ଲୋକାଦରଣୀୟ ହୋଇପାରିଥିଲା । ଜୈନଧର୍ମରେ ତୀର୍ଥଙ୍କରମାନଙ୍କର ସୁକଠୋର ଆଦର୍ଶ ଲୋକଙ୍କୁ ବିମୁଗ୍ଧ କଲା ସତ୍ୟ, ମାତ୍ର ତାହା ଦ୍ୱାରା ଲୋକ ଚିର ଦିନ ଅନୁପ୍ରାଣିତ ହୋଇପାରି ନଥିଲା ।

ଜୈନମାନେ ଭାରତ ବାହାରେ ପୃଥିବୀର ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଦେଶରେ ପରିଦୃଷ୍ଟ ନ ହେଲେ ମଧ୍ୟ, ଭାରତରେ କାଠିଆବାଡ଼, ରାଜପୁତାନା ଏବଂ ଉତ୍କଳ ପ୍ରଭୃତି ଅଞ୍ଚଳରେ ଆଜି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ରହି ଅଛନ୍ତି । ଓଡ଼ିଶାର ବହୁ ଅଞ୍ଚଳରେ ଯଥା ପୁରୀ ଜିଲାର ପ୍ରାଚୀ ନଦୀ ଅବବାହିକା, କଟକ ଜିଲାର ଆଠଗଡ଼, ତିଗିରିଆ ଓ ନୂଆପାଟଣା ଆଦି ସ୍ଥାନରେ ମଧ୍ୟ ଅଛନ୍ତି । ସିଂହଭୂମ ଜିଲାରେ ସରାକ ବୋଲି ଏକ ଜାତି ଦେଖାଯାଆନ୍ତି । ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ମହାମହୋପାଧ୍ୟାୟ ହରପ୍ରସାଦ ଶାସ୍ତ୍ରୀ ଏହି ସରାକମାନଙ୍କୁ ବୌଦ୍ଧ ବୋଲି ଆଖ୍ୟା ଦେଇଥିଲେ । (୮) ମାତ୍ର ଏମାନେ ଜୈନ ବୋଲି ମୋହର ଦୃଢ଼ ମତ ।

ମୟୂରଭଞ୍ଜ ଓ କେନ୍ଦୁଝର ଜିଲ୍ଲାରେ ଯେଉଁ ଯେଉଁ ସ୍ଥାନରେ ଜୈନଧର୍ମର ପ୍ରାଚୀନ ଅବଶେଷ ଓ ନିଦର୍ଶନମାନ ମିଳିଅଛି ସେଠାରେ 'ସରାକ ପୋଖରୀ'ମାନ ଅଛି । ସେ ସବୁ ପୋଖରୀ ସରାକ ଜାତିର ଲୋକେ ଖୋଳିଥିଲେ । ସରାକମାନେ ନିରାମିଷାଶୀ । ସେମାନଙ୍କର ଆଚାର ପଦ୍ଧତି ହିନ୍ଦୁ ଧର୍ମ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରଭାବିତ ହୋଇଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା ଜୈନ ପ୍ରଭାବ ରଞ୍ଜିତ ରହିଅଛି । ଏଥିପାଇଁ ହୁଏତ ୰ହର ପ୍ରସାଦ ଶାସ୍ତ୍ରୀ ତାଙ୍କୁ ବୌଦ୍ଧ ବୋଲି କହିଥିଲେ । ମାତ୍ର ଶାସ୍ତ୍ରୀଙ୍କ ବହୁ ପୂର୍ବରୁ ପଣ୍ଡିତ ଡାଲ୍‌ଟନ ସାହେବ ସେହି ସରାକମାନଙ୍କୁ ଜୈନ ବୋଲି ପ୍ରକାଶ କରିଅଛନ୍ତି । (୯)

❑❑

---

(୮) H. P. Sastri's Indtroduction to *Neo- Budhism in Orissa* by N. N. Basu.

(୯) *Chuhanaghen* by Dalton J. B. O. R. S. Vol XII Part III ରେ S.N. Roy ଙ୍କର *Saraks of Mayurbhanj* ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ ।

୨ . ଜୈନଧର୍ମର ଐତିହାସିକ ଭୂମିକା

ଆଜି ଆମ୍ଭେମାନେ ଭାରତର ଯେଉଁ ଭୌଗୋଳିକ ଖଣ୍ଡକୁ ଓଡ଼ିଶା ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରୁଁ, ତହିଁର ପରିସ୍ଥିତି ନାତିବିଶାଳ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ତହିଁର ଦେଢ଼କୋଟି ଅଧିବାସୀଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଦେଢ଼ଶ ଜଣ ଜୈନଧର୍ମାବଲମ୍ବୀ ଅଛନ୍ତି କି ନାହିଁ ସନ୍ଦେହ । ଅଥଚ ପ୍ରାଚୀନ କାଳରେ ଏହି ଧର୍ମ ଉତ୍କଳର ରାଷ୍ଟ୍ରଧର୍ମରେ ପରିଣତ ହୋଇଥିଲା । ସମ୍ରାଟ୍ ଖାରବେଳଙ୍କ ଅମଳର ଖଣ୍ଡଗିରି ଗୁମ୍ଫାମାନଙ୍କରେ ଏହାର ଭୂରିଭୂରି ପ୍ରମାଣ ବିଦ୍ୟମାନ । ଏହି ଜୈନଧର୍ମ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଆଲୋଚନା କରିବାକୁ ହେଲେ ଉକ୍ତ ଧର୍ମର ଅଭ୍ୟୁଦୟ, ପ୍ରସାର, ପ୍ରାଧାନ୍ୟ, ଦେଶର ପରମ୍ପରା, ସଂସ୍କୃତି, ଭୂଗୋଳ, ଇତିହାସ, ଭାଷା, ସାହିତ୍ୟ ଏବଂ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବହୁ ବିଷୟ ଅନୁସନ୍ଧାନ କରି ତହିଁରୁ ଉପାଦାନ ସଂଗ୍ରହ କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ ଏବଂ ସର୍ବାଦୌ ବିଚାର କରିବାକୁ ହେବ ଭୌଗୋଳିକ ଭିତ୍ତିରେ । କଳିଙ୍ଗ ଏକ ସୁପ୍ରାଚୀନ ଦେଶ । ଏହାର ନିଦର୍ଶନ ରହିଛି ପ୍ରାଚୀନ ସଂସ୍କୃତ ପୁରାଣ ଏବଂ ଧର୍ମ ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରେ (୧) । ତପ୍ପରେ ଉତ୍କଳ ସମ୍ପର୍କରେ ନାନା ବର୍ଣ୍ଣନା ରହିଛି ପ୍ରାଚୀନ ମିସରୀୟ, ଗ୍ରୀକ୍ ଏବଂ ଚୈନିକ ପରିବ୍ରାଜକମାନଙ୍କର ବିବରଣୀରେ (୨) । ଏହି ପ୍ରାଚୀନ ଭୂଖଣ୍ଡ ମୋଟାମୋଟି ୬ ଗୋଟି ବିଭିନ୍ନ ରାଷ୍ଟ୍ରର ସମ୍ମିଶ୍ରଣ । ଏମାନଙ୍କର ନାମ ହେଉଛି ଓଡରାଷ୍ଟ୍ର, କଳିଙ୍ଗ, କଙ୍ଗୋଦ, ଉତ୍କଳ, ଦକ୍ଷିଣ କୋଶଳ ଏବଂ ଗଙ୍ଗରାଡୀ । ବେଳେବେଳେ ଏ ସବୁଯାକ ମିଳି ମିଶିଯାଇ ଏକ ଚକ୍ରବର୍ତ୍ତୀଙ୍କ ଅଧୀନରେ ରହୁଥିଲା ପୁଣି ବେଳେବେଳେ ସ୍ୱାଧୀନ ହୋଇ ପଡୁଥିଲା ।

ଏହାହିଁ ହେଲା ତତ୍କାଳୀନ ରାଜନୈତିକ ପରିସ୍ଥିତି ଏବଂ ବିକାଶ । କିନ୍ତୁ ବିଚିତ୍ର ବିଷୟ ହେଲା ଏହି ଯେ ଏହି ଖଣ୍ଡ ରାଜ୍ୟମାନଙ୍କର ସଂସ୍କୃତି ଓ ସଭ୍ୟତା ଏକ ଥିଲା ଏବଂ ଏକ ମାର୍ଗରେ ବିକାଶ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଥିଲା । ପ୍ରକୃତ ପକ୍ଷରେ ପ୍ରାଚୀନ

---

(୧) କୂର୍ମ ପୁରାଣ, ୪୧ ଅଧ୍ୟାୟ, ଅଗ୍ନିପୁରାଣ ୧୦ମ ଅଧ୍ୟାୟ, ବାୟୁପୁରାଣ ୩୩ ଅଧ୍ୟାୟ, ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡପୁରାଣ ୧୪ଶ ଅଧ୍ୟାୟ, ବରାହ ପୁରାଣ ୭୪ ଅଧ୍ୟାୟ, ବିଷ୍ଣୁ ପୁରାଣ ୧୮ଶ ଅଧ୍ୟାୟ, ସ୍କନ୍ଦ ପୁରାଣ ୩୬ ଅଧ୍ୟାୟ ।

(୨) Pliny, Ptolemy Geography, Yuan Chawang etc.

ଉତ୍କଳର ସୀମା ଉତ୍ତରରେ ଗଙ୍ଗାନଦୀଠାରୁ ଦକ୍ଷିଣରେ ଗୋଦାବରୀ, ପୂର୍ବରେ ସମୁଦ୍ରଠାରୁ ପଶ୍ଚିମରେ ଦଣ୍ଡକାରଣ୍ୟ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବିସ୍ତୃତ ଥିଲା (୩) । କାଳକ୍ରମେ ଦକ୍ଷିଣ କୋଶଳର କେତେକାଂଶ ଉତ୍କଳରୁ ବିଚ୍ଛିନ୍ନ ହୋଇଯାଇ ଅବଶିଷ୍ଟ ଯାହାଥିଲା ତାହାହିଁ ତ୍ରିକଳିଙ୍ଗ ନାମରେ ପ୍ରଖ୍ୟାତି ପାଇଥିଲା । ଏହି ତ୍ରିକଳିଙ୍ଗ ନାମକୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରି ପ୍ଲିନୀ ଓ ମେଘାସ୍ଥିନିସ୍ ପ୍ରଭୃତି ବୈଦେଶିକ ପରିବ୍ରାଜକମାନେ ନିଜ ନିଜ ବିବରଣୀରେ ଉତ୍ତର କଳିଙ୍ଗ, ମଧ୍ୟ କଳିଙ୍ଗ ଏବଂ ଦକ୍ଷିଣ କଳିଙ୍ଗର ଆଭାସ ଦେଇ ଅଛନ୍ତି ।

ଓଡ଼ିଶାରେ ଜୈନଧର୍ମ କଥା କହିଲା ବେଳେ ତାହା ବ୍ୟାପକ ଅର୍ଥରେ ବ୍ୟବହାର କରିବା କଥା । ଦେଶର ଆଚାର, ବିଚାର, କୃଷ୍ଟି, ସଂସ୍କୃତି, ଧର୍ମଗ୍ରନ୍ଥ, କାବ୍ୟ-ପୁରାଣ-ଆଦି ସାହିତ୍ୟ, ସ୍ଥାପତ୍ୟ, ଶିଳ୍ପ, ପ୍ରଭୃତି ତାବତୀୟ ବିଷୟ ଉପରେ ଉକ୍ତ ଧର୍ମର ପ୍ରଭାବ କଥା ଅବଶ୍ୟ ଆଲୋଚ୍ୟ । ଖାଲି ଓଡ଼ିଶା କାହିଁକି ଯେ କୌଣସି ରାଜ୍ୟ ଓ ପ୍ରଦେଶ ଉପରେ ଏହି ଯୁକ୍ତି ସମାନ ପ୍ରଯୁଜ୍ୟ । କିନ୍ତୁ ତତ୍‌ପୂର୍ବରୁ ଏହି ଧର୍ମର ସ୍ଥାପୟିତା, ପ୍ରଚାରକ ଓ ଧର୍ମନୀତି ସମ୍ପର୍କରେ ମଧ୍ୟ ବିଚାର କରିବା ଆବଶ୍ୟକ । କୌଣସି ଧର୍ମର ପ୍ରତିଷ୍ଠା, ପ୍ରଚାର, ପରିବୃଦ୍ଧି, ପ୍ରକାଶ ଏବଂ ପରାକାଷ୍ଠା ଉକ୍ତ ଧର୍ମର ମହତ୍ତ୍ୱ, ତହିଁର ପ୍ରଚାରକମାନଙ୍କର ସାଧୁ ନିର୍ମଳ ଜୀବନ ଏବଂ ଉଚ୍ଚ ଆଦର୍ଶ ପ୍ରସଙ୍ଗ କ୍ରମେ ଆପଣାଛାଏଁ ଆସିପଡେ । ଏହି ଦୃଷ୍ଟିରେ ଆମେ ଜୈନଧର୍ମର କଥା ଗବେଷଣା କଲେ ଆମକୁ ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ୮ମ ଶତାବ୍ଦୀ ଏବଂ ଆହୁରି ଆଗକୁ ଯିବାକୁ ହେବ । ଅବଶ୍ୟ ଭାରତ ଇତିହାସର କ୍ରମ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୭ମ ଶତାବ୍ଦୀ ଯାଏ ସଠିକ ଭାବରେ ମିଳି ଯାଇଅଛି ।(୪)

ତାହା ଉପରକୁ ଯିବାକୁ ହେଲେ ଆମର ୧୮ଶ ପୁରାଣର ଆଶ୍ରୟ ଏକାନ୍ତ ଲୋଡା । ପୁରାଣମାନଙ୍କରେ ଘଟଣାବଳୀର ସାମାନ୍ୟ ଅଦଳବଦଳ ସତ୍ତ୍ୱେପି ମୋଟ ବିବରଣର ବିଚିତ୍ର ସାଦୃଶ୍ୟ ରହିଅଛି । ତହିଁରୁ ଇତିହାସର କ୍ରମିକ ଧାରା ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିବା

---

(୩) କୂର୍ମ ପୁରାଣ

(୪) *Political History of India*- Dr. H.C. Raychaudhury ବୌଦ୍ଧଗ୍ରନ୍ଥ ଆର୍ଯ୍ୟ ମଞ୍ଜୁଶ୍ରୀ ମୂଳକଳ୍ପ ୯୮୩ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ତିବତୀୟ ଭାଷାରେ ଅନୂଦିତ ହୋଇଥିଲା । ତହିଁରେ ଗୋଟିଏ ଅଧ୍ୟାୟରେ ଭାରତୀୟ ରାଜବଂଶର ଇତିହାସ ୭୭୦ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ଯାଏ ଦିଆଯାଇଅଛି । ସେଥିରେ ଅନ୍ୟ ଉଚ୍ଚ ସାଧକଶ୍ରେଣୀରେ କଳିଙ୍ଗରେ ଋଷଭ ନାମ ଦିଆଯାଇଅଛି । Dr. K. P. Jayaswal's *Imperial History of India.*

ସୁକଠିନ ହେଲେହେଁ ପ୍ରଧାନ ପ୍ରଧାନ ଘଟଣାର କ୍ରମ ବାରି ନେଇ ହୁଏ । ଏହି ଭାବରେ କ୍ରମେ ଅତୀତ ସୁଦୂର ତମସାଛନ୍ନ ଅଂଶକୁ ଦୃଷ୍ଟି ପକାଇଲେ ଆମ୍ଭେମାନେ ଯେଉଁ ଭାରତୀୟ ସମୟମାପକ ନିଶାଣି ଖୁଣ୍ଟି ଦେଖିବାକୁ ପାଉଁ ତାହା ହେଉଛି କୁରୁକ୍ଷେତ୍ରର ମହାଯୁଦ୍ଧ । ସେହି ଯୁଦ୍ଧର ସମୟ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୧୪ଶ ଶତାବ୍ଦୀ ବୋଲି ଧାର୍ଯ୍ୟ କରା ଯାଇଅଛି (୫) ।

ଜୈନଧର୍ମର ପରମ୍ପରା ମଧ୍ୟରେ ପାର୍ଶ୍ୱନାଥଙ୍କ ୨୫୦ବର୍ଷ ପରେ ବର୍ଦ୍ଧମାନ ମହାବୀରଙ୍କ ଆବିର୍ଭାବ କାଳ । ଏ ଦୁହେଁ ହେଉଛନ୍ତି ଜୈନଧର୍ମର ଶେଷ ତୀର୍ଥଙ୍କର ଏବଂ ସର୍ବାପେକ୍ଷା ଶକ୍ତିଶାଳୀ ପ୍ରଚାରକ । ଜୈନଧର୍ମରେ ଏହିପରି ଆହୁରି ୨୪ଜଣ ତୀର୍ଥଙ୍କରଙ୍କର ପରିଚୟ ମିଳେ । ସେମାନଙ୍କର ନାମ ଇତିପୂର୍ବେ ଦିଆଯାଇଅଛି ।

ଅତଏବ ପାର୍ଶ୍ୱନାଥଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ଆଉ ୨୨ଜଣ ତୀର୍ଥଙ୍କର ଜନ୍ମଲଭି ଧର୍ମ ପ୍ରଚାର କରିଥିଲେ । ଏମାନଙ୍କର ଆଦିତୀର୍ଥଙ୍କର ହେଉଛନ୍ତି ଋଷଭଦେବ ଏବଂ ଦ୍ୱାବିଂଶ ତୀର୍ଥଙ୍କର ହେଲେ ନେମିନାଥ ବା ଅରିଷ୍ଟନେମୀ । ଏହି ଅରିଷ୍ଟନେମୀ ବୃଷ୍ଣି ବଂଶୀୟ ଏବଂ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କର ଖୁଲ୍ଲତାତ ଥିଲେ । (୬)

ଅତଏବ ଏହାଙ୍କୁ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୧୪ଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଲୋକ ବୋଲି ଧରାଯାଇ ପାରେ । ଏହା ଅବଶ୍ୟ ପୁରାଣ ଭିତ୍ତିରେ କରିବାକୁ ହେବ । ପୁରାଣରେ ମହାଭାରତ ଯୁଦ୍ଧ ପରଠାରୁ ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତଙ୍କ ସାମ୍ରାଜ୍ୟଯାଏ ଗୋଟାଏ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟକାଳ ଧାରାବାହିକ ଭାବରେ ଦିଆଯାଇଅଛି । ୧୦।୧୨ ବର୍ଷ ଏପାଖ ସେପାଖ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ତହିଁର ଅନ୍ୟ ସମସ୍ତ ବିବରଣ ପ୍ରାୟ ଇତିହାସ ଦ୍ୱାରା ସମର୍ଥିତ । ଯେଉଁ ୧୦।୧୨ ବର୍ଷର ପାର୍ଥକ୍ୟ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ ତାହା ଚାନ୍ଦ୍ରମାନ ଓ ସୌରମାନ ବର୍ଷ ନେଇ ହୋଇଅଛି । ଅତଏବ ବିଭିନ୍ନ ଧର୍ମ ପ୍ରଚାରକମାନଙ୍କର ଜୀବିତକାଳର ବ୍ୟବଧାନ ୫୦୦ରୁ ୨୫୦ ବର୍ଷ ମଧ୍ୟରେ ହେବାର ଦେଖା ଯାଉଅଛି । ଏହାହିଁ ସ୍ୱାଭାବିକ ରୀତି । କୌଣସି ନବ-ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ ଧର୍ମ ଦୀକ୍ଷା

---

(୫) Proceedings of Indian History Congress 1939 Calcutta Sessions Dr. A. S. Altekar's Presidential address- Appendix A.

(୬) ଋଷଭ ଦେବ, ଅଜିତନାଥ, ସମ୍ଭବନାଥ, ଅଭିନନ୍ଦନନାଥ, ସୁମତିନାଥ, ପଦ୍ମପ୍ରଭ, ସୁପାର୍ଶ୍ୱନାଥ, ଚଣ୍ଡପ୍ରଭୁ, ସୁବୁଦ୍ଧିନାଥ, ସୀତାନାଥ, ଶ୍ରେୟାଂସନାଥ, ବାସୁପୂଜ୍ୟ, ବିମଳାନାଥ, ଅନନ୍ତନାଥ, ଧର୍ମନାଥ, ଶାନ୍ତିନାଥ, କୁନ୍ଥନାଥ, ଅରନାଥ, ମଲ୍ଲୀନାଥ, ମୁନିସୁବ୍ରତ, ନମିନାଥ, ନେମିନାଥ, ପାର୍ଶ୍ୱନାଥ, ମହାବୀର ।

ପରେ ନିଜର ନିର୍ମଳ ଜ୍ୟୋତି ହରାଇ ମ୍ଳାନ ହୋଇଥାଏ । ଏହା ଇତିହାସର ଚିରନ୍ତନ ରୀତି । ଏହି ମଳିନତା ଦୂର କରି ନୂତନ ଧର୍ମଚକ୍ର ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ ବା ସଂସ୍କାର ପାଇଁ ଲୋକ ଗୁରୁମାନଙ୍କର ଆବିର୍ଭାବ ହୋଇଥାଏ । ଏହି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ବିଚାର କଲେ ମନେ ହେବ ଯେ ଅରିଷ୍ଟନେମିଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ଯେଉଁ ୨୧ ଜଣ ତୀର୍ଥଙ୍କର ଜନ୍ମିଥିଲେ ସେମାନଙ୍କର ସମୟ ବ୍ୟବଧାନ ଗଣନା କଲେ ଆଦିନାଥଙ୍କ କାଳ ପ୍ରାୟ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୩୦୦୦ ବର୍ଷ ଧରା ଯାଇପାରେ । ମିସର, ବେବିଲନ୍, ସୁମେରୀୟ ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରାଚୀନ ସଭ୍ୟତାରୁ ଏହି କାଳ ତଥା ପ୍ରତ୍ନତତ୍ତ୍ୱ ଦିଗରୁ ମହେଞ୍ଜୋଦାରୁ, ହରପ୍ପା ଓ ନର୍ମଦା ଉପତ୍ୟକା କାଳ ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସହଜରେ ପ୍ରସାରିତ ।(୭)

ଆଦିନାଥ ଋଷଦେବଙ୍କ କଥା ବେଦର ଋକ୍‌ମାନଙ୍କରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ।(୮) ଯଦି କେହି ଏହାକୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ ପ୍ରକ୍ଷିପ୍ତ ବୋଲି କହିବେ ତେବେ ମଧ୍ୟ ବେଦର ସଂକଳନ ଦ୍ୱୈପାୟନ ବ୍ୟାସ କଲାବେଳେ କରିଥିବେ ବୋଲି ଧରାଯାଇପାରେ । ବ୍ୟାସ ହେଉଛନ୍ତି କୁରୁକ୍ଷେତ୍ର ଯୁଦ୍ଧକାଳର ଅର୍ଥାତ୍ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୧୪ଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଲୋକ । ଅତଏବ ତାଙ୍କର ବେଦ ସଂକଳନ ବେଳେ ଋଷଭଦେବଙ୍କୁ ଭଗବାନ୍ ବୋଲି ଦେଶରେ ଗୃହୀତ ହେବା କଥା ମାନିବାକୁ ହେବ । ଏ ସମ୍ପର୍କରେ ଲୋକମାନ୍ୟ ତିଳକଙ୍କର ଆଲୋଚନା ଓ ଅଧ୍ୟବସାୟ ପ୍ରଣିଧାନ ଯୋଗ୍ୟ ।(୯)

ଆଦିନାଥ ଋଷଭଦେବଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଜୈନଧର୍ମ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଅନେକଗୁଡ଼ିଏ ଏକଦେଶଦର୍ଶୀ ବିଷୟ ସନ୍ନିବିଷ୍ଟ ।(୧୦) ସେ ଆଖୁ ଆବିଷ୍କାର କରିଥିଲେ । ଲୋକଙ୍କୁ ପଶୁପାଳନ ଋଷବାସ ଶିକ୍ଷା ଦେଇଥିଲେ ବୋଲି ନାନା ପ୍ରକାର କଥା ଅଛି । ଅବଶ୍ୟ

---

(୭) *Prehistoric India*- Stuart Piggott. ୧୩୨-୨୧୩ ପୃଷ୍ଠା

(୮) ଋକ୍‌ବେଦରେ ଦିଗମ୍ବର ସାଧୁଙ୍କ କଥା ଅଛି । ଋକ୍‌ବେଦ ୫ମ ମଣ୍ଡଳ ୧୦ମ ଋକ୍‌ର ୧୩୬ । ଏଥିରେ ଦିଗମ୍ବରମାନଙ୍କ ନେତା କେଶୀଙ୍କର ପ୍ରଶଂସା ଅଛି । ଏହି କେଶୀଙ୍କ ବର୍ଣ୍ଣନା ଭାଗବତର ଋଷଭଦେବଙ୍କ ବର୍ଣ୍ଣନା ସଙ୍ଗେ ପ୍ରାୟ ସମାନ ।

(୯) ଗୀତାରହସ୍ୟ- ବାଳଗଙ୍ଗାଧର ତିଳକ କୃତ (ଭୂମିକା ଦେଖନ୍ତୁ)

(୧୦) ଭଦ୍ରବାହୁ ରଚିତ କଳ୍ପସୂତ୍ରରେ ଋଷଭଦେବଙ୍କ ନାନାଦି ବୈଷୟିକ ଶିକ୍ଷା କଥା ଲେଖା ଅଛି । କଳ୍ପବୃକ୍ଷରୁ ଲୋକେ ପୂର୍ବେ ଖାଦ୍ୟ ପାଉଥିଲେ । Wilson's ବିଷ୍ଣୁ ପୁରାଣ - Page-103. Jacobi in I. Antiquary IX-Page-103. *Mahavir and his Predecessors.*

ତାଙ୍କ ଅମଳରେ ଭାରତବର୍ଷ ବା ଭରତ ରାଜାଙ୍କର ରାଜ୍ୟ ବୋଲି କୌଣସି ନାମ ପ୍ରଚଳିତ ନଥିଲା । ସେତକ କରିଥିଲେ ଋଷଭଙ୍କ ପୁତ୍ର ଭରତ । ତେବେ ତତ୍ପୂର୍ବରୁ ଇକ୍ଷ୍ୱାକୁ ବଂଶ ବା ଆଖୁ ଆବିଷ୍କାରକ ବଂଶ ଏ ଦେଶରେ ଥିଲା ଏବଂ ଋଷବାସ ଚାଲିଥିଲା ।

ଲୋକେ ଯଜ୍ଞ ମଧ କରୁଥିଲେ । ସ୍ୱୟଂ ଋଷଭଦେବ ପିତାଙ୍କର ପୁତ୍ରେଷ୍ଟି ଯଜ୍ଞଫଳରୁ ଜନ୍ମ ହୋଇଥିବା କଥା ମଧ୍ୟ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ଜଣା ଅଛି । ଅତଏବ ଏ ସବୁ ପ୍ରଥା ଋଷଭଙ୍କ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ । ଋଷଭଦେବ ଖୁବ୍ ପ୍ରଜାପ୍ରିୟ ରାଜା ଥିଲେ ଓ ଶାସ୍ତ୍ରମତେ ରାଜ୍ୟ ଶାସନ କରି ବାର୍ଦ୍ଧକ୍ୟାବସ୍ଥାରେ ବାନପ୍ରସ୍ଥ ଅବଲମ୍ବନ କରିଥିଲେ । ତାଙ୍କର ଅନେକଗୁଡ଼ିଏ ରାଣୀ ଥିଲେ । ଦିନେ ସେ ମିଳିଞ୍ଜସା ନାମ ଧାରିଣୀ ଏକ ନର୍ତ୍ତକୀଙ୍କର ନୃତ୍ୟଗୀତ ଦର୍ଶନରେ ସଂସାର ପ୍ରତି ଉଦାସୀନ ହୋଇ ବାହାରିଗଲେ ଓ ଦୀର୍ଘକାଳ ତପସ୍ୟାରେ ସିଦ୍ଧିଲାଭ କରି ନିଜର ଅହିଂସା ଧର୍ମ ପ୍ରଚାର କରିଥିଲେ । ତାଙ୍କର ପ୍ରଥମ ୯ଜଣ ପୁତ୍ର ରାଜା ହୋଇ ପରେ ଯତିବ୍ରତ ଅବଲମ୍ବନ କରିଥିଲେ ଏବଂ ଅନ୍ୟମାନେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଓ ଋଷି ହୋଇଯାଇଥିଲେ । ଅହିଂସା ଦୀକ୍ଷା ଗ୍ରହଣ କରି ଯଜ୍ଞରେ ପଶୁବଳି ବନ୍ଦ କରିବା ପାଇଁ ଋଷଭଦେବ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ବୁଝାଉଥିଲେ ।

ପରବର୍ତ୍ତୀ ତୀର୍ଥଙ୍କରମାନେ ପ୍ରାଣୀହିଂସା ନ କରିବା ପାଇଁ ଯେଉଁ ସବୁ ପନ୍ଥା ଗ୍ରହଣ କଲେ ତଦ୍ଦ୍ୱାରା ଗାର୍ହସ୍ଥ୍ୟଧର୍ମ ପାଳିବା ଅସମ୍ଭବ ହେଲା । ଧର୍ମର ନିରାଟ ରୁକ୍ଷ କଟକଣା ଏବଂ ଶୁଷ୍କ ନୀତି ଲୋକମାନଙ୍କୁ ଅନୁପ୍ରାଣିତ କରି ପାରି ନ ଥିଲା । ଜୈନଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ବାଣିଜ୍ୟ ବ୍ୟତୀତ ଜୀବିକାର୍ଜନ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ପନ୍ଥା ରହିଲା ନାହିଁ । ଅତଏବ ଏପରି ଏକ ଶୁଷ୍କ ଜ୍ଞାନମାର୍ଗ ନିବୃତ୍ତିପରଧର୍ମ ଯେ ପ୍ରବୃତ୍ତିପର ସମାଜରେ ଥରକୁ ଥର ମାର୍ଜିତ ହେବାକୁ ପଡ଼ିଥିବ ବିଚିତ୍ର କ'ଣ । ହିନ୍ଦୁ ପୁରାଣରେ ଅନେକଗୁଡ଼ିଏ ସିଦ୍ଧ ଦିଗମ୍ବର ଅବଧୂତଙ୍କର ଉଲେଖ ସମ୍ମାନାର୍ହ ଭାବେ ଲିପିବଦ୍ଧ । ସେମାନେ ଜୈନ ଦୀକ୍ଷାର ମୂଳତତ୍ତ୍ୱ ନିଷ୍ଠୟ ଗ୍ରହଣ କରି ନିର୍ଲୋଭ ଭାବରେ ନଗର ଜନପଦରେ ବୁଲୁଥିଲେ । ଏହିପରି ଭାବରେ ୨୧ ତୀର୍ଥଙ୍କରଙ୍କର ଅବତାର ହୋଇଗଲା ପରେ ଅରିଷ୍ଟନେମୀଙ୍କର ବିଶିଷ୍ଟତା ମହାଭାରତ ଯୁଗରେ ଆମ୍ଭେମାନେ ପାଇଥାଉଁ । ଅରିଷ୍ଟନେମୀ ସେତେବେଳେ ଲୋକପୂଜ୍ୟ ଥିଲେ । ମାତ୍ର ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ଭଗବତ୍ତା ପ୍ରଚାରିତ ହୋଇ ନଥିଲା । ଅରିଷ୍ଟନେମୀଙ୍କ ନାମରେ ଯେଉଁ ପ୍ରକାଶିତ ସଂସ୍କୃତ ପୁରାଣ ଅଛି ତାକୁ ଜୈନ ହରିବଂଶ

କୁହାଯାଇଥାଏ । ଏହି ହରିବଂଶ ଆମର ହରିବଂଶ ସହିତ ସାଧାରଣ ସାଦୃଶ୍ୟ ରଖି ରଚିତ ଏବଂ ଏଥିରେ ସ୍ପଷ୍ଟ ଭାବରେ ଲେଖା ଅଛି ଯେ କୃଷ୍ଣ, ବାସୁଦେବ, ଜରାସନ୍ଧ କମ୍ବା ପାଣ୍ଡବମାନଙ୍କ ଅମଳରେ ଲୋକମାନେ ବହୁଳାଂଶରେ ଜୈନଦୀକ୍ଷା ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ଅର୍ଜୁନ ନିଜର ବନବାସ ବେଳେ ରାମଗିରିରେ ଜୈନ ପ୍ରତିମା ମଧ୍ୟ ଦର୍ଶନ କରିଥିଲେ । ମହାଭାରତ ଯୁଗରେ ଜୈନଧର୍ମ ଯେ ପ୍ରଚଳିତ ଥିବ ଏଥିରେ ବିଚିତ୍ରତା ନାହିଁ, କାରଣ ମୂଳ ନୀତି ବ୍ରାହ୍ମଣଧର୍ମ ଠାରୁ ବିଶେଷ ପାର୍ଥକ୍ୟ ନ ଥିଲା ଏବଂ ଜୈନଙ୍କର ଧର୍ମଗୁରୁ ହିନ୍ଦୁର ଅବତାର ହୋଇ ଯାଇଥିଲେ । ଅତଏବ ଅରିଷ୍ଟନେମୀ ପ୍ରଚାରିତ ଜୈନଧର୍ମ ସାଧାରଣଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ଲୋଭନୀୟ ନ ଥିଲେ ହେଁ ଏକ ସଜାଗ ଧର୍ମମତ ବୋଲି ଆଦୃତ ଥିଲା ଏବଂ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୧୪୦୦ଠାରୁ ୫୦୦ବର୍ଷ ଆର୍ଯ୍ୟାବର୍ତ୍ତରେ ବ୍ୟାପକ ହୋଇପାରିଥିଲା । ହରିବଂଶ ଓ ମହାଭାରତରେ ରୈବତକ ପର୍ବତର କଥା ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି । ଏହି ପର୍ବତ ହିଁ ଜୈନମାନଙ୍କର ଶତ୍ରୁଞ୍ଜୟ ଗିରି ।

ପାର୍ଶ୍ୱନାଥଙ୍କ ଜନ୍ମକାଳ ହେଉଛି ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୮୨୦ ଏବଂ ତିରୋଭାବ ପ୍ରାୟ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୭୫୦ ଅଟେ । ତାଙ୍କର ପିତା ଅଶ୍ୱସେନ ବାରାଣାସୀର ରାଜା ଥିଲେ । ମାତା ଥିଲେ ଅଯୋଧ୍ୟାର ରାଜା ପ୍ରସେନଜିତ୍‌ଙ୍କ କନ୍ୟା ବିମ୍ବା ଦେବୀ । ସେ ରାଜପଦ ଗ୍ରହଣ ନ କରି ସନ୍ନ୍ୟାସ ବରଣ କରିଥିଲେ ଏବଂ ବାରାଣାସୀଠାରେ ସିଦ୍ଧିପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇ ନିଜର ଶୁଦ୍ଧ ଧର୍ମମତ ପ୍ରଚାର କରିଥିଲେ । ବଙ୍ଗଠାରୁ ଗୁର୍ଜର ଯାଏ ଅଞ୍ଚଳରେ ତାଙ୍କର ଧର୍ମ ପ୍ରସାରିତ ହୋଇଥିଲା ଏବଂ ଅଧିକାଂଶ ନୀଚ ଜାତୀୟ ଲୋକ ତାଙ୍କର ଦୀକ୍ଷା ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ସେ ପରେଶନାଥ ପର୍ବତରେ ଦେହ ତ୍ୟାଗ କରିଥିଲେ । ଖୁବ୍ ସମ୍ଭବ ତାଙ୍କରି ସମୟରେ ଜୈନଧର୍ମ ଉତ୍କଳରେ ବ୍ୟାପକ ହୋଇ ଉଠିଥିଲା ।

ପାର୍ଶ୍ୱନାଥଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଆମେ ନିମ୍ନଲିଖିତ କଥାଟି ପାଉଁ ।(୧୧)

ରାଜା ପ୍ରସେନଜିତ୍‌ଙ୍କର ଗୋଟିଏ ସୁନ୍ଦରୀ କନ୍ୟା ଥିଲା । ତାଙ୍କ ନାମ ପ୍ରଭାବତୀ । ସେ ପାର୍ଶ୍ୱନାଥଙ୍କ ଗୁଣଗ୍ରାମରେ ମୁଗ୍ଧ ହୋଇ ତାଙ୍କୁ ବିବାହ କରିବାକୁ ଇଚ୍ଛା କରିଥିଲେ କିନ୍ତୁ କଳିଙ୍ଗ ରାଜା ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ରାଜାମାନେ ତାଙ୍କୁ ପାଇବାକୁ ମଧ୍ୟ ଇଚ୍ଛା କରିଥିଲେ । କଳିଙ୍ଗ ରାଜା ଜୋର କରି ପ୍ରଭାବତୀଙ୍କୁ ନେଇଗଲେ । ଫଳରେ ଯୁଦ୍ଧ ହେଲା । ସେଥିରେ ରାଜା ପ୍ରସେନଜିତ୍ ପାର୍ଶ୍ୱନାଥଙ୍କୁ ଅନୁରୋଧ କଲେ ତାଙ୍କୁ ସାହାଯ୍ୟ କରିବା ପାଇଁ ।

(୧୧) See *Parswanatha Charita* by Bhavadeva Suri

ସୁତରାଂ ପାର୍ଶ୍ୱନାଥ ଯାଇ ସେମାନଙ୍କୁ ପରାସ୍ତ କରି ପ୍ରଭାବତୀଙ୍କୁ ବିବାହ କଲେ । ଖଣ୍ଡଗିରି ପର୍ବତର ଅନନ୍ତ ଗୁମ୍ଫାରେ ଯେଉଁ ପାର୍ଶ୍ୱନାଥ ପ୍ରତିମୂର୍ତ୍ତି ଅଛି ତା ଉପରେ ଏକ ସର୍ପ ଅଛି । ଏହା ଉତ୍କଳ ପାର୍ଶ୍ୱନାଥଙ୍କର ଗୋଟିଏ ବିଶିଷ୍ଟ ଚିହ୍ନ । ମହେନ୍ଦ୍ର ପର୍ବତରେ ଥିବା ପାର୍ଶ୍ୱନାଥ ମୂର୍ତ୍ତି ସହସ୍ର ସର୍ପର ଫଣାଦ୍ୱାରା ଆଚ୍ଛାଦିତ ।

ଶ୍ରମଣ ଭଗବାନ୍ ମହାବୀର ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୫୫୭ରେ ତାଙ୍କ ଜୀବନକାଳର ୪୨ ବର୍ଷ ବୟସରେ ତୀର୍ଥଙ୍କର ହୋଇଥିଲେ । ୭୨ ବର୍ଷ ବୟସରେ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୫୨୭ରେ ନିର୍ବାଣ ଲାଭ କରିଥିଲେ । ସେ ତୃମ୍ଭିକ ଗ୍ରାମରେ କେବଳ ଜ୍ଞାନ ଲାଭ କରିଥିଲେ । ବାରବର୍ଷ ଧରି ଗଭୀର ଚିନ୍ତା ଓ ଅନ୍ତର୍ଦୃଷ୍ଟି ଦେଇ ସେ ଜୀବନ କଟାଇଥିଲେ, ତା ପରେ ତାଙ୍କର ଜ୍ଞାନୋଦୟ ହୋଇଥିଲା । ତୀର୍ଥଙ୍କରମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ସେ ଥିଲେ ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ । କଳ୍ପସୂତ୍ର, ଉତ୍ତର ପୁରାଣ, ତ୍ରିଷଷ୍ଟି ଶଳାକା, ପୁରୁଷ ଚରିତ, ବର୍ଦ୍ଧମାନ ଚରିତ ଆଦି ଜୈନ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ତାଙ୍କର ଜୀବନୀ ବିସ୍ତୃତଭାବେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛି । ଜୈନଧର୍ମରେ ତାଙ୍କର ସ୍ଥାନ ଅପ୍ରତିହତ ଏବଂ ଅଦ୍ୱିତୀୟ । ସେ ୨୪ତୀର୍ଥଙ୍କରମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ପରିଗଣିତ ହୁଅନ୍ତି ବୋଲି ସିଂହ ତାଙ୍କର ଲାଞ୍ଛନରୂପେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଥାଏ ।

ଜୈନଙ୍କର ୨୪ତୀର୍ଥଙ୍କର ମଧ୍ୟରୁ ୧୪ଜଣ କେବଳ ମଗଧ, ଅଙ୍ଗ ଓ ବଙ୍ଗରେ ଦେହ ତ୍ୟାଗ କରିଅଛନ୍ତି । ଜୈନଧର୍ମ ଦିନେ ପଶ୍ଚିମ ଭାରତରେ ବ୍ୟାପିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ତହିଁର ପ୍ରଧାନ କର୍ମକ୍ଷେତ୍ର ମଗଧ, ଅଙ୍ଗ, ବଙ୍ଗ ଓ କଳିଙ୍ଗରେ ସୀମାବଦ୍ଧ ଥିଲା । ଏହା ସହଜରେ ଅନୁମେୟ । ବିଶେଷ କରି ଏହା ମଗଧ, କଳିଙ୍ଗ ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ରାଜଧର୍ମରେ ପରିଣତ ହୋଇଯାଇଥିଲା ଏବଂ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ସେତେ ବେଶୀ ନଥିଲା ।

କୌଣସି ଏକ ଧର୍ମର ସୁଦୂର ବିସ୍ତାର ପ୍ରତିଷ୍ଠା ହେବା ନିମିତ୍ତ ଅନ୍ୟୂନ ୪।୫ ଶତ ବର୍ଷ ଲୋଡ଼ା । ଶାକ୍ୟସିଂହଙ୍କ ପ୍ରଚାରିତ ବେଦ ବିରୋଧୀ ଓ ସାଂଖ୍ୟ ମତ ପରିପୂରକ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଏସିଆ ବ୍ୟାପୀ ହେବା ପାଇଁ ୪ଶତ ବର୍ଷ ଲାଗିଥିଲା । ଏହି ଯୁକ୍ତିରେ ଅଗ୍ରସର ହେଲେ ଧରିବାକୁ ହେବ ଯେ ଜୈନଧର୍ମ ମଧ୍ୟ ମହାବୀରଙ୍କ ବହୁ ପୂର୍ବରୁ ପ୍ରଚାରିତ ଏବଂ ଏହାହିଁ ଉକ୍ତ ଧର୍ମର ସୁପ୍ରାଚୀନତ୍ୱର ପ୍ରବଳତମ ଯୁକ୍ତି ।

ଜୈନଧର୍ମର ପ୍ରାଚୀନତ୍ୱ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସାଧାରଣତଃ କୁହାଯାଇଥାଏ ଯେ ଦକ୍ଷିଣ ଭାରତର ଶ୍ରୁତକେବଳୀ ଭଦ୍ରବାହୁ ତାଙ୍କର ଶିଷ୍ୟ ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତ ମୌର୍ଯ୍ୟ ଏବଂ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ କେତେକ ଜୈନସାଧୁଙ୍କୁ ନେଇ ସର୍ବପ୍ରଥମେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ୨୯୮ରେ ପହଞ୍ଚିଥିଲେ ।

(୧୨) କିନ୍ତୁ ଆହୁରି ପ୍ରମାଣ ଅଛି ଯେ ଜୈନଧର୍ମ ମହାବୀରଙ୍କ ଜୀବନ କାଳରେ କିମ୍ବା ଟିକିଏ ପରେ ଦକ୍ଷିଣ ଭାରତର ଦେଶମାନଙ୍କୁ ବ୍ୟାପିଥିଲା । ମହାବୀର ହେଉଛନ୍ତି ଶେଷ ତୀର୍ଥଙ୍କର । ତାଙ୍କ ସମୟରେ କଳିଙ୍ଗ, ମହାରାଷ୍ଟ୍ର, ଆନ୍ଧ୍ର ଓ ସିଂହଳରେ ଜୈନଧର୍ମ ବ୍ୟାପିଥିଲା । ହାତୀଗୁମ୍ଫା ଶିଳାଲେଖରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ମହାବୀର କଳିଙ୍ଗକୁ ଆସିଥିଲେ ଏବଂ କୁମାରୀ ପର୍ବତରୁ ଜୈନଧର୍ମ ପ୍ରଚାର କରିଥିଲେ । ଅଧିକନ୍ତୁ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ପ୍ରଥମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଜୈନଧର୍ମ କଳିଙ୍ଗର ଧର୍ମ ଥିଲା । ମହାରାଷ୍ଟ୍ରରେ ଜୈନଧର୍ମ ମହାବୀରଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ପ୍ରଚାରିତ ହୋଇଥିଲା । ପାର୍ଶ୍ୱନାଥଙ୍କ ଶିଷ୍ୟ କରକଣ୍ଡୁ କଳିଙ୍ଗର ରାଜା ଥିଲେ । ସେ ତେରପୁର (ଧାରାଶିବ) ଗୁମ୍ଫା ପରିଦର୍ଶନ କରିଥିଲେ ଏବଂ ଜୈନମନ୍ଦିରମାନ ସେଠାରେ ନିର୍ମାଣ କରିଥିଲେ । (୧୩) ସେହି ମନ୍ଦିରଗୁଡ଼ିକରେ ଜିନେନ୍ଦ୍ରମାନଙ୍କର ମୂର୍ତ୍ତି ସ୍ଥାପିତ ହୋଇଥିଲା ।

ଆହୁରି ମଧ୍ୟ କଥିତ ଅଛି ଯେ ଆନ୍ଧ୍ର ଦେଶରେ ମୌର୍ଯ୍ୟ ରାଜତ୍ୱର ପୂର୍ବରୁ ଜୈନଧର୍ମ ପ୍ରଚାରିତ ହୋଇଥିଲା । ସେହିପରି 'ମହାବଂଶ'ରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ପଞ୍ଚଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ବେଳକୁ ଜୈନଧର୍ମ ସିଂହଳରେ ପ୍ରଚାରିତ ହୋଇଥିଲା । ଏହିପରି ଜୈନଧର୍ମ ପୂର୍ବ, ଉତ୍ତର ଏବଂ ଦକ୍ଷିଣରେ ଚେର, ଚୋଳ ଏବଂ ତାମିଲ ଦେଶମାନଙ୍କରେ ଶ୍ରୁତକେବଳୀ ଭଦ୍ରବାହୁଙ୍କ ଅନେକ ପୂର୍ବରୁ ପହଞ୍ଚିଥିଲା । ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ରାମସ୍ୱାମୀ ଆୟାଙ୍ଗାର (୧୪) ମଧ୍ୟ ମତ ପ୍ରକାଶ କରି ଅଛନ୍ତି ଯେ ଦକ୍ଷିଣ ଭାରତକୁ ଛାଡ଼ି ଉତ୍ତର ଭାରତର ଗୋଟିଏ ଧର୍ମ ସିଂହଳକୁ ଗଲା; ଅଥଚ ଦକ୍ଷିଣ ଭାରତକୁ ସ୍ପର୍ଶ କଲା ନାହିଁ । ଏହା କିପରି ସମ୍ଭବ ହୋଇପାରେ ? ଏକମାତ୍ର ସମ୍ଭାବ୍ୟ ବିଷୟ ହୋଇପାରେ ଯେ ଉତ୍ତରରୁ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ସମୁଦ୍ର ବାଟେ ଦକ୍ଷିଣକୁ ଯାଇଥିଲା । ଏହା ଛଡ଼ା ଏହା ମଧ୍ୟ ବିଚାର କରିବାର କଥା ଯେ ଜଣେ ଜୈନ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଜୈନସଂଘର କେତେଗୁଡ଼ିଏ ସାଧୁଙ୍କୁ ତାଙ୍କ ଅଧୀନରେ ନେଇଗଲେ, ଅଥଚ ଜୈନଧର୍ମ ଭଦ୍ରବାହୁଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ସେଠାରେ କୌଣସି ପ୍ରଭାବ ପକାଇ ନଥିଲା । ଏହା କିପରି ବିଶ୍ୱାସ

---

(୧୨) *Cambridge History of India* Vol. I Page 164-165 ଏବଂ *Epigraphia Carnatica* Vol. I ଓ Early History of India. Page154

(୧୩) J.B.O.R. Vol. XVI Parts I-II and *Karakanducharya's* (Karanja Series) Introdutions

(୧୪) *Studies in South India Jainism* Part I -P 33

କରାଯାଇପାରେ ? ଜୈନ ପୁସ୍ତକମାନଙ୍କରେ କଥିତ ଅଛି ଯେ ଋଷଭଦେବ ଦକ୍ଷିଣ ଭାରତକୁ ପ୍ରଥମେ ଜୈନଧର୍ମ ନେଇଥିଲେ । ତାଙ୍କ ପୁତ୍ର ବାହୁବଳୀ ଦକ୍ଷିଣ ଭାରତର ପ୍ରଥମ ରାଜା ଥିଲେ ଯେ କି ସଂସାର ପରିତ୍ୟାଗ କରି ନଗ୍ନ ଜୈନ ସାଧୁ ହୋଇଥିଲେ । ସେ ଗୋଦାବରୀ କୂଳରେ ଅବସ୍ଥିତ ପୋଦନାପୁରଠାରେ ମହା ତପସ୍ୟା କରିଥିଲେ ଏବଂ ସର୍ବଦର୍ଶୀ ହୋଇଥିଲେ । ଏହି ବାହୁବଳୀ ଦକ୍ଷିଣ ଭାରତରେ ଜୈନଧର୍ମ ପ୍ରଚାର କରିଥିଲେ । ଏଇଥିରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଜୈନଧର୍ମ ଦକ୍ଷିଣ ଭାରତରେ ଅତି ପ୍ରାଚୀନ କାଳରୁ ପ୍ରବେଶ ଲାଭ କରିଥିଲା । ଏହାଛଡ଼ା ସାହିତ୍ୟ ଏବଂ ସ୍ତମ୍ଭ ଆଦି ପ୍ରମାଣରୁ ଜୈନଧର୍ମର ଏହି ଐତିହାସିକତ୍ୱ ପ୍ରମାଣିତ ହେଉଅଛି ।

ଜୈନ ସାହିତ୍ୟରେ ଭଦ୍ରବାହୁଙ୍କ ଅନେକ ପୂର୍ବରୁ ଦକ୍ଷିଣ ମଥୁରା, ପୋଦନାପୁର, ପଲାଶପୁର, ଉଦ୍ଦିଳ, (ମଳୟଗିରି ନିକଟରେ), ମହାଶୋକନଗର ଇତ୍ୟାଦି ସ୍ଥାନର କଥା ଜୈନସାହିତ୍ୟରେ ଉଲ୍ଲିଖିତ ହୋଇଅଛି । ଦକ୍ଷିଣ ମଥୁରା ପାଣ୍ଡବ ଭ୍ରାତାମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ସ୍ଥାପିତ ହୋଇଥିଲା । ସେତେବେଳେ ସେମାନେ ବନବାସରେ ଥିଲେ । ପାଣ୍ଡବମାନେ ଯେତେବେଳେ ଦକ୍ଷିଣ ଭାରତରେ ଥିଲେ(୧୫) ସେତେବେଳେ ଦ୍ୱାରକା ନଷ୍ଟଭ୍ରଷ୍ଟ ହୋଇ ଯାଇଥିବାରୁ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ତାଙ୍କ ଭାଇ ବଳଦେବଙ୍କ ସହିତ ଦ୍ୱାରିକା ଛାଡ଼ି ଦକ୍ଷିଣ ମଥୁରାକୁ ଆସିଥିଲେ । ବାଟରେ ଆସୁ ଆସୁ ଜରତ୍‌କୁମାରଙ୍କ ତୀରରେ କୃଷ୍ଣଙ୍କର କୌଶାମ୍ବୀ ବନରେ ମୃତ୍ୟୁ ଘଟିଲା ।

ପାଣ୍ଡବମାନେ ଏକଥା ଶୁଣି ବଳରାମଙ୍କୁ ସାନ୍ତ୍ୱନା ଦେବାପାଇଁ ଦୌଡ଼ି ଆସିଲେ ଏବଂ ନାରାୟଣଙ୍କୁ ଶୃଙ୍ଗି ପର୍ବତରେ ଦାହ କଲେ । ଏହି ଶୃଙ୍ଗିପର୍ବତରେ ବଳରାମ ତପସ୍ୟା ଆରମ୍ଭ କଲେ । ପାଣ୍ଡବମାନେ ଦକ୍ଷିଣକୁ ଯିବା ପରେ ଯେତେବେଳେ ଶୁଣିଲେ ଯେ ପଲ୍ଲବ ଦେଶର ଅରିଷ୍ଟନେମୀ ତୀର୍ଥଯାତ୍ରା କରୁଛନ୍ତି, ସେମାନେ ତାଙ୍କ ପାଖକୁ ଗଲେ ଏବଂ ଜୈନମୁନିଙ୍କର ଶିଷ୍ୟତ୍ୱ ଗ୍ରହଣ କଲେ ।(୧୬) ସେମାନଙ୍କ ସଙ୍ଗରେ ଜଣେ ଦ୍ରାବିଡୀୟ ରାଜା ମଧ୍ୟ ଜୈନ ହୋଇଥିଲେ ଏବଂ ସେ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ଶତ୍ରୁଞ୍ଜୟ ପର୍ବତରୁ ଉଦ୍ଧାର କରିଥିଲେ ।

---

(୧୫) ଜୈନ ହରିଂବଶ, Page 487

(୧୬) ଜୈନ ହରିବଂଶ ସର୍ଗ ୫୩-୬୫ ଓ ଦକ୍ଷିଣ ଜୈନ ଇତିହାସ, Vol III Page 78-80.

ଜୈନ ସାହିତ୍ୟ ଛଡ଼ା ହିନ୍ଦୁ ପୁରାଣମାନଙ୍କରେ ମଧ୍ୟ ଏହି ଜୈନ ମତ ମିଳେ । ଦେବ ଓ ଅସୁରମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଯୁଦ୍ଧ ହେଲାବେଳେ ବିଷ୍ଣୁ ଦିଗମ୍ବର ଜୈନମୁନି ଅବତାରହୋଇ ଅସୁରମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଅହିଂସା ଓ ସୌହାର୍ଦ୍ଦ୍ୟର ବାର୍ତ୍ତା ପ୍ରଚାର କରିଥିଲେ ।(୧୭) ସେ ସେତେବେଳେ ନର୍ମଦା କୂଳରେ ବାସ କରୁଥିଲେ । ଏଥିରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଜୈନଧର୍ମ ବହୁ ପୂର୍ବରୁ ନର୍ମଦା ନଦୀ କୂଳରେ ନିଜର କେନ୍ଦ୍ର ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିଥିଲା । ଆଜି ମଧ୍ୟ ଜୈନମାନେ ସେଠାରେ ପୂଜା କରନ୍ତି ।

ସମ୍ରାଟ୍ ନେବୁଚାଦ ନେଜାର(୧)ଙ୍କର ତାମ୍ର ଶାସନରୁ ଜଣାପଡ଼େ ଯେ (ଖ୍ରୀ. ପୂ. ୧୧୪୦) (କାଠିଆବାଡରେ ଏହାର ପ୍ରମାଣ ମଧ୍ୟ ଅଛି ।) ଏହି ସମ୍ରାଟ୍ ରେବା ନଗରର ଅଧିପତି ଥିଲେ ଏବଂ ଦ୍ୱାରକାକୁ ଆସିଥିଲେ । ସେଠାରେ ନେମୀଙ୍କ ନାମରେ ରୈବତକ ପର୍ବତରେ ଗୋଟିଏ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ କରିଥିଲେ । (୧୮) ଏହି ନେମୀ ହେଉଛନ୍ତି ତୀର୍ଥଙ୍କର ଅରିଷ୍ଟନେମୀ । ନେବୁଚାଦ ନେଜାର ତାଙ୍କୁ ଭକ୍ତି କରୁଥିଲେ । ତାଙ୍କ ରାଜ୍ୟ କ୍ରମେ ରେବା ନଗର ନାମରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ହୋଇଥିଲା । ସିଦ୍ଧବରକୂଟ ନାମରେ ଏକ ଜୈନତୀର୍ଥ ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟରେ ଅତି ପ୍ରାଚୀନ କାଳରୁ ନିଜର ଆସ୍ଥାନ ସୁଦୃଢ଼ କରିଥିଲା ।

ତାମିଲ ସାହିତ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ଏହାର ପ୍ରମାଣ ଅଛି । ତାମିଲ ବ୍ୟାକରଣ "ଅଗଥିୟାମ୍" ଓ ଗ୍ରନ୍ଥ "ଓ୍ୱଲକାପିୟମ୍"ରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଜୈନଧର୍ମ ଦକ୍ଷିଣ ଭାରତରେ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା । 'ଓ୍ୱଲକାପିୟମ୍' ଜଣେ ଜୈନ ଦ୍ୱାରା ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୪ର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଲିଖିତ ବୋଲି ଅନୁମିତ ହୁଏ । ମଣିମେଖଳାୟୀ ଓ ଶିଲ୍ପଦୀକାରଂ ମଧ୍ୟ ଆମକୁ ଅନେକ ଉପାଦାନ ଯୋଗାଇ ଥାନ୍ତି ।

ଅଧିକନ୍ତୁ ମଥୁରା ଓ ରାମନର ଜିଲାରେ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୩ୟ ଶତାବ୍ଦୀର ଯେଉଁ ବ୍ରାହ୍ମୀ ଲେଖା ମିଳେ ସେଥିରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ସେ ଅଞ୍ଚଳରେ ଜୈନଧର୍ମ ଅତି ପ୍ରବଳ ଥିଲା । ତା ନହେଲେ ସେ ସମୟର ଜିନମୂର୍ତ୍ତି ଏତେ ବେଶୀ ପରିମାଣରେ ଦେଖାଯାନ୍ତା ନାହିଁ । ଅତଏବ ଜୈନଧର୍ମ ଦକ୍ଷିଣ ଭାରତରେ ମୌର୍ଯ୍ୟକାଳର ବହୁ ପୂର୍ବରୁ ପ୍ରଚାରିତ ହୋଇଥିଲା ।

---

(୧୭) ବିଷ୍ଣୁ ପୁରାଣ ଅଧ୍ୟାୟ XVIII , ପଦ୍ମ ପୁରାଣ ଅଧ୍ୟାୟ I ମତ୍ସ୍ୟ ପୁରାଣ ଅଧ୍ୟାୟ XXIV

(୧୮) *Times of India,* 19th March, 1935 Page-9, ଏବଂ ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ଜୈନ ଇତିହାସ III ପୃଷ୍ଠା ୬୫-୬୬ ।

ହିନ୍ଦୁଶାସ୍ତ୍ରରେ ବୁଦ୍ଧ ଅବତାରବିଶେଷ ।(୧୯) ବୌଦ୍ଧବିଶ୍ୱାସ ମତେ ଏମିତି ଅନେକ ବୁଦ୍ଧ ବିଭିନ୍ନ ଯୁଗରେ ଜଗତକୁ ଲୋକଙ୍କୁ ଶିକ୍ଷା ଦେବା ନିମିତ୍ତ ଆସି ଅଛନ୍ତି । ଏହା ହିନ୍ଦୁଙ୍କର ଅବତାର କଳ୍ପନାର ଅନୁରୂପ । ବୌଦ୍ଧଙ୍କ ପରି ଜୈନମାନେ ମଧ୍ୟ ୨୪ ତୀର୍ଥଙ୍କର ବା ଅବତାର କଥା ବିଶ୍ୱାସ କରନ୍ତି । ହିନ୍ଦୁର ପୁରାଣମାନଙ୍କରେ ଯେପରି ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କୁ ଅବତାର ବୋଲି ଧରାଯାଇଛି ଠିକ୍ ସେହିପରି ଭାବରେ ଋଷଭ ଦେବଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କ ଅବତାର ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ସେ ଯଜ୍ଞଫଳରୁ ସମ୍ଭୂତ ଏବଂ ଚକ୍ରବର୍ତ୍ତୀ ରାଜା ଥିଲେ । ଶେଷକୁ ନିଜ ପୁତ୍ରମାନଙ୍କୁ ରାଜ୍ୟ ବାଣ୍ଟିଦେଇ ସେ ଯତିବ୍ରତ ଅବଲମ୍ବନ କରିଥିଲେ ।(୨୦)

ଏହି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ବିଚାର କଲେ ଜୈନଧର୍ମ ଓ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଅଂଶ ବିଶେଷରେ କ୍ଷେତ୍ର ବିଶେଷରେ ବେଦବିଧି ଖଣ୍ଡନକାରୀ ହେଲେହେଁ ବୈଦିକ ଧର୍ମର ସଂସ୍କାରକ ବୋଲି ଧରାଯାଇ ପାରେ । ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ପ୍ରାସଙ୍ଗିକ ନ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଏହି ଐତିହାସିକ ଅନୁଚ୍ଛେଦଟି ଏଠାରେ ସୂଚାଇବାର ପ୍ରଧାନ କାରଣ ହେଉଚି ଜୈନଧର୍ମର ମୂଳ ପ୍ରକୃତି ଓ ଐତିହାସିକ କାଳ ନିରୂପଣ । ସେତକ ପରେ ଧର୍ମର ଆଲୋଚନା ସମଧିକ ପ୍ରାଞ୍ଜଳ ହୋଇଯିବ । ଇତିହାସର ପଟ୍ଟଭୂମି ଦେଇ ଆମ୍ଭେମାନେ ସମ୍ରାଟ୍ ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତଙ୍କ ଅମଳରେ କଳିଙ୍ଗର ରାଜଶକ୍ତି ସ୍ପଷ୍ଟ ଦେଖିବାକୁ ପାଉଁ ଏବଂ ବୁଝିପାରୁଁ ଯେ କଳିଙ୍ଗ ରାଜା ସେତେବେଳେ ସୁଦ୍ଧା ଜୈନଧର୍ମାବଲମ୍ବୀ ଥିଲେ । ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତ କଳିଙ୍ଗ ଆକ୍ରମଣ ନ କରି ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟକୁ ମାଡ଼ିଯିବାର ଏହି ସମଧର୍ମତ୍ୱ ଏକ କାରଣ ।

ଏତେ ଶକ୍ତିଶାଳୀ ଓ ସ୍ୱାଧୀନ ଥାଇ ଏବଂ ସେହି ତେଜସ୍କର ସ୍ୱାଧୀନତା ଓ ସ୍ୱାଦେଶିକତା ଯୋଗୁଁ କଳିଙ୍ଗ ସୈନ୍ୟ ପ୍ରାଣଦେଇ ଅଶୋକଙ୍କ ସହ ଲଢ଼ିଥିଲେ । (୨୧)

---

(୧୯) ବୁଦ୍ଧ ବଂଶ

(୨୦) ଭାଗବତ ୧ମ ସ୍କନ୍ଧ ୩ୟ ଅଧ୍ୟାୟ
୨ୟ ସ୍କନ୍ଧ ୭ମ ଅଧ୍ୟାୟ
୫ମ ସ୍କନ୍ଧ ୧– ୩ ଅଧ୍ୟାୟ
୫ମ ସ୍କନ୍ଧ ୪ର୍ଥ ଅଧ୍ୟାୟ
୭ମ ସ୍କନ୍ଧ ୧୧ଶ ଅଧ୍ୟାୟ

(୨୧) R.E. XIII Corpus *Inscriptionum Indicarum.*
Vol. I by Hultzch.

ଦେଶ ସ୍ୱାଧୀନତା ଏହା ଫଳରେ ଚାଲି ଯାଇଥିଲା ସତ୍ୟ, ଏବଂ ଚଣ୍ଡାଶୋକ ଦେବାନାଂ ପ୍ରିୟ ହୋଇ ଯେଉଁ ବିଶ୍ୱଜନୀନ ମୈତ୍ରୀର ପ୍ରଚାର କରିଥିଲେ ତହିଁରେ ଉଦ୍‌ଭାସିତ ହେଲେ ମଧ୍ୟ କଳିଙ୍ଗ ଲୋକେ ନିଜର ଧର୍ମଦୀକ୍ଷା ସହଜରେ ପାଶୋରି ଦେଇ ନଥିଲେ । ଏହାର ପ୍ରମାଣ ମିଳେ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗରେ ଯେତେବେଳେ ଖାରବେଳ ଉତ୍ତର ଭାରତ ଦିଗ୍‌ବିଜୟ ପରେ ଜିନମୂର୍ତ୍ତିକୁ ପାଟଳୀପୁତ୍ରରୁ କଳିଙ୍ଗକୁ ଫେରାଇ ଆଣିଥିଲେ । (୨୨) ଆମର ଆଲୋଚ୍ୟ ବିଷୟ ଏହି ଖାରବେଳଙ୍କ ଯୁଗରୁ ଆରମ୍ଭ ବୋଲି ଧରିବାକୁ ହେବ । ଏହା ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ୧ମ ଶତାବ୍ଦୀର କଥା । ଅଶୋକଙ୍କ ପରେ କଳିଙ୍ଗ ପୁଣି ସ୍ୱାଧୀନ ହୋଇ ଖାରବେଳଙ୍କ ଅମଳକୁ ସମଗ୍ର ଭାରତରେ ଏକ ଶକ୍ତିଶାଳୀ ସାମ୍ରାଜ୍ୟରେ ପରିଣତ ହୋଇଥିଲା । ଖାରବେଳ ଜୈନଧର୍ମର ମହିମା ପ୍ରଚାରରେ ଲାଗି ପଡ଼ିଲେ । ଜୈନଧର୍ମର ଏହି ନବ ପର୍ଯ୍ୟାୟ ଓଡ଼ିଶାରେ ପ୍ରାୟ ୫ମ ଶତାବ୍ଦୀ ଯାଏ ଜୈନଧର୍ମ ଓ ବୌଦ୍ଧ ତାନ୍ତ୍ରିକବାଦ ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ ହେବାଯାଏ ରହିଥିଲା । ସେହି ପ୍ରଭାବ ପ୍ରାୟ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ୧୦ମ ଶତାବ୍ଦୀ ଶେଷ ଯାଏ ଅବ୍ୟାହତ ରହି ଶେଷକୁ ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମ ସ୍ରୋତରେ ଲୋପ ପାଇଗଲା ।

❑❑

---

(୨୨) *Select Inscriptions* - D.C. Sircar

୩. କଳିଙ୍ଗରେ ଆଦି ଜୈନଧର୍ମ

ଜୈନଧର୍ମରେ ଯେଉଁ ୨୪ଜଣ ତୀର୍ଥଙ୍କରଙ୍କର ଉପାସନା କରିବାର ବିଧି ଅଛି, ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କେତେଜଣ ଐତିହାସିକ ମହାପୁରୁଷ ଓ କେତେଜଣ କାଳ୍ପନିକ ପୁରୁଷ ତାହାର ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତ ସମୀକ୍ଷା ହୋଇପାରି ନାହିଁ । ଧର୍ମର ଭାବଧାରାରେ ଭାସିଗଲେ ବୈଜ୍ଞାନିକ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ଏହାର ଉପଯୁକ୍ତ ମୀମାଂସା ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ । ଐତିହାସିକମାନଙ୍କ ମତରେ ଏହି ୨୪ଜଣ ତୀର୍ଥଙ୍କରଙ୍କର କଳ୍ପନା ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗର । ଐତିହାସିକ ଜେକୋବି ଏବଂ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପଣ୍ଡିତମାନେ ଜୈନଶାସ୍ତ୍ରସମୂହର ବହୁ ଆଲୋଚନା କରି ମନ୍ତବ୍ୟ ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି ଯେ ଜୈନଧର୍ମ ଆରମ୍ଭହେଲା ପାର୍ଶ୍ୱନାଥଙ୍କଠାରୁ । ତେଣୁ ସେହି ପାର୍ଶ୍ୱନାଥଙ୍କୁ ହିଁ ଜୈନଧର୍ମର ପ୍ରଥମ ପ୍ରବର୍ତ୍ତକରୂପେ ଐତିହାସିକ ଭିତ୍ତିରେ ସେମାନେ ଗ୍ରହଣ କରିଅଛନ୍ତି ।(୧)

ପାର୍ଶ୍ୱନାଥଙ୍କୁ ଜୈନଧର୍ମର ପ୍ରବର୍ତ୍ତକରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିବାରେ କିଂବଦନ୍ତୀ ଓ ଇତିହାସର ଯେ ଏକ ସାଲିସ ସମାଧାନ ହୋଇଛି ଏହା ଅନେକଙ୍କର ମତ ।(୨)

ପାର୍ଶ୍ୱନାଥ ଜୈନଧର୍ମର ଆଦି ପ୍ରବର୍ତ୍ତକ ହୁଅନ୍ତୁ ବା ନ ହୁଅନ୍ତୁ ସେ ଯେ ପ୍ରଥମେ କଳିଙ୍ଗରେ ଜୈନଧର୍ମ ପ୍ରଚାର କରିଥିଲେ ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ପାର୍ଶ୍ୱନାଥଙ୍କ ନାମ ସହିତ କଳିଙ୍ଗର ପ୍ରାଚୀନ ସଂସ୍କୃତିର ଘନିଷ୍ଠ ସମ୍ପର୍କ ରହିଛି ଓ ଉଦୟଗିରି ଏବଂ ଖଣ୍ଡଗିରିର ଗୁମ୍ଫାମାନଙ୍କରେ ମହାବୀର ମୂର୍ତ୍ତି ଓ କଥାବସ୍ତୁ ଅନ୍ୟ ତୀର୍ଥଙ୍କରମାନଙ୍କ ଅପେକ୍ଷା ଅଧିକ ବିଶିଷ୍ଟ ସ୍ଥାନ ଅଧିକାର କରିଛି । ଖଣ୍ଡଗିରିରେ ପାର୍ଶ୍ୱନାଥଙ୍କୁ ହିଁ ମୂଳ ନାୟକ ରୂପେ ସମ୍ମାନ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରାହୋଇଛି । କଳିଙ୍ଗ ସହିତ ପାର୍ଶ୍ୱନାଥଙ୍କର ଯେଉଁ ସମ୍ପର୍କ ଥିଲା ତାହା ପୂର୍ବ ଅଧ୍ୟାୟରେ ସୂଚିତ ହୋଇଛି । ପ୍ରାଚ୍ୟ-ବିଦ୍ୟା-ମହାର୍ଣ୍ଣବ ୰ନଗେନ୍ଦ୍ରନାଥ ବସୁ ଜୈନ ଭଗବତୀ ସୂତ୍ର, ଜୈନ କ୍ଷେତ୍ର ସମାସ ଓ ଭାବଦେବଙ୍କ ଲିଖିତ ୨୪ତୀର୍ଥଙ୍କରଙ୍କର ଜୀବନୀ ଆଲୋଚନା କରି ପ୍ରଥମ କହିଅଛନ୍ତି ଯେ ପାର୍ଶ୍ୱନାଥ

---

(୧) 1.A.II, Page 261 and Vol. IX Page 162. ଏ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ସାର୍ ଆଶୁତୋଷ ମୁଖାର୍ଜି Silver Jubilee Vol. III Part III ପୃଷ୍ଠା ୭୪-୮୨ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ ।

(୨) O.H.R.J. Vol. IV Page 79

ଅଙ୍ଗ, ବଙ୍ଗ ଓ କଳିଙ୍ଗରେ ଜୈନଧର୍ମ ପ୍ରଚାର କରିଥିଲେ । ତାମ୍ରଲିପ୍ତ ବନ୍ଦରରୁ ସେ ଧର୍ମ ପ୍ରଚାର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ କଳିଙ୍ଗ ଅଭିମୁଖରେ ଆସି କୋପକଟକରେ ଧନ୍ୟ ନାମଧେୟ ଏକ ଗୃହସ୍ଥର ଆତିଥ୍ୟ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ବସୁ ମହାଶୟଙ୍କ ମତାନୁସାରେ ଏହି କୋପକଟକ ହେଉଛି ବାଲେଶ୍ୱର ଜିଲ୍ଲାର ଆଧୁନିକ କୁପାରୀ ଗ୍ରାମ । ଏହି କୁପାରୀ ଗ୍ରାମ କୋଂପାରକ ଗ୍ରାମ ରୂପେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ୮ମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ପରିଚିତ ଥିବା ଭୌମ ତାମ୍ରଫଳକରୁ ଜଣାଯାଏ ।(୩)

ପାର୍ଶ୍ୱନାଥ ଗୃହସ୍ଥ ଧନ୍ୟଙ୍କର ଅତିଥି ହୋଇଥିବା ହେତୁ ତାହା ସ୍ମରଣୀୟ କରିବା ପାଇଁ କୋପକଟକକୁ ଧନ୍ୟକଟକ କୁହାଯାଉଥିଲା । ବସୁ ମହାଶୟ ଆହୁରି ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି ଯେ ସେ କାଳରେ ମୟୂରଭଞ୍ଜ ଅଞ୍ଚଳରେ କୁସୁମ୍ଭ ନାମକ ଏକ କ୍ଷତ୍ରିୟ ଜାତି ରାଜତ୍ୱ କରୁଥିଲେ ଏବଂ ସେହି ରାଜବଂଶ ପାର୍ଶ୍ୱନାଥଙ୍କର ପ୍ରଚାରିତ ଧର୍ମରେ ଅନୁପ୍ରାଣିତ ହୋଇଥିଲେ । ଏ ବିଷୟ ବସୁ ମହାଶୟ କେଉଁଠୁ ପାଇଛନ୍ତି ତାହା ଆମକୁ ଜଣାନାହିଁ ।

ପାର୍ଶ୍ୱନାଥଙ୍କ ପରେ ମହାବୀର ଜୈନଧର୍ମର ଶେଷ ତୀର୍ଥଙ୍କର ରୁପେ ଆବିର୍ଭୂତ ହୋଇଥିଲେ । ଜୈନଙ୍କର 'ଆବଶ୍ୟକସୂତ୍ର'ରେ ଲିଖିତ ଅଛି ଯେ ଭଗବାନ୍ ମହାବୀର ତୋଷଳ ଅଞ୍ଚଳକୁ ଆସି ତାଙ୍କର ଧର୍ମ ପ୍ରଚାର କରିଥିଲେ ଓ ଏହା ତୋଷଳ ଦେଶରୁ ମୋଷଳ ରାଜ୍ୟକୁ ଯାଇଥିଲେ ।

"ତତୋ ଭଗବଂ ତୋଷଳିଂ ଗଓ... ତଛ ସୁମାଗହୋ ନାମ ରଛି ଓ ପିୟମିତ୍ତୋ ଭଗବଓ ସୋ ମୋଏଇ, ତତୋ ସାମୀ ମୋଷଳିଂ ଗଓ..." (ଆବଶ୍ୟକ ସୂତ୍ର ପୃ. ୨୧୯-୨୦) ।

ହରିଭଦ୍ର ଏହି ଆବଶ୍ୟକ ସୂତ୍ରର ବୃତ୍ତ ବା ଟୀକା ଲେଖିଛନ୍ତି । ତାହା ହରିଭଦ୍ରିୟା ବୃତ୍ତ ରୂପେ ବିଖ୍ୟାତ । ଏହି ଟୀକାରେ ହରିଭଦ୍ର ସ୍ପଷ୍ଟରୂପେ ଲେଖିଛନ୍ତି ଯେ ମହାବୀର ସ୍ୱାମୀଙ୍କ ପିତା ସିଦ୍ଧାର୍ଥ ତତ୍‌କାଳୀନ ତୋଷଳ ରାଜାଙ୍କର ବନ୍ଧୁ ଥିଲେ ଏବଂ କଳିଙ୍ଗ ରାଜା ମହାବୀରଙ୍କୁ ତାଙ୍କ ରାଜ୍ୟରେ ଧର୍ମ ପ୍ରଚାର କରିବା ପାଇଁ ଆମନ୍ତ୍ରଣ କରିଥିଲେ ।(୪)

---

(୩) Neulpur Copper Plate

(୪) *Haribhadriya Vrittie* (Agamodaya Samiti) 218-220.
Also Vide J.B.O.R.S. VIII, P. 223.

ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ଜୟସ୍ୱାଲ କହନ୍ତି ଯେ ସମ୍ରାଟ୍ ଖାରବେଳଙ୍କ ହାତୀଗୁମ୍ଫା ଶିଳାଲିପିର ୧୪ଶ ଧାଡ଼ିରେ ମହାବୀର ସ୍ୱାମୀ କଳିଙ୍ଗ ଆସିଥିବା ଓ କୁମାରୀ ପର୍ବତରେ ନିଜ ଧର୍ମମତ ପ୍ରଚାର କରିଥିବାର ସୂଚନା ଅଛି ।(୫)

ଜୈନଗ୍ରନ୍ଥ ଉତ୍ତରାଧ୍ୟୟନ ସୂତ୍ରରେ (୬) ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ଯେ ମହାବୀରଙ୍କ ସମୟରେ କଳିଙ୍ଗ ଏକ ଜୈନଭୂମି ଥିଲା । କଳିଙ୍ଗର ପିହୁଣ୍ଡ ନାମକ ଏକ ସୁବିଖ୍ୟାତ ବନ୍ଦର ସେତେବେଳେ ଜୈନଧର୍ମର ଅନ୍ୟତମ ତୀର୍ଥକ୍ଷେତ୍ର ଥିଲା । ବହୁ ଦୂର ଦେଶରୁ ବଣିକମାନେ ବାଣିଜ୍ୟ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ, କେହି କେହି ବା ଧର୍ମ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଏହି ବନ୍ଦରକୁ ଆସୁଥିଲେ । ଚମ୍ପା ରାଜ୍ୟରୁ ଏକ ଜୈନ ବଣିକ ଏହି ପିହୁଣ୍ଡ ବନ୍ଦରକୁ ଆସି ସେଠାରେ କିଛିକାଳ ବସତି ସ୍ଥାପନ କରିଥିବା ଓ ସେ କଳିଙ୍ଗର ଏକ ସୁନ୍ଦରୀ ନାରୀକୁ ବିବାହ କରିଥିବା ବିଷୟ ଜୈନ ଉତ୍ତରାଧ୍ୟୟନ ସୂତ୍ରରେ ଲିଖିତ ଅଛି । ଏହି 'ପିହୁଣ୍ଡ' ବନ୍ଦର ଯେ ଖାରବେଳଙ୍କ ହାତୀଗୁମ୍ଫା ଶିଳାଲିପିର 'ପିଥୁଣ୍ଡ' ତାହା ନିଃସନ୍ଦେହ ରୂପେ ଫରାସୀ ପଣ୍ଡିତ Sylvain Levi ସିଲ୍‌ଭେନ୍ ଲେଭି କହିଅଛନ୍ତି ।(୭)

ଖାରବେଳଙ୍କ ହାତୀଗୁମ୍ଫା ଲିପିରୁ ମଧ୍ୟ ମିଳେ ଯେ ପିଥୁଣ୍ଡ ବୋଲି ତାଙ୍କର ବହୁକାଳ ପୂର୍ବେ କଳିଙ୍ଗ ରାଜାମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଅଧ୍ୟୁଷିତ ଏକ ଜୈନ କ୍ଷେତ୍ର ଥିଲା ।

ଏହି ଆଲୋଚନାରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ସୂଚିତ ହେଉଛି ଯେ ପାର୍ଶ୍ୱନାଥଙ୍କ ସମୟରୁ କଳିଙ୍ଗରେ ଜୈନଧର୍ମର ପ୍ରଭାବ ପଡ଼ିଥିଲା ଓ ମହାବୀରଙ୍କ ସମୟରେ ଅର୍ଥାତ୍ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୬ଷ୍ଠ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଏହି ଧର୍ମ ଦ୍ୱାରା କଳିଙ୍ଗ ବିଶେଷ ଭାବରେ ଅନୁପ୍ରାଣିତ ହୋଇଥିଲା । ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୪ର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀବେଳେ ମହାପଦ୍ମନନ୍ଦ କଳିଙ୍ଗ ଆକ୍ରମଣ କରିଥିଲେ । ସେ ତାଙ୍କର କଳିଙ୍ଗ ବିଜୟର ପ୍ରତୀକ ରୂପେ ବହୁକାଳରୁ ଜାତୀୟ ଦେବତା ରୂପେ ପୂଜିତ ହେଉଥିବା କଳିଙ୍ଗ ଜିନ ପ୍ରତିମା ସ୍ୱୀୟ ରାଜଧାନୀ ରାଜଗୃହକୁ ନେଇ ଯାଇଥିଲେ । ଏହି ଆଲୋଚନା ଯେ କେବଳ ପୁରାଣମାନଙ୍କରେ ଦେଖାଯାଏ ତାହା ନୁହେଁ । ଖାରବେଳଙ୍କ ହାତୀଗୁମ୍ଫା ଶିଳାଲେଖରେ ମଧ୍ୟ ଏହାର ସ୍ପଷ୍ଟ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ତେଣୁ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୪ର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀରେ ମଧ୍ୟ କଳିଙ୍ଗରେ ଜୈନଧର୍ମ ଜାତୀୟ ଧର୍ମ ରୂପେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇଥିବା ନିଃସନ୍ଦେହ ରୂପେ କୁହାଯାଇପାରେ ।

---

(୫) J.B.O.R.S. VIII ୨୪୬ ପୃଷ୍ଠା

(୬) ଉତ୍ତରାଧ୍ୟୟନ ସୂତ୍ର ପୃଷ୍ଠା ୨୧

(୭) I.A. 1956 ପୃଷ୍ଠା ୧୪୫

ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୩ୟ ଶତାବ୍ଦୀରେ କଳିଙ୍ଗ ଉପରକୁ ଏକ ନାହିଁ ନ ଥିବା ବିପଦ ମାଡ଼ି ଆସିଲା । ମଗଧ ସମ୍ରାଟ୍ ଅଶୋକ କଳିଙ୍ଗ ବିରୁଦ୍ଧରେ ଯୁଦ୍ଧ ଘୋଷଣା କରି କଳିଙ୍ଗକୁ ଛାରଖାର କରିଦେଲେ । ଏହି ଯୁଦ୍ଧ ଫଳରେ କଳିଙ୍ଗର ଲକ୍ଷେ ଲୋକ ମଲେ, ଦେଢ଼ଲକ୍ଷ ବନ୍ଦୀ ହେଲେ ଓ ତାଦୃଶ ସଂଖ୍ୟକ ନରନାରୀ ଯୁଦ୍ଧୋତ୍ତର ଦୁର୍ବିପାକରେ ପ୍ରାଣତ୍ୟାଗ କଲେ । ଯେଉଁ କଳିଙ୍ଗ ରାଜା ଅଶୋକଙ୍କ ସହିତ ଏହି ତୁମୁଳ ଯୁଦ୍ଧ ଚଳାଇଥିଲେ ସେ ଯେ ଏକ ଜୈନରାଜା ଏହା ମୋର ଦୃଢ଼ବିଶ୍ୱାସ । ଅଶୋକ ତାଙ୍କର ୧୩ଶ ଅନୁଶାସନରେ ଗଭୀର ଅନୁଶୋଚନା ପୂର୍ବକ ସ୍ୱୀକାର କରିଛନ୍ତି ଯେ କଳିଙ୍ଗ ଯୁଦ୍ଧରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ତଥା ଶ୍ରମଣ ଉଭୟ ସଂପ୍ରଦାୟ ଦୁଃଖ ଭୋଗ କରିଥିଲେ । ଅଶୋକ ଯେଉଁମାନଙ୍କୁ ଶ୍ରମଣ ବୋଲି କହିଅଛନ୍ତି ସେମାନେ ଯେ ଜୈନ ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ଅଶୋକ କଳିଙ୍ଗର ଭାଗ୍ୟ ବିପର୍ଯ୍ୟୟରେ ଲୁହ ଢାଳି କାନ୍ଦିଥିଲେ ସତ୍ୟ କିନ୍ତୁ ନନ୍ଦରାଜ ଘେନି ଯାଇଥିବା କଳିଙ୍ଗର ଜିନ ପ୍ରତିମାକୁ ଫେରାଇ ପାରିଲେ ନାହିଁ ।

ତାଙ୍କ ପରେ କଳିଙ୍ଗ ସନ୍ତାନ ଖାରବେଳ ଯେତେବେଳେ କଳିଙ୍ଗ ସିଂହାସନ ଆରୋହଣ କଲେ, ସେ ତାଙ୍କର ୧୨ଶ ବର୍ଷର ରାଜତ୍ୱବେଳେ ମଗଧ ବିରୁଦ୍ଧରେ ଅଭିଯାନ କରି ସେହି କଳିଙ୍ଗ ଜିନ ପ୍ରତିମାକୁ ଫେରାଇ ଆଣିଥିଲେ ।

ଅଶୋକଙ୍କ ପରେ ତାଙ୍କର ନାତି ସଂପ୍ରତି ମଗଧର ରାଜା ହୋଇଥିଲେ । ଅଶୋକ ଯେପରି ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ପୃଷ୍ଠପୋଷକ ଥିଲେ ଠିକ୍ ସେହିପରି ସଂପ୍ରତି ଥିଲେ ଜୈନଧର୍ମର ପୃଷ୍ଠପୋଷକ । ତାହାଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ କାଳରେ କଳିଙ୍ଗରେ ଜୈନଧର୍ମର ଅଭ୍ୟୁତ୍ଥାନ ଘଟିଥିବା ସମ୍ଭବପର । କଳିଙ୍ଗରେ ମୌର୍ଯ୍ୟ ରାଜତ୍ୱ ପରେ ସ୍ୱାଧୀନ ଚେଦି ବଂଶର ଅଭ୍ୟୁଦୟ ହୋଇଥିଲା । ଏହି ବଂଶର ରାଜତ୍ୱବେଳେ କଳିଙ୍ଗରେ ଜୈନଧର୍ମ ପୁନର୍ବାର ଜାତୀୟ ଧର୍ମ ରୂପେ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଥିଲା ।

ଖାରବେଳ ହେଉଛନ୍ତି ଏହି ବଂଶର ୩ୟ ରାଜା । ତାହାଙ୍କର କାର୍ଯ୍ୟକଳାପ ଓ ଜୈନଧର୍ମ ପ୍ରତି ଦାନ ପରବର୍ତ୍ତୀ ପରିଚ୍ଛେଦମାନଙ୍କରେ ବିସ୍ତୃତ ଭାବେ ଆଲୋଚନା ହୋଇଛି ।

କଳିଙ୍ଗରେ 'ଆଦିଧର୍ମ ଜୈନଧର୍ମ' ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବାକୁ ଯାଇ ପାର୍ଶ୍ୱନାଥଙ୍କ ଜନ୍ମଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ଖାରବେଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଧାରାବାହିକ ଭାବେ ଏକ ସଂକ୍ଷିପ୍ତ

ଆଲୋଚନା ଏଠାରେ ପ୍ରଦତ୍ତ ହେଲା । ଏହି ଆଲୋଚନା ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ଅଶୋକଙ୍କର ସମସାମୟିକ କଳିଙ୍ଗର ଜୈନରାଜା ତଥା ମୌର୍ଯ୍ୟୋତ୍ତର ଯୁଗର ରାଜା ଖାରବେଳଙ୍କ ସୂଚନା ଦିଆହୋଇଛି । କଳିଙ୍ଗରେ ଜୈନଧର୍ମର ପ୍ରାଚୀନତା ପ୍ରତିପାଦନ କରିବାକୁ ଗଲେ ମୌର୍ଯ୍ୟଯୁଗର ବହୁ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ କଳିଙ୍ଗର ଏକ ବିଖ୍ୟାତ ଜୈନରାଜାଙ୍କର ବିଷୟ ଏଠାରେ ଉପସ୍ଥାପିତ କରିବା ପ୍ରାସଙ୍ଗିକ ଏବଂ ବିଧେୟ ମନେ କରେ । ସେ ହେଉଛନ୍ତି କଳିଙ୍ଗରାଜ କରକଣ୍ଡୁ । ସେ ମହାବୀରଙ୍କ ପୂର୍ବେ ଏବଂ ପାର୍ଶ୍ୱନାଥଙ୍କ ପରେ କଳିଙ୍ଗର ରାଜା ହୋଇଥିବା ସୁନିଶ୍ଚିତ । ତେବେ କେହି କେହି ତାଙ୍କୁ ପାର୍ଶ୍ୱନାଥଙ୍କର ଏକ ଶିଷ୍ୟ ବୋଲି ମଧ୍ୟ ଗ୍ରହଣ କରିଅଛନ୍ତି ।(୮) ଜୈନଗ୍ରନ୍ଥ ଉତ୍ତରାଧ୍ୟୟନ ସୂତ୍ରର ୧୮ଶ ଅଧ୍ୟାୟରେ ଏହି କରକଣ୍ଡୁଙ୍କ ବିଷୟ ଲିଖିତ ହୋଇଛି । ସେଥିରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଯେତେବେଳେ ଦ୍ୱିମୁଖ ପାଞ୍ଚାଳରେ, ନେମି ବିଦେହରେ ଓ ନଗ୍ନଜିତ ଗାନ୍ଧାରରେ ଶାସନ କରୁଥିଲେ ସେତେବେଳେ କରକଣ୍ଡୁ ଥିରେ କଳିଙ୍ଗର ରାଜା । ଏହି ଚାରିଜଣ ରାଜାଙ୍କୁ ଉତ୍ତରାଧ୍ୟୟନ ସୂତ୍ରର ଲେଖକ ପୁରୁଷ ପୁଙ୍ଗବ ଆଖ୍ୟା ଦେଉଅଛନ୍ତି ।(୯)

ସେମାନେ ନିଜ ନିଜ ପୁତ୍ରଙ୍କ ହସ୍ତରେ ରାଜ୍ୟଭାର ସମର୍ପଣ କରି ପ୍ରମାଣ ରୂପେ ଜିନପନ୍ଥା ଅବଲମ୍ବନ କରିଥିବା କଥା ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଅଛନ୍ତି । ବୌଦ୍ଧମାନେ ରାଜା କରକଣ୍ଡୁଙ୍କୁ ଏକ ପ୍ରତ୍ୟେକ ବୁଦ୍ଧ ବୋଲି କହିଥାନ୍ତି ଓ ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ଯେଉଁ କେତେଜଣ ଜନ୍ମ ପରିଗ୍ରହ କରଥିବା କଥା ସେମାନେ ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ କରକଣ୍ଡୁ ବିଶିଷ୍ଟ ସ୍ଥାନ ଲାଭ କରିଅଛନ୍ତି ।(୧୦) ବୌଦ୍ଧଙ୍କ କୁମ୍ଭକାର ଜାତକରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ କରକଣ୍ଡୁଙ୍କର ରାଜଧାନୀ ଥିଲା ଦଣ୍ଡପୁର । ରାଜା ତାଙ୍କ ଅନୁଚରଙ୍କ ଗହଣରେ ଦଣ୍ଡପୁରର ଏକ ଆମ୍ବତୋଟାରେ ପ୍ରବେଶ କରି ଫଳପୂର୍ଣ୍ଣ ଏକ ବୃକ୍ଷରୁ ପକ୍ୱ ଆମ୍ବ ଖାଇଥିଲେ । ସମସ୍ତେ ଆମ୍ବତୋଳି ଖାଇବା ହେତୁ ଆମ୍ବ ଗଛଟି ଧ୍ୱସ୍ତ ବିଧ୍ୱସ୍ତ ହୋଇ ଯାଇଥିଲା । ରାଜା କରକଣ୍ଡୁ ଥିଲେ ଏକ ଭାବୁକ । ସେ ବଳବାନ୍ ବୃକ୍ଷଟିର ସେହି ଦଶା ଦେଖି ଗଭୀର ଭାବେ ଚିନ୍ତାମଗ୍ନ ହେଲେ ଏବଂ ପରିଶେଷରେ ସ୍ଥିର କଲେ ଯେ ସଂସାରର

(୮) Indian Culture Vol.IV 319 ff.

(୯) ଉତ୍ତରାଧ୍ୟୟନ ସୂତ୍ର ୧୮ଶ ଅଧ୍ୟାୟ ୪୫-୪୭ ଶ୍ଳୋକ

(୧୦) Fousball's *Jataka* No. 3 P-376

ଧନସମ୍ପଦ ସମସ୍ତ ଦୁଃଖର କାରଣ । ଏହା ଭାବି ସେ ସଂସାରତ୍ୟାଗୀ ହେଲେ ଓ ପ୍ରତ୍ୟେକ-ବୁଦ୍ଧ ରୂପେ ଖ୍ୟାତି ଲାଭ କଲେ ।

ଏହା ହେଉଛି କରକଣ୍ଡୁଙ୍କ ସଂପର୍କରେ ବୌଦ୍ଧ ଉପାଖ୍ୟାନ । ଜୈନମାନେ 'କରକଣ୍ଡୁଚରିୟା' ନାମକ ଏକ ପୁସ୍ତକ ପ୍ରଣୟନ କରିଅଛନ୍ତି । ଅଭିଧାନ ରାଜେନ୍ଦ୍ରରେ କରକଣ୍ଡୁଙ୍କ ସଂପର୍କରେ ମଧ୍ୟ ବିସ୍ତୃତ ବର୍ଣ୍ଣନା ଅଛି । ଜୈନଗ୍ରନ୍ଥରୁ ମିଳିଥିବା ଉପାଖ୍ୟାନର ବିସ୍ତୃତ ବର୍ଣ୍ଣନା ନିମ୍ନରେ ପ୍ରଦତ୍ତ ହେଲା ।

❑❑

୪. କରକଣ୍ଡୁ ଉପାଖ୍ୟାନ

ପୂର୍ବେ ଚଂପକ ନଗରୀରେ ଦଧିବାହନ ନାମକ ଜଣେ ରାଜା ଥିଲେ । ଚେଟକ ମହାରାଜାଙ୍କ କନ୍ୟା ପଦ୍ମାବତୀ ତାଙ୍କର ରାଣୀ ଥିଲେ । ରାଣୀ ତାଙ୍କର ପ୍ରଥମ ଗର୍ଭ ସମୟରେ ଏକ ଅଦ୍ଭୁତ ପ୍ରକାରର ଅଭିଳାଷ ପୋଷଣ କରିଥିଲେ । ସେ ଭାବିଥିଲେ ଯେ ସ୍ୱାମୀଙ୍କ ସହିତ ପୁରୁଷ ବେଶରେ ହାତୀରେ ଚଢ଼ି ବନକୁ ଯାଆନ୍ତେ ଓ ରାଜା ତାଙ୍କ ଉପରେ ଛତ୍ର ଟେକି ଥାନ୍ତେ । କିନ୍ତୁ ସେ ଲଜ୍ଜାରେ ଏକଥା ରାଜାଙ୍କ ଆଗରେ ପ୍ରକାଶ କରିପାରିଲେ ନାହିଁ । ଅଧିକନ୍ତୁ ଚିନ୍ତାରେ ସେ ଦିନୁଦିନ ଦୁର୍ବଳ ହେଲେ । ରାଜା ତାଙ୍କୁ ଅନେକଥର ଅନୁନୟ କରି ପଚାରିବାରୁ ବହୁ କଷ୍ଟରେ ପରିଶେଷରେ ପଦ୍ମାବତୀ ନିଜର ଗର୍ଭାଭିଳାଷ ବ୍ୟକ୍ତ କରିଥିଲେ । ଗର୍ଭବତୀର ସକଳ ପ୍ରକାର ଇଚ୍ଛା ପୂରଣ କରିବା ଚିକିତ୍ସା ଶାସ୍ତ୍ରାନୁମୋଦିତ ହେତୁ ରାଜା ଦଧିବାହନ ରାଣୀଙ୍କ କଥାରେ ସମ୍ମତି ପ୍ରଦାନ କଲେ ଏବଂ ନିଜ ପାଟହାତୀ ଉପରେ ରାଣୀଙ୍କୁ ବସାଇ ନିଜେ ପଛରେ ଛତ୍ର ଟେକି ବସିଲେ ଓ ବନ ଅଭିମୁଖରେ ଅଗ୍ରସର ହେଲେ । ରାଜା ଓ ରାଣୀ ବନରେ ପ୍ରବେଶ କରନ୍ତେ ବର୍ଷା ଆରମ୍ଭ ହେଲା । ଦୀର୍ଘ ଗ୍ରୀଷ୍ମକାଳ ପରେ ପ୍ରଥମ ବର୍ଷାର ଆର୍ଦ୍ରତା ଯୋଗୁଁ ମାଟିରୁ ଏକପ୍ରକାର ସୁଗଂଧ ବାହାରିଲା ଓ ମଳୟ ପବନରେ ବନର ଚାରିଆଡୁ ନାନାପ୍ରକାର ଫୁଲର ମହକ ଛୁଟି ଆସିଲା । ବାଲ୍ୟକାଳରେ ବିସ୍ମୃତ ପ୍ରାୟ ମାତୃଭୂମିର ପ୍ରଶାନ୍ତ ଦୃଶ୍ୟ ହାତୀର ମନ ମଧ୍ୟରେ ଝଙ୍କାର ସୃଷ୍ଟି କଲା । ବର୍ଷାର ପ୍ରାରମ୍ଭରେ ମାଟିର ଗଂଧ ଆଘ୍ରାଣ କରି ହାତୀମାନେ ଉନ୍ମତ୍ତ ହୋଇଉଠନ୍ତି । ସେହି ବପ୍ରକ୍ରୀଡା ସ୍ମରଣ ମାତ୍ରକେ ସେହି ହାତୀର ଗଣ୍ଡସ୍ଥଳରୁ ମଦଜଳ ବୋହିଲା ଓ ସେ ନିବିଡ ଅରଣ୍ୟ ମଧ୍ୟକୁ ଅତି ଦ୍ରୁତ ଗତିରେ ପ୍ରଧାବିତ ହେଲା । ତାର ଗତିରୋଧ କରି ରାଜାରାଣୀଙ୍କୁ ଉଦ୍ଧାର କରିବାରେ ସୈନ୍ୟ ସାମନ୍ତ କେହି ସକ୍ଷମ ହେଲେ ନାହିଁ । ରାଜା ମଧ୍ୟ ପ୍ରାଣରକ୍ଷାର ଅନ୍ୟ ଉପାୟ ନପାଇ ସମ୍ମୁଖରେ ଥିବା ବଟବୃକ୍ଷର ଶାଖା ଧରି ପକାଇବା ପାଇଁ ରାଣୀଙ୍କୁ କହିଲେ । ବଟବୃକ୍ଷ ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ହୁଅନ୍ତେ ଡାଳଟିଏ ଧରି ରାଜା ନିଜର ପ୍ରାଣ ରକ୍ଷାକଲେ ସତ୍ୟ, କିନ୍ତୁ ଗର୍ଭବତୀ ରାଣୀ ଭୟରେ ବୃକ୍ଷଶାଖା ଧରିପାରିଲେ ନାହିଁ । ହାତୀ ପଦ୍ମାବତୀଙ୍କୁ ପୃଷ୍ଠରେ ଘେନି ନିବିଡ ଅରଣ୍ୟର ଅଭ୍ୟନ୍ତରୀଣ ପ୍ରଦେଶକୁ ପ୍ରବେଶ କଲା । ଦଧିବାହନ

ଅନାଗତ ଓ ଅନିଶ୍ଚିତ ବିପଦରୁ ରାଣୀଙ୍କୁ ଉଦ୍ଧାର କରିବାର ଅନ୍ୟ ଉପାୟ ନ ପାଇ ଶୋକାକୁଳ ହୃଦୟରେ ସୈନ୍ୟସାମନ୍ତଙ୍କ ସହ ଚଂପା ନଗରକୁ ପ୍ରତ୍ୟାବର୍ତ୍ତନ କଲେ ।

ଏଣେ ରାଣୀଙ୍କୁ ନେଇ ଦଉଡ଼ି ଦଉଡ଼ି କ୍ଳାନ୍ତ ଓ ଗ୍ରୀଷ୍ମପୀଡ଼ିତ ହେବାରୁ ପୋଖରୀଟିଏ ଦେଖି ଗାଧୋଇବା ଓ ଜଳ ପିଇବା ଆଶାରେ ହାତୀ ଜଳରେ ପ୍ରବେଶ କରନ୍ତେ ରାଣୀ ତା ପୃଷ୍ଠରୁ ଓହ୍ଲାଇ ପଡ଼ିଲେ ଓ ପୋଖରୀ କୂଳରେ ନିର୍ବିଘ୍ନରେ ପହଁରିଲେ । ନିଜ ଚତୁଃପାର୍ଶ୍ୱରେ ନିବିଡ଼ ଅରଣ୍ୟସଂକୁଳ ରୁଦ୍ରସୁନ୍ଦର ପର୍ବତମାଳା ଦେଖି ଭୟ ବିହ୍ୱଳ ହୋଇ ପଦ୍ମାବତୀ ତାଙ୍କର ଗର୍ଭାଭିଳାଷ ପାଇଁ ଅନୁତାପ କଲେ । ଅନେକ ସମୟ ପରେ ନିଜକୁ ସାନ୍ତ୍ୱନା ଦେଇ ଭଗବାନଙ୍କୁ ପ୍ରଣିପାତ କରି ଯାଉ ଯାଉ ଜଣେ ତାପସଙ୍କୁ ଭେଟିଲେ । ତାଙ୍କୁ ପ୍ରଣାମ କରନ୍ତେ ରାଣୀଙ୍କୁ ଅଭୟଦାନ କରି ତପସ୍ୱୀ ପଦ୍ମାବତୀଙ୍କର ପରିଚୟ ଜିଜ୍ଞାସା କଲେ । ରାଣୀ ମଧ୍ୟ ତପସ୍ୱୀଙ୍କୁ ନିର୍ବିକାର ବୋଲି ଅନୁମାନ କରି ସମସ୍ତ ବୃତ୍ତାନ୍ତ ଜଣାଇଲେ ଓ ତପସ୍ୱୀ ମଧ୍ୟ ଚେଟକ ରାଜା (ପଦ୍ମାବତୀଙ୍କ ପିତା)ଙ୍କର ମିତ୍ର ବୋଲି ନିଜକୁ ଅଭିହିତ କଲେ । ତପସ୍ୱୀ ଉପଦେଶ ଦେଇ କହିଲେ ବତ୍ସେ ! ସମସ୍ତ ସଂସାର ବିପଦର ସ୍ଥାନ ଏବଂ ଅନିତ୍ୟ । ଏଣୁ ସଂସାରସମ୍ଭୂତ ସବୁପଦାର୍ଥର ଅନିତ୍ୟତା ଉପଲବ୍ଧି କରି ବିଭିନ୍ନ ଦିଗରେ ଆଶା ବଢ଼ାଇବା ଅନୁଚିତ । ବର୍ତ୍ତମାନ ଆଶ୍ରମକୁ ଯାଇ କ୍ଳାନ୍ତି ଦୂର କରିବା ଆବଶ୍ୟକ । ପଦ୍ମାବତୀ ଆଶ୍ରମରେ ଫଳାହାର କରି ସୁସ୍ଥହେବା ପରେ ଆଶ୍ରମ ସୀମାନ୍ତରେ ତପସ୍ୱୀ ତାଙ୍କୁ ବିଦାୟ ଦେଇଥିଲେ । ମୁନିଙ୍କ ନିର୍ଦ୍ଦେଶମତେ ଦନ୍ତପୁର ଅଭିମୁଖରେ ଯାଉଁଯାଉଁ ରାଣୀ ଏକ ଜୈନ ସନ୍ନ୍ୟାସୀନୀଙ୍କୁ ଭେଟିଥିଲେ । ତପସ୍ୱିନୀ ପଦ୍ମାବତୀଙ୍କୁ ଦନ୍ତବକ୍ର ରାଜାଙ୍କ ଅନ୍ତପୁରକୁ ନେଇ ତାଙ୍କ ପରିଚୟ ପଚାରନ୍ତେ ରାଣୀ ସମସ୍ତ ଆତ୍ମଚରିତ କହିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଗର୍ଭଧାରଣ ବୃତ୍ତାନ୍ତ ପ୍ରକାଶ କରି ନଥିଲେ । ସନ୍ନ୍ୟାସୀନୀ ରାଣୀଙ୍କ ଶୋକାକୁଳ ଚିତ୍ତରେ ସାନ୍ତ୍ୱନା ଦେବା ନିମନ୍ତେ କହିଲେ, ସଂସାରଜନିତ ସୁଖ ଯଥାର୍ଥ ସୁଖ ନୁହେଁ, ତାହା ସୁଖାଭାସ ମାତ୍ର । ଏଣୁ ପ୍ରତ୍ୟେକ ସଂସାର କ୍ଳେଶରୁ ନିସ୍ତାର ପାଇବା ପାଇଁ ତ୍ୟାଗବ୍ରତ ଅବଲମ୍ବନ ପୂର୍ବକ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଚିନ୍ତା କରିବା ଉଚିତ ।

ସାଧ୍ୱୀଙ୍କର ସଦୁପଦେଶରେ ବୈରାଗ୍ୟ ଭାବାପନ୍ନ ହୋଇ ପଦ୍ମାବତୀ ସେତେବେଳେ ତାଙ୍କଠାରୁ ଦୀକ୍ଷା ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ବ୍ରତବିଘ୍ନ ଭୟରେ ସେ କିନ୍ତୁ

ନିଜର ଗର୍ଭବିଷୟ ପ୍ରକାଶ କରି ନଥିଲେ । ମାସ ପରେ ଗର୍ଭବୃଦ୍ଧି ଲାଭ କରନ୍ତେ ଜୈନ ସନ୍ନ୍ୟାସିନୀ ତାହା କଅଣ ବୋଲି ପ୍ରଶ୍ନକଲେ । ପଦ୍ମବତୀ କହିଲେ ମୋର ଏହି ଗର୍ଭ ପୂର୍ବରୁ ରହିଅଛି । ମୁଁ କିନ୍ତୁ ବ୍ରତ ବିଘ୍ନ ଭୟରେ କହି ନଥିଲି ।

ତା'ପରେ ଲୋକାପବାଦ ଭୟରେ ସେ ପଦ୍ମାବତୀଙ୍କୁ ଏକାନ୍ତ ସ୍ଥାନରେ ରଖାଇଲେ । ଯଥା ସମୟରେ ପୁତ୍ର ସନ୍ତାନ ଜନ୍ମ ହେବାରୁ ରାଣୀ ଶିଶୁକୁ ରତ୍ନ କମ୍ବଳରେ ଆଚ୍ଛାଦନ କରି ପିତାଙ୍କର ନାମ ମୁଦ୍ରାଙ୍କିତ କରି ଶ୍ମଶାନରେ ତ୍ୟାଗ କରିଥିଲେ । ଶ୍ମଶାନର ମାଲିକ ଜନସଂଗମ (ଚଣ୍ଡାଳ) ଶିଶୁଟିକୁ ସେପରି ଅବସ୍ଥାରେ ଦେଖି ତାକୁ ଘେନି ଯାଇ ଅପତ୍ୟଶୂନ୍ୟା ନିଜର ପତ୍ନୀକୁ ସମର୍ପଣ କଲା ।

ପ୍ରକୃତ କଥା ଜାଣି ମଧ୍ୟ ପଦ୍ମାବତୀ ଜୈନ ସନ୍ନ୍ୟାସିନୀଙ୍କୁ ମୃତ ପୁତ୍ର ଜାତ ହୋଇଥିବା ସମ୍ବାଦ ପ୍ରଦାନ କରିଥିଲେ ।

ତା'ପରେ ଅଲୌକିକ ତେଜସ୍ୱ ଦତ୍ତାପକର୍ଣ୍ଣିକ ନାମଧାରୀ ସେହି ବାଳକ ଜନସଂଗମ ଗୃହରେ ବଢ଼ିବାକୁ ଲାଗିଲା । ଜନନୀପ୍ରାଣର ଆଦେଶ ନେଇ ପ୍ରତିଦିନ ପଦ୍ମାବତୀ ଅଲକ୍ଷ୍ୟରେ ରହି ବାଳକର ଗତିବିଧି ଲକ୍ଷ କରନ୍ତି ଓ ସୁମଧୁର ଆଳାପରେ ଚଣ୍ଡାଳୁଣୀ ସହିତ ସମୟ ସମୟରେ ବ୍ୟସ୍ତ ରହନ୍ତି । ଦତ୍ତାପକର୍ଣ୍ଣିକ ଦିନୁଦିନ ମହାତେଜରେ ଶୋଭା ପାଇଲା । ପ୍ରତିଦିନ ସେ ପଡୋଶୀ ବାଳକମାନଙ୍କ ସହିତ ଖେଳେ ।

ଗର୍ଭରେ ଥିବା ଦିନଠାରୁ ବହୁତ ଶାକ ପ୍ରଭୃତି ଭୋଜନ କରିଥିବା ହେତୁ ସେହି ବାଳକର କର୍ଣ୍ଣମ୍ବଳତା ଦୋଷଥିଲା । ନିଜ ଚେଷ୍ଟା ଓ ସାହାଯ୍ୟକାରୀ କ୍ରୀଡାସଙ୍ଗୀମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଶରୀର କଣ୍ଡୁ ଦୂର କରାଏ ବୋଲି ଲୋକେ ତାକୁ 'କରକଣ୍ଡୁ' ବୋଲି ନାମ ଦେଇଥିଲେ । ପୁତ୍ରମୁଖ ଅବଲୋକନ କରିବା ଆଶାରେ ପଦ୍ମାବତୀ ସବୁଦିନ ଚଣ୍ଡାଳ ଗୃହକୁ ଯାଆନ୍ତି ଓ ଭିକ୍ଷାଲବ୍‌ଧ ମିଷ୍ଟାନ୍ନ ଆଦି ପୁତ୍ର ଦତ୍ତାପର୍ଣ୍ଣିକ ବା କରକଣ୍ଡୁକୁ ପ୍ରଦାନ କରନ୍ତି ।

ଛ ବର୍ଷ ବୟସରେ ପିତାଙ୍କ ଆଦେଶରେ କରକଣ୍ଡୁ ଶ୍ମଶାନ କାର୍ଯ୍ୟରେ ନିଯୁକ୍ତ ହୋଇଥିଲା । ଦିନେ ସେ ଶ୍ମଶାନରେ ରକ୍ଷା କାର୍ଯ୍ୟରେ ନିଯୁକ୍ତ ଥିବା ସମୟରେ କୌଣସି ଏକ ସାଧୁ ସେହି ଶ୍ମଶାନରେ ଥିବା ଶୁଭଲକ୍ଷଣଯୁକ୍ତ ଗୋଟିଏ ବାଉଁଶ ଦେଖାଇ କହିଲେ

ମୂଳର ଚାରି ଆଙ୍ଗୁଳ ପରିମାଣରେ ଏହି ବାଉଁଶକୁ ଆଣି ଯେ ନିକଟରେ ଥୋଇବ ସେ ନିଶ୍ଚୟ ରାଜ୍ୟ ଲାଭ କରିବ । ସାଧୁଙ୍କର ଏହି କଥା କରକଣ୍ଡୁ ଓ ଜଣେ ବ୍ରାହ୍ମଣ କେବଳ ଶୁଣିଥିବାରୁ ଦୁହେଁ ଉକ୍ତ ବାଉଁଶ ନେବା ପାଇଁ କଳହ ଆରମ୍ଭ କଲେ । କଳହର ନିଷ୍ପତ୍ତି ପାଇଁ କରକଣ୍ଡୁ ଓ ବ୍ରାହ୍ମଣ ନଗର ଅଧ୍ୟକ୍ଷଙ୍କ ନିକଟକୁ ଗଲେ । ନଗରାଧ୍ୟକ୍ଷ କହିଲେ, ହେ ବାଳକ କରକଣ୍ଡୁ, ଏ ବାଉଁଶ ତୁମ୍ଭେ କଅଣ କରିବ ? ବାଉଁଶର ମହିମା ଶୁଣି ନଗରାଧ୍ୟକ୍ଷ ହସି ହସି ବୋଇଲେ, ଯେତେବେଳେ ତୁମ୍ଭେ ରାଜା ହେବ ସେତେବେଳେ ଏହି ବ୍ରାହ୍ମଣଙ୍କୁ ଖଣ୍ଡିଏ ଗ୍ରାମ ଦେବ । ଅନାଗତ ଭବିଷ୍ୟତକୁ ଅପେକ୍ଷା ନ କରି ଶିଶୁ କରକଣ୍ଡୁ ଶ୍ମଶାନକୁ ଫେରିବା ପରେ ପ୍ରୋକ୍ତ ବ୍ରାହ୍ମଣ ତାଙ୍କୁ ହତ୍ୟା କରିବାର ଉଦ୍ୟମ କରି ବିଫଳ ହୋଇଥିଲେ । ଏହି ଚକ୍ରାନ୍ତ ବିଷୟ ଜାଣିପାରି ଜନସଙ୍ଗମ ନିଜ ସ୍ତ୍ରୀ ଓ କରକଣ୍ଡୁକୁ ସଙ୍ଗରେ ନେଇ ଅନ୍ୟତ୍ର ଯିବାକୁ ଇଚ୍ଛା କଲେ । ସେମାନେ ଏକତ୍ର ହୋଇ କାଞ୍ଚନପୁରରେ ପହଞ୍ଚିଲେ ।

କାଞ୍ଚନପୁରରେ ପୁତ୍ରହୀନ ରାଜାଙ୍କ ମୃତ୍ୟୁ ପରେ ମନ୍ତ୍ରୀମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଶୁଭକର୍ମରେ ନିଯୁକ୍ତ ଥିବା ଅଶ୍ୱଟି କରକଣ୍ଡୁଙ୍କୁ ଅବଲୋକନ କରି ହ୍ରେଷାରବ କଲା । ସେହି ଶୁଭଲକ୍ଷଣ ସଂପନ୍ନ କରକଣ୍ଡୁଙ୍କୁ ଦେଖି ନାଗରିକମାନେ ଜୟ ଜୟ ଧ୍ୱନି କରିଥିଲେ । ବାଜି ନଥିବା ବାଦ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ନିଜେ ନିଜେ ନିନାଦିତ ହେଲେ । ରାଜ୍ୟ ଛତ୍ର ଆପେ ଆପେ ମସ୍ତକ ଉପରେ ଥୁଆ ହେଲା । ତତ୍ପରେ ମନ୍ତ୍ରୀମାନେ ତାଙ୍କୁ ରାଜ ପରିଚ୍ଛଦ ପିନ୍ଧାଇ ସମ୍ମାନ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରନ୍ତେ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ କରକଣ୍ଡୁଙ୍କୁ ଚଣ୍ଡାଳ ଓ ମ୍ଳେଚ୍ଛ ବୋଲି କହି କ୍ଷୁବ୍ଧ ହୋଇଥିଲେ । ଏହା ଦେଖି ବାଳକ କରକଣ୍ଡୁ ରତ୍ନ ତୁଲ୍ୟ ଉକ୍ତବଂଶ ଦଣ୍ଡକୁ ହସ୍ତରେ ଧାରଣ କରିଥିଲେ । ସେତେବେଳେ ସେହି ସ୍ଥାନରେ ଦେବତାମାନେ ମଧ୍ୟ କରକଣ୍ଡୁଙ୍କୁ ରାଜାବୋଲି ଘୋଷଣା କରନ୍ତେ ତାଙ୍କ ମସ୍ତକରେ ପୁଷ୍ପବୃଷ୍ଟି ହେଲା ଏବଂ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ତାଙ୍କୁ ଆଶୀର୍ବାଦ କଲେ । କରକଣ୍ଡୁ ମଧ୍ୟ କହିଲେ, ହେ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ! ଚଣ୍ଡାଳମାନେ ଆପଣଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ସର୍ବଦା ନିନ୍ଦିତ । ଏଣୁ ବାଟଧାନ ଗ୍ରାମରେ ବାସ କରୁଥିବା ଏହି ଚଣ୍ଡାଳମାନଙ୍କୁ ସଂସ୍କାର କାର୍ଯ୍ୟ ଦ୍ୱାରା ବ୍ରାହ୍ମଣ କରିବା ଉଚିତ । ସଂସ୍କାର ଦ୍ୱାରା ବ୍ରାହ୍ମଣ ବ୍ରହ୍ମତ୍ୱ ଲାଭ କରେ, ଜାତିଦ୍ୱାରା ନୁହେଁ । ଏହାପରେ ସେହି ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ତ୍ରସ୍ତ ହୋଇ ବାଟଧାନ ଗ୍ରାମରେ ଚଣ୍ଡାଳମାନଙ୍କୁ ବ୍ରାହ୍ମଣ କରିଥିଲେ । ଏହି ଉତ୍ସବରେ

କାଞ୍ଚନପୁରରେ ପ୍ରବେଶ କରିଥିବା କରକଣ୍ଡୁଙ୍କୁ ମନ୍ତ୍ରୀମାନେ ଦ୍ରୁତପଦରେ ଅଭିଷିକ୍ତ କଲେ ଏବଂ ସେ କ୍ରମେ ମହାପ୍ରତାପୀ ହୋଇଥିଲେ ।

ଏହାପରେ ଅନ୍ୟ ଏକଦିନ ପୂର୍ବୋକ୍ତ ବଂଶଦଣ୍ଡ ପ୍ରତିବାଦୀ ବ୍ରାହ୍ମଣ କରକଣ୍ଡୁଙ୍କୁ ରାଜା ହୋଇଥିବାର ଶୁଣି ଗ୍ରାମଲାଭ ଆଶାରେ କାଞ୍ଚନପୁରରେ ପହଞ୍ଚିଲା । କରକଣ୍ଡୁ ସେହି ବିପ୍ରକୁ ତାର ଅଭିଳାଷ କଅଣ ପଚାରିବାରୁ ବ୍ରାହ୍ମଣ କହିଲା ମୋର ଘର ଚମ୍ପାନଗରୀରେ । ତେଣୁ ମୁଁ ସେଠାରେ ଏକ ଗ୍ରାମ ପାଇବାକୁ ଇଚ୍ଛାକରେ ।

ଏହା ଶୁଣି କରକଣ୍ଡୁ ଚଂପାପୁରର ରାଜା ଦଧିବାହନଙ୍କ ନିକଟକୁ ଏକ ଗ୍ରାମଦାନ କରିବା ପାଇଁ ଡଗର ହସ୍ତରେ ପତ୍ର ପ୍ରେରଣ କରିଥିଲେ । ଉକ୍ତ ଦୂତକୁ ଦେଖି ଏବଂ ପତ୍ର ପାଠ କରି ଦଧିବାହନ କ୍ରୋଧରେ କରକଣ୍ଡୁଙ୍କୁ ତିରସ୍କାର କଲେ । "ଆରେ ମୃଗ ତୁଲ୍ୟ ସେହି ମ୍ଳେଚ୍ଛ କରକଣ୍ଡୁ ସିଂହ ତୁଲ୍ୟ ଦଧିବାହନର ବିରୁଦ୍ଧାଚରଣ କରିଛି । ମୋର ଖଡ୍‌ଗ ରୂପକ ତୀର୍ଥ ସ୍ଥାନ ତୁମ୍ଭ ରାଜାଙ୍କର ବିଶୁଦ୍ଧତା ସଂପାଦନ କରିବ ।"

ଦଧିବାହନ କର୍ତ୍ତୃକ ତିରସ୍କୃତ ହୋଇ ସେହି ଦୂତ କରକଣ୍ଡୁଙ୍କୁ ସମସ୍ତ ବୃତ୍ତାନ୍ତ ଜଣାଇବାରୁ କରକଣ୍ଡୁ ସୈନ୍ୟ ସାମନ୍ତ ସହ ଚଂପାପୁରକୁ ଆସିଲେ । ଦଧିବାହନ ମଧ୍ୟ ସଂଗ୍ରାମ ପାଇଁ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହେଲେ । ଦୁଇ ପକ୍ଷର ସୈନ୍ୟମାନେ ସଜ୍ଜିତହୋଇ ଯେତେବେଳେ ଯୁଦ୍ଧ କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ ସେତେବେଳେ ସାଧ୍ୱୀ ପଦ୍ମାବତୀ କରକଣ୍ଡୁଙ୍କ ନିକଟକୁ ଆସି କହିଲେ, ବତ୍ସ ! ତୁମେ ତୁମର ପିତାଙ୍କ ସହିତ ଯୁଦ୍ଧ କରିବା ଅନୁଚିତ । ଦଧିବାହନ କିପରି ତାଙ୍କର ପିତା ହେଲେ ବୋଲି କରକଣ୍ଡୁ ପ୍ରଶ୍ନ କରନ୍ତେ ପଦ୍ମାବତୀ ତାଙ୍କର ଜୀବନ୍ ବୃତ୍ତାନ୍ତ ପ୍ରକାଶ କଲେ । ସେହି ସାଧ୍ୱୀଙ୍କୁ ନିଜ ମାତା ଓ ରାଜା ଦଧିବାହନଙ୍କୁ ପିତା ବୋଲି ଜାଣିପାରି କରକଣ୍ଡୁ ଅତିଶୟ ଆନନ୍ଦିତ ହୋଇଥିଲେ; କିନ୍ତୁ ଅଭିମାନବଶତଃ ସେ ପିତା ଦଧିବାହନଙ୍କୁ ନମସ୍କାର କରିବାରେ କୁଣ୍ଠା ପ୍ରକାଶ କରୁଥିଲେ ।

ତତ୍ପରେ ପଦ୍ମାବତୀ ଦଧିବାହନଙ୍କ ସନ୍ନିକଟକୁ ଯାଇ ଗର୍ଭାବସ୍ଥାର ଅବଶିଷ୍ଟ ରହସ୍ୟ ପ୍ରକାଶ କରିଥିଲେ ଏବଂ କରକଣ୍ଡୁ ନିଜର ପୁତ୍ର ବୋଲି ଶୁଣି ରାଜା ସ୍ଥିର ହୋଇ ବସି ନପାରି କରକଣ୍ଡୁଙ୍କ ନିକଟକୁ ଯାଇ ତାଙ୍କୁ ଆଲିଙ୍ଗନ କଲେ ଓ ତାଙ୍କର ମସ୍ତକ ଆଘ୍ରାଣ କରିଥିଲେ ।

ଦଧିବାହନ ନିଜର ଆନନ୍ଦାଶ୍ରୁଜଳ ସହିତ ତୀର୍ଥଜଳ ଦ୍ୱାରା ସେହି ପୁତ୍ରକୁ ଉଭୟ ରାଜ୍ୟରେ ଅଭିଷିକ୍ତ କଲେ । ତତ୍‌ପରେ ସେ ବୃଦ୍ଧ ହେତୁ କର୍ମଫଳ ବିନାଶ ନିମନ୍ତେ ସ୍ୱୟଂ ଦୀକ୍ଷା ଗ୍ରହଣ କଲେ । କରକଣ୍ଡୁ ରାଜା ରାଜ୍ୟଦ୍ୱୟ ପାଳନ କଲେ ଓ ଚମ୍ପାନଗରୀରେ ନିଜର ବସତି ସ୍ଥାପନ କଲେ ।

ଗୋକୁଳ (ଗୋରୁପଲ) ତାଙ୍କର ଇଷ୍ଟ ଥିଲେ । ସୁନ୍ଦର ଆକୃତିବିଶିଷ୍ଟ ନାନା ବର୍ଣ୍ଣର ବହୁ ସଂଖ୍ୟକ ମିଳିତ ଗୋକୁଳକୁ ନିରନ୍ତର ସଂଦର୍ଶନ କରି ସେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଆନନ୍ଦ ଲାଭ କରୁଥିଲେ । ଦିନେ ସେ ସ୍ଫଟିକ ତୁଲ୍ୟ ଗୋଟିଏ ବାଛୁରି ଧେନୁପଲ ମଧ୍ୟରେ ଦେଖିଥିଲେ । ସେହି ବାଛୁରିକୁ ଆକଣ୍ଠ ଦୁଗ୍ଧ ପାନ କରାଇ ପାଳନ କରିବାକୁ ଗୋପାଳମାନଙ୍କୁ ଆଦେଶ ପ୍ରଦାନ କରିଥିଲେ ।

ଏହାପରେ ଦିନେ ପରିପୁଷ୍ଟ, ବଳଶାଳୀ ସେହି ବୃଷଭ ମେଘଗର୍ଜନ ଶବ୍ଦରେ ଅନ୍ୟ ବୃଷଭମାନଙ୍କୁ ଭୟଭୀତ କରାଉଥିବାର ସେହି ରାଜା ଦେଖିଲେ । ତଥାପି ତାଙ୍କର ଶ୍ରଦ୍ଧା ସେହି ବୃଷଭ ପ୍ରତି ପୂର୍ବପରି ଅକ୍ଷୁଣ୍ଣ ରହିଥିଲା । ରାଜ କାର୍ଯ୍ୟରେ ବ୍ୟସ୍ତଥିବା ହେତୁ ରାଜା କରକଣ୍ଡୁ କେତେକ ବର୍ଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସେହି ଗୋରୁପଲ ଦେଖିବାକୁ ଆସି ନଥିଲେ । ଏହାପରେ କିଛିଦିନ ଅନ୍ତେ ସେ ଗୋକୁଳ ଦର୍ଶନାଭିଳାଷୀ ହୋଇ ସେଠାକୁ ଆସିଲେ ଏବଂ ତାଙ୍କର ପ୍ରିୟ ବୃଷଭଟି କାହିଁ ବୋଲି ଗୋପାଳମାନଙ୍କୁ ପଚାରିଲେ । ଗୋପାଳମାନେ ଜରାଜୀର୍ଣ୍ଣ ଶରୀର, ଦନ୍ତଶୂନ୍ୟ, ହୀନବଳ, ଲୋଳିତଚର୍ମ, କୃଶାଙ୍ଗ ପୂର୍ବୋକ୍ତ ବୃଷଭଟିକୁ ଦେଖାଇଥିଲେ ।

ତାକୁ ଦେଖି କରକଣ୍ଡୁ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ହେଲେ । ସଂସାର ଦଶା (ଭବଦଶା) ବଡ଼ ବିଷମ ଏହା ସେ ଉପଲବ୍‌ଧି କରି ପାରିଲେ, ମନେ ମନେ ଚିନ୍ତା କଲେ "ଏହି ବୃଷଭ ପୂର୍ବର ମନୋହର ଓ ବଳିଷ୍ଠ ଅବସ୍ଥାକୁ ପରିତ୍ୟାଗ କରି ଏପରି ବୃଦ୍ଧାବସ୍ଥା ଲାଭ କଲାଣି । ସେହିପରି ସମସ୍ତ ମାନବ ସଂସାରରେ ନବ ନବ ଅବସ୍ଥା ଲାଭ କରୁଅଛନ୍ତି । ସଂସାର ନିତ୍ୟ ପରିବର୍ତ୍ତନଶୀଳ । ଏହି ପରିବର୍ତ୍ତନଶୀଳ ଜଗତରୁ ମୋକ୍ଷଲାଭ କରିବାହିଁ ସମସ୍ତଙ୍କର ମୁଖ୍ୟ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ହେବା ବିଧେୟ । ପରନ୍ତୁ ମୋକ୍ଷ ଜୈନଧର୍ମରୁ ହିଁ ଲାଭ କରାଯାଏ । ଏଣୁ ମୁଁ ସମ୍ୟକ୍ ଭାବରେ ଜୈନଧର୍ମ ଅବଲମ୍ବନ କରିବି ।

ତତ୍ପରେ ରାଜା କରକଣ୍ଡୁ ଜୈନଧର୍ମ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ପୂର୍ବଜନ୍ମ ସଂସ୍କାରୋଦୟ ହେତୁ ଜ୍ଞାନଲାଭ କରି ଶାସନଦେବତାଙ୍କଠାରେ ଆତ୍ମ ସମର୍ପଣ ପୂର୍ବକ ସେ ରାଜ୍ୟ ପରିତ୍ୟାଗ କରି ସନ୍ନ୍ୟାସ ବ୍ରତ ଅବଲମ୍ବନ କଲେ ।

କଥିତ ଅଛି–

ଶ୍ୱେତଂ ସୁଜାତଂ ସୁବିଭକ୍ତ ଶୃଙ୍ଗଂ
ଗୋଷ୍ଠାଂଙ୍ଗଣେ ବୀକ୍ଷ୍ୟ ବୃଷଂ ଜରାର୍ତ୍ତଂ
ଋଦ୍ଧିଂଚ ବୃଦ୍ଧିଂଚ ସମୀକ୍ଷ୍ୟ ବୋଧାନ୍
କଳିଙ୍ଗ ରାଜର୍ଷିରବାପ ଧର୍ମଂ । ଇତି କରକଣ୍ଡୁ ଚରିତମ୍

❑❑

୫. ଖାରବେଳଙ୍କ କାଳନିର୍ଣ୍ଣୟ

ଖାରବେଳ ଉତ୍କଳ ଇତିହାସ ତଥା ଭାରତ ଇତିହାସର ଏକ ଅବିସ୍ମରଣୀୟ ବ୍ୟକ୍ତି । ତାହାଙ୍କ ଜୀବନର ମୁଖ୍ୟ ଘଟଣାମାନ ହାତୀଗୁମ୍ଫା ଶିଳାଲିପିରେ ପ୍ରଶସ୍ତ ରୂପେ ଲିପିବଦ୍ଧ ହୋଇ ରହିଛି; କିନ୍ତୁ ଖାରବେଳଙ୍କ ସମୟ ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ ବର୍ତ୍ତମାନ ଭାରତ ଇତିହାସର ଏକ ଅସମାହିତ ସମସ୍ୟା ରୂପେ ଐତିହାସିକମାନଙ୍କର ପ୍ରଧାନ ଚିନ୍ତା ଓ ଆଲୋଚନାର ବିଷୟବସ୍ତୁ ହୋଇଛି । ଭାରତ ଇତିହାସରେ ଏହି ସମୟ ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ ଅନେକ ସମୟରେ ନାନା ପ୍ରକାର ବିଭ୍ରାଟ ସୃଷ୍ଟି କରିଥାଏ । ଏଥିପାଇଁ ସାହିତ୍ୟ କିମ୍ବା କିମ୍ବଦନ୍ତୀମାନଙ୍କରୁ ସମସ୍ୟା ସମାଧାନ ନିମନ୍ତେ ଉପାଦେୟ ବିଷୟ ସଂଗ୍ରହ କରିବା ଧୃଷ୍ଟତା ମାତ୍ର; କାରଣ ତାହା ଆମକୁ ଅଧିକ ଜଟିଳତାର ସମ୍ମୁଖୀନ କରାଏ । ତଥାପି ସାବଧାନତା ସହକାରେ ସାହିତ୍ୟ ଓ କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ଇତ୍ୟାଦିରୁ ଆବଶ୍ୟକୀୟ ପଦାର୍ଥ ଆହରଣ କରାଯାଇପାରେ ।

ଖାରବେଳଙ୍କ ପ୍ରକୃତ ସମୟ ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ ସକାଶେ ଅନେକ ବର୍ଷ ପୂର୍ବରୁ ଐତିହାସିକମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଝଞ୍ଜା ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଅଛି । ଓଡ଼ିଶାର ପୁରୀ ଜିଲ୍ଲାସ୍ଥ କୁମାରଗିରିର ହାତୀଗୁମ୍ଫା ଶିଳାଲିପିରୁ ହିଁ କେବଳଆମେ ସମ୍ରାଟ୍ ଖାରବେଳଙ୍କ ପରିଚୟ ପାଉଁ । ସେହି ଶିଳାଲିପିରେ କ୍ରମାନ୍ୱୟଭାବରେ ତାଙ୍କର ୧୩ ବର୍ଷ ଶାସନକାଳର ଇତିହାସ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛି । ସେଥିରେ ତାଙ୍କୁ 'ଅଧିପତି' ଏବଂ ତାଙ୍କର ପ୍ରଧାନ ରାଣୀଙ୍କୁ 'ଅଗ୍ରମହିଷୀ' ରୂପେ ଅଭିହିତ କରାଯାଇଛି । ଏହି ଅଗ୍ରମହିଷୀଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ନିର୍ମିତ 'ସ୍ୱର୍ଗପୁରୀ' ନାମକ ଗୁମ୍ଫାରେ ଖାରବେଳଙ୍କୁ 'ଚକ୍ରବର୍ତ୍ତୀ' ବୋଲି ସମ୍ବୋଧନ କରାଯାଇଛି; କିନ୍ତୁ ଖାରବେଳଙ୍କ ପୂର୍ବପୁରୁଷଙ୍କ ଇତିହାସ ସମ୍ପର୍କରେ ଆମେ କୌଣସି ପ୍ରକାର ସୂଚନା କେଉଁଠାରୁ ହେଲେ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇନାହୁଁ । ତାଙ୍କ ବଂଶର ପରିଚୟ, ତାଙ୍କ ପିତାମାତାଙ୍କର ନାମୋଲ୍ଲେଖ କେଉଁଠାରେ ହେଲେ ନାହିଁ । ଫଳତଃ ଏହା ତାଙ୍କର ସମୟ ନିରୂପଣରେ ଏକ ପ୍ରଧାନ ଅନ୍ତରାୟ ସୃଷ୍ଟି କରିଛି । ଶିଳାଲିପିମାନଙ୍କରେ ଏପରି କୌଣସି ସମ୍ବତ୍ସରର ଉଲ୍ଲେଖ ନାହିଁ ଯାହା କି ଆମକୁ ସାହାଯ୍ୟ କରିପାରନ୍ତା, ତେଣୁ

ଖାରବେଳଙ୍କ ସମୟ ସ୍ଥିର କରିବା ସକାଶେ ଆମକୁ ହାତୀଗୁମ୍ଫା ଶିଳାଲିପିର ବର୍ଣ୍ଣିତ ଉପାଖ୍ୟାନର ପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚନା କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ ।

ପୂର୍ବତନ ଐତିହାସିକମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ୰ପଣ୍ଡିତ ଭଗବାନଲାଲ ଇନ୍ଦ୍ରଜୀ ପ୍ରଥମେ ହିଁ ସ୍ଥିର କରିଥିଲେ ଯେ ହାତୀଗୁମ୍ଫାର ଶିଳାଲେଖ ଖାରବେଳଙ୍କ ଶାସନର ତ୍ରୟୋଦଶ ବର୍ଷରେ ଲିଖିତ ହୋଇଥିଲା । ହାତୀଗୁମ୍ଫା ଶିଳାଲେଖରେ ଏକ 'ମୌର୍ଯ୍ୟକାଳ'ର ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି ବୋଲି ସ୍ଥିର କରି ସେ ଖାରବେଳଙ୍କ ଶାସନ କାଳର ଏହି ତ୍ରୟୋଦଶ ବର୍ଷକୁ ମୌର୍ଯ୍ୟକାଳର ୧୬୫ବର୍ଷ ବୋଲି ମତ ପୋଷଣ କରିଛନ୍ତି(୧) । ତାହା ଯଦି ସତ୍ୟ ହୁଏ ତେବେ ମୌର୍ଯ୍ୟକାଳର ଏହି ୧୬୫ବର୍ଷ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୯ ସହିତ ସମାନ ହେବ । କାରଣ ୰ଇନ୍ଦ୍ରଜୀ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୨୫୫କୁ ଅଶୋକଙ୍କର କଳିଙ୍ଗ ବିଜୟର ସମୟ ବୋଲି ଭାବି ତାକୁ ମୌର୍ଯ୍ୟକାଳର ପ୍ରଥମବର୍ଷ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି । ତା ଫଳରେ ଖାରବେଳଙ୍କ ସିଂହାସନ ଆରୋହଣ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୧୦୩ରେ (ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୨୫୫-୧୬୫+୧୩ = ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୧୦୩) ହୋଇଥିବ ବୋଲି ସେ ବିଶ୍ୱାସ କରନ୍ତି । (୨)

କିନ୍ତୁ ଡ. ଫ୍ଲିଟ୍ (୩), ପ୍ରଫେସର ଲୁଜାରସ୍ (୪)ଙ୍କର ମତର ଅନୁଧାବନ କରି ମୌର୍ଯ୍ୟକାଳର ଅବସ୍ଥିତ ସମ୍ପର୍କରେ ବିରୁଦ୍ଧମତ ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି । ସେ କହନ୍ତି ଯେ ହାତୀଗୁମ୍ଫା ଶିଳାଲେଖରେ କିମ୍ବା ଭାରତ ଇତିହାସରେ ମୌର୍ଯ୍ୟକାଳର ପ୍ରଚଳନ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କୌଣସି ସତ୍ୟତା ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଶିଳାଲେଖର ୬ଷ୍ଠ ଧାଡ଼ିରେ ଥିବା 'ତିବସ-ସତ'କୁ ସେ ୧୦୩ ବର୍ଷ ବୋଲି ଧରି ଏବଂ ଶେଷ ନନ୍ଦରାଜାଙ୍କର ଶେଷ ରାଜତ୍ୱ କାଳ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୩୨୨ ବୋଲି ଜାଣି ସେ ଖାରବେଳଙ୍କୁ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୨୨୪ରେ (ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୩୨୨-୧୦୩+୫= ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୨୨୪) କଳିଙ୍ଗ ସିଂହାସନରେ ଅଧିଷ୍ଠିତ କରିଅଛନ୍ତି ।

୰ ଇନ୍ଦ୍ରଜୀଙ୍କର 'ମୌର୍ଯ୍ୟକାଳ' ପଦ୍ଧତିକୁ ଡଃ ଷ୍ଟେନ୍‌କୋନୋ, (୫) ଡଃ ଜୟସ୍ୱାଲଓ ପ୍ରଫେସର ରାଖାଲଦାସ ବାନାର୍ଜି(୬) ପ୍ରଥମେ ସ୍ୱୀକାର କରିଥିଲେ, ପରେ

(୧) Proceedings of the International Congress of Orientalists- Leyede 1884.

(୨) Ibid

(୩) J.R.A.S. 1910, 242ff, 824ff.

(୪) Ep. Indica Vol. X App. pp. 160.1, No. 1345

(୫) Ibid.

(୬) Acta Orientalia No. 1, 1923 Page. 12 ff.

କିନ୍ତୁ ଶିଳାଲେଖର ବିସ୍ତୃତ ଏବଂ ଆମୂଳଚୂଳ ଅନୁଧ୍ୟାନର ଅଧ୍ୟୟନ ଫଳରେ ସେମାନେ ମତ ପରିବର୍ତ୍ତନ କରି 'ମୌର୍ଯ୍ୟକାଳ'ର ଉଲ୍ଲେଖକୁ ଅସ୍ୱୀକାର କଲେ ।

ପ୍ରଫେସର ବାନାର୍ଜି (୭) ଖାରବେଳଙ୍କ ଜୀବନର କେତେକ ଘଟଣା ଉପରେ ଆଶ୍ରୟ କରି ତାଙ୍କୁ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ଦ୍ୱିତୀୟ ଶତକର ପ୍ରଥମାର୍ଦ୍ଧର ବୋଲି ପ୍ରମାଣ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଥିଲେ । ଏ ସମ୍ପର୍କରେ ଡଃ ଜୟସ୍ୱାଲ୍ ଖାରବେଳ ଓ ଗ୍ରୀକ୍‌ରାଜା ଡିମେଟ୍ରିୟସଙ୍କୁ ପରସ୍ପରର ସମସାମୟିକ ବୋଲି ପ୍ରମାଣିତ କରିବାର ଯେଉଁ ପ୍ରୟାସ କରିଥିଲେ ତାହା ମନେ ରଖିବା ଉଚିତ(୮) । ତାଙ୍କ ମତରେ ସୁଙ୍ଗ ବଂଶର ପ୍ରଥମ ରାଜା ପୁଷ୍ୟମିତ୍ର (ବୃହସ୍ପତି ମିତ୍ର) ମଧ୍ୟ ଖାରବେଳ ଓ ଡିମେଟ୍ରିୟସଙ୍କର ସମସାମୟିକ । ୰ ବାନାର୍ଜି ଡଃ ଜୟସ୍ୱାଲଙ୍କୁ ଏଥିରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ଭାବରେ ସମର୍ଥନ କରିଛନ୍ତି ମାତ୍ର ।

ଏହିପରି ଭାବରେ ଆମେ ଦେଖୁଛୁଁ ଯେ ଐତିହାସିକମାନେ ଖାରବେଳଙ୍କ ସମୟ ନିରୂପଣରେ ଦୁଇ ପ୍ରକାର ମତ ପୋଷଣ କରିଛନ୍ତି । 'ମୌର୍ଯ୍ୟକାଳ' ଉପରେ ଭିତ୍ତି ସ୍ଥାପନ କରି ୰ଇନ୍ଦ୍ରଜୀ ଏବଂ 'ମୌର୍ଯ୍ୟକାଳ'କୁ ଅସ୍ୱୀକାର କରି ଡଃ ଜୟସ୍ୱାଲ ଓ ପ୍ରଫେସର ବାନାର୍ଜି ଆଜି ସେମାନଙ୍କର ମତ ପ୍ରଖ୍ୟାପନ କରିଛନ୍ତି ।

ଏବେ କିନ୍ତୁ ଶିଳାଲେଖର ବିସ୍ତୃତ ଅନୁଧ୍ୟାନ ଫଳରେ 'ମୌର୍ଯ୍ୟକାଳ'ର ଅବସ୍ଥିତି ସମ୍ପର୍କରେ ସମସ୍ତେ ନିଃସନ୍ଦେହ । ଶିଳାଲେଖର ସେହି ଅଂଶକୁ ମୁଖ୍ୟକଳା ବୋଲି ପାଠ କରିବା ଅଧିକ ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତ । 'ମୁଖ୍ୟକଳା'ର ଅର୍ଥ ବିଶ୍ଳେଷଣ କରିବାକୁ ଯାଇ ଡଃ ଦୀନେଶଚନ୍ଦ୍ର ସରକାର 'ପ୍ରଧାନକଳା' ବୋଲି ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି ।(୯)

କିନ୍ତୁ ପ୍ରକୃତରେ ବିଚାର କଲେ ଆମେ ଖାରବେଳଙ୍କୁ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ଦ୍ୱିତୀୟ ଶତକର ପ୍ରଥମାର୍ଦ୍ଧରେ କଳିଙ୍ଗର ସମ୍ରାଟ୍ ଥିଲେ ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରିବା ଅପ୍ରାସଙ୍ଗିକ ବୋଧ ହେବ । ସେହି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଡଃ ହେମଚନ୍ଦ୍ର ରାୟଚୌଧୁରୀ (୧୦) ଡଃ ଦୀନେଶଚନ୍ଦ୍ର ସରକାର (୧୧) ଡଃ ବରୁଆ (୧୨) ପ୍ରଫେସର ନରେନ୍ଦ୍ରନାଥ ଘୋଷ (୧୩)

---

(୭) Ep. Indica Vol. XX Page 83 ff.
(୮) J. B. O. R.S. XIV 1928.
(୯) *Selicko Inscriptions* I D.D.C. Sircar.
(୧୦) *P.H.A. I.* 1950 Edition Page 374 ff
(୧୧) *Age of Imperial Unity* 215 ff
(୧୨) *Old Brahmi Inscription* 1917 253 ff
(୧୩) *Early History of India* 1948-189-199

ଇତ୍ୟାଦି ଖ୍ରୀ.ପୂ. ପ୍ରଥମ ଶତାବ୍ଦୀର ଶେଷାର୍ଦ୍ଧହିଁ ଖାରବେଳଙ୍କର ପ୍ରକୃତ ସମୟ ବୋଲି ସ୍ଥିର କରିଛନ୍ତି ।

ହାତୀଗୁମ୍ଫା ଶିଳାଲିପିରେ ଆମେ କେତେକ ଶାସକମାନଙ୍କର ନାମୋଲ୍ଲେଖ ଥିବାର ଦେଖୁଁ । ସେମାନଙ୍କର ସମୟ ନିରୂପଣ କରିପାରିଲେ ଆମର ସମସ୍ୟା ଅନେକାଂଶରେ ସହଜ ହୋଇ ପାରନ୍ତା । ତେଣୁ ପ୍ରଥମେ ଆମେ ଏଠାରେ ଖାରବେଳଙ୍କ କେତେକ ସମସାମୟିକ ରାଜାମାନଙ୍କର ସମୟ ନିରୂପଣ କରୁଛୁଁ ।...

ରାଜତ୍ୱକାଳର ୨ୟ ବର୍ଷରେ ଖାରବେଳ ରାଜା ସାତକର୍ଣ୍ଣୀଙ୍କ ପ୍ରତି ଭ୍ରୁକ୍ଷେପ ନକରି ପଶ୍ଚିମ ଦିଗକୁ ସୈନ୍ୟ ପ୍ରେରଣ କରିଥିଲେ । ଏହି ସାତକର୍ଣ୍ଣୀ ନିଶ୍ଚୟ ଆନ୍ଧ୍ର ସାତବାହନ ବଂଶର ରାଜା । ନାନାଘାଟ ଶିଳାଲେଖରୁ ଆମେ ଯେଉଁ ସାତକର୍ଣ୍ଣୀଙ୍କର ସଂଧାନ ପାଉଁ ସେ ରାଣୀ ନାୟନୀକାଙ୍କର ସ୍ୱାମୀ ଥିଲେ ।

ପୌରାଣିକ ବର୍ଣ୍ଣନା ଓ ଡଃ ରାୟ ଚୌଧୁରୀ (୧୪)ଙ୍କ ମତାନୁସାରେ ସୁଙ୍ଗରାଜାମାନେ ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତ ମୌର୍ଯ୍ୟଙ୍କର ସିଂହାସନରୋହଣର ୧୩୭ବର୍ଷ ପରେ ୧୧୨ବର୍ଷ ରାଜତ୍ୱ କରିଥିଲେ । ସୁଙ୍ଗବଂଶର ଶେଷ ରାଜା ଦେବଭୂତିଙ୍କୁ ତାଙ୍କର ଅମାତ୍ୟ ବାସୁଦେବ ହତ୍ୟାକରି କାଣ୍ୱାୟନ ବଂଶର ପ୍ରତିଷ୍ଠାତା ରୂପେ ମଗଧ ଅଧିକାର କଲେ । ଦୀର୍ଘ ୪୫ବର୍ଷ ପରେ ଏହି କାଣ୍ୱାୟନ ବଂଶର ଶେଷ ରାଜା ସୁଶର୍ମଣଙ୍କୁ ବହିଷ୍କାର କଲେ ସିମୂକ । ସିମୂକଙ୍କଠାରୁ ଆନ୍ଧ୍ର ସାତବାହନ ବଂଶର ମୂଳଭିତ୍ତି ସ୍ଥାପିତ ହେଲା । ଏହିସବୁ ପୌରାଣିକ କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ଗ୍ରହଣ କରି ଡଃ ରାୟଚୌଧୁରୀ କହିଛନ୍ତି ଯେ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୩୦ ସମୟକୁ (ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୩୨୪-୧୩୭-୧୧୨-୪୫= ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୩୦) (୧୫) ସିମୂକ ମଗଧ ଅଧିକାର କରି ସାରିଥିଲେ । ସିମୂକଙ୍କ ପରେ କୃଷ୍ଣ ୧୮ ବର୍ଷ ରାଜତ୍ୱ କରିବା ପରେ ସାତକର୍ଣ୍ଣୀ ସିଂହାସନାରୋହଣ କରିଥିଲେ । ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୩୦କୁ ଯଦି ଆମେ ସିମୂକଙ୍କର ଶେଷବର୍ଷ ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରୁଁ ତାହା ହେଲେ ସାତକର୍ଣ୍ଣୀଙ୍କର ସିଂହାସନ ଆରୋହଣ କାଳ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୧୨ ବୋଲି ପ୍ରମାଣିତ ହେଉଛି । (ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୩୦-୧୮ = ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୧୨) ଏହା ଯଦି ସତ୍ୟ ହୁଏ ତେବେ ଖାରବେଳଙ୍କର ରାଜତ୍ୱ କାଳର ତାହା ଦ୍ୱିତୀୟ ବର୍ଷ ଅର୍ଥାତ୍ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୧୪ରେ ଖାରବେଳ କଳିଙ୍ଗର ସମ୍ରାଟ୍ ହୋଇଥିଲେ । (୧୬)

---

(୧୪) *Indian Antiquary* Vol. XLVII (1916) 403 ff

(୧୫) *Age of Imperial Unity* Page 195 ff

(୧୬) O.H.R.I. Vol III No. 2 Page-86

ବୃହସ୍ପତି ମିତ୍ର- ଖାରବେଳଙ୍କ ହାତୀଗୁମ୍ଫା ଶିଳାଲେଖରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ରାଜତ୍ୱ କାଳର ଦ୍ୱାଦଶ ବର୍ଷରେ ସେ ମଗଧାଧିପତି ବୃହସ୍ପତି ମିତ୍ରଙ୍କୁ ଯୁଦ୍ଧରେ ପରାସ୍ତ କରିଥିଲେ ।

"ମଗଧଂ ଚ ରାଜାନଂ ବୃହସ୍ପତି ମିତଂ ପାଦେ ଦଳାପୟତି" (୧୭)

ହାତୀଗୁମ୍ଫା ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଶିଳାଲିପିରେ ମଧ୍ୟ ଆମେ ଜଣ୍ଣ ବୃହସ୍ପତିଙ୍କର ନାମୋଲ୍ଲେଖ ଥିବାର ଦେଖୁଁ ।

୧- ମଥୁରା ନିକଟସ୍ଥ ମୋରା ନାମକ ଗ୍ରାମରେ ଏକ ଶିଳାଲିପିରେ ବୃହସ୍ପତିମିତ୍ର ନାମୋଲ୍ଲେଖ ହୋଇଛି । ଏହି ବୃହସ୍ପତି ମିତ୍ରଙ୍କର କନ୍ୟାଙ୍କର ନାମ ଥିଲା ଯଶମିତା (୧୮)

୨- ଏହ୍ଲାବାଦ୍ ନିକଟସ୍ଥ ପାରୋସା ଶିଳାଲିପିରୁ ଆମେ ଯେଉଁ ବୃହସ୍ପତିମିତ୍ରଙ୍କର ସଂଧାନ ପାଉଁ, ତାଙ୍କର ମାତୁଳ ଥିଲେ ଆଷାଢ଼ ସେନ(୧୯)

୩- କୌସାମ୍ବିରୁ ମିଳିଥିବା ମୁଦ୍ରାମାନଙ୍କର ଆକାର ପ୍ରକାରରୁ ମଧ୍ୟ ଆମେ ଅନ୍ତତଃ ଦୁଇଜଣ ବୃହସ୍ପତିମିତ୍ର ଥିବାର ଅନୁମାନ କରିପାରୁଁ (୨୦)

୪- ଦିବ୍ୟାବଦାନ ନାମକ ବୌଦ୍ଧଗ୍ରନ୍ଥର ଏକ ଉପାଖ୍ୟାନରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ବୃହସ୍ପତି ନାମକ ଜଣେ ମୌର୍ଯ୍ୟଶାସକ ଥିଲେ ଏବଂ ସେ ଅଶୋକଙ୍କର ପୌତ୍ର ସଂପ୍ରତିଙ୍କର ଉତ୍ତରାଧିକାରୀମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଅନ୍ୟତମ(୨୧)

୫- ଡ. ରାୟଚୌଧୁରୀ କହନ୍ତି ଯେ କାଣ୍ୱ ବଂଶପରେ ବୋଧହୁଏ କୌଣସି ଏକ ମିତ୍ର ବଂଶରେ (Neo-Mitra Dynasty) ବୃହସ୍ପତି ମିତ୍ର ବୋଲି ଜଣେ ରାଜାଥିଲେ(୨୨)

ସୁଙ୍ଗବଂଶର ପ୍ରତିଷ୍ଠାତା ପୁଷ୍ୟମିତ୍ର ସୁଙ୍ଗଙ୍କୁ ଖାରବେଳଙ୍କର ସମସାମୟିକ ବୋଲି ଭାବି ଡ. ଜୟସ୍ୱାଲ ଖାରବେଳଙ୍କର ସିଂହାସନାରୋହଣର ସମୟ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୧୮୨ ବୋଲି ସ୍ଥିର କରିଛନ୍ତି(୨୩)

---

(୧୭) *Hathigumpha Inscriptions* Line-12

(୧୮) Vogel. J. R. A. S. 1912 Part II Page 120

(୧୯) *Ep. Indica* Vol II Page 241.

(୨୦) *C.C.A.I.* London - Page XCVI (Kosambi coin)

(୨୧) J.B.O.R.S. II. 96, III 480 Dr. B. M. Barua O.B.I. Page 243 ff

(୨୨) P.H.A.I. Page 401

(୨୩) J.B.O.R.S. III Page 236-245

ପୁଷ୍ୟମିତ୍ର ସୁଙ୍ଗଙ୍କୁ ହାତୀଗୁମ୍ଫାର ବୃହସ୍ପତିମିତ୍ର ବୋଲି ପ୍ରମାଣ କରିବା ଉପରେ ଏହାର ସତ୍ୟତା ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ନିର୍ଭର କରେ ।

ଡ. ଭୋଗେଲ (୨୪), ଡ. ଜୟସ୍ୱାଲ (୨୫) ଓ ରେପ୍‌ସନ୍ (୨୬) ମତପ୍ରକାଶ କରିଥିଲେ ଯେ ମୋରା ଏବଂ ପାରୋସା ଶିଳାଲେଖମାନଙ୍କରେ ଯେଉଁ ଦୁଇ ବୃହସ୍ପତିମିତ୍ରଙ୍କ ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇଛି ସେମାନେ ଏକ ଓ ଅଭିନ୍ନ; କାରଣ ଉକ୍ତ ଶିଳାଲେଖ ମିଳିଥିବା ଅଞ୍ଚଳମାନଙ୍କରେ ସୁଙ୍ଗବଂଶର ଅଖଣ୍ଡ କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱ ରହିଥିଲା ।

ଏହାକୁ କିନ୍ତୁ ଡ. ଆଭାନ ଗ୍ରହଣ କରି ନାହାନ୍ତି । ସେ ପରୀକ୍ଷା କରି ଦେଖିଲେ ଯେ ମୋରା ଶିଳାଲେଖର ଲିପି ପାରୋସାର ଲିପି ଅପେକ୍ଷା ନିଶ୍ଚୟ ଖୁବ୍ ପ୍ରାଚୀନ । ତେଣୁ ଦୁଇ ବୃହସ୍ପତିମିତ୍ରଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ପାର୍ଥକ୍ୟ ଥିବା ଖୁବ୍ ସ୍ୱାଭାବିକ ।

ପୁନଶ୍ଚ ଏହି ବୃହସ୍ପତି ମିତ୍ରମାନଙ୍କ ସହିତ ଆମେ ଦିବ୍ୟାବଦାନରେ ଥିବା ବୃହସ୍ପତିଙ୍କର କୌଣସି ସାଦୃଶ୍ୟ ଥିବାର ଅନୁମାନ କରି ପାରୁନାହଁ କାରଣ ଦିବ୍ୟାବଦାନର ବୃହସ୍ପତି ମୌର୍ଯ୍ୟବଂଶର ରାଜା ବୋଲି କଥିତ ହୋଇଛନ୍ତି । ଡ. ଜୟସ୍ୱାଲ ମଧ୍ୟ ଏଥିରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ଏକମତ । ସେ କହିଛନ୍ତି-

'This Brihaspati cannot be identified with the Brihaspati Mitra of the inscription for two reasons. Mitra is not the member of the name of the Maurya king. Nor would the letters of the inscription warrant on going back to B.C. 203. further. In that case the inscription would not be dated in the year of the founder of the family of the vanqnished rival'. (୨୭)

ହାତୀଗୁମ୍ଫା ଶିଳାଲିପିର ବୃହସ୍ପତିମିତ୍ରଙ୍କୁ ତେଣୁ ଡଃ. ରାୟଚୌଧୁରୀ ଏବଂ ଡଃ ବରୁଆ ଅନ୍ୟ ଏକ ବଂଶର ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କଲେ- ଯେଉଁ ବଂଶର ସଂଜ୍ଞା ଥିଲା ମିତ୍ର ଏବଂ ଏହି ମିତ୍ରବଂଶର ରାଜାମାନେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବର ଠିକ୍ ଅବ୍ୟବହିତ ପୂର୍ବରୁ ମଗଧରେ ରାଜତ୍ୱ କରୁଥିଲେ । ଡଃ ରାୟଚୌଧୁରୀଙ୍କୁ ସମର୍ଥନ କରି ଡଃ ବରୁଆ ଲେଖିଛନ୍ତି ଯେ,

(୨୪) J.R.A.S. 1912 Page 120
(୨୫) J.B.O.R.S. 1919 Page 473-80
(୨୬) Cambridge History of India Vol I Page 524-26
(୨୭) J.B.O.R.S. III Page 480 ff

'We must still hold to Dr. H. C. Raychowdhury's theory of a Neo-Mitra dynasty reigning in Magadha from the termination of the rule of the Kanwas in the middle of the first century B.C. and regard Indragni Mitra and Brihaspati Mitra as the immediate predecessor of king Brihaspati Mitra who was the weaker rival and contemporary of Kharavela.' (୨୮)

ଏହା ଯଦି ହୁଏ ତେବେ ଖାରବେଳଙ୍କୁ ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ପ୍ରଥମ ଶତାବ୍ଦୀର ଶେଷଭାଗର ବୋଲି କହିବା ଆଦୌ ଭ୍ରମାତ୍ମକ ନୁହେଁ ।

ଯବନରାଜ ଦିମିତ

ଶିଳାଲେଖର ଅଷ୍ଟମ ଧାଡ଼ିରେ 'ଯବନରାଜ ଦିମିତ' ବୋଲି ଲେଖାଥିବାର ଅନୁମାନ ପ୍ରଥମେ କରିଥିଲେ ଡଃ ଜୟସ୍ୱାଲ ।(୨୯) ଏହି ଅନୁମାନକୁ ପ୍ରଫେସର ବାନାର୍ଜି(୩୦) ଏବଂ ଷ୍ଟେନକୋନାଓ(୩୧) ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ପରେ କିନ୍ତୁ ଏ ବିଷୟରେ ଐତିହାସିକମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ସନ୍ଦେହର ଚାଞ୍ଚଲ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଥିଲା ଏବଂ ଏହା ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ କାଳ୍ପନିକ ବୋଲି ଡଃ ଟାର୍ଣ୍ଣ ମତ ପ୍ରକାଶ କରିଥିଲେ ।(୩୨)

ଡଃ ବରୁଆ ମଧ୍ୟ ଏହାକୁ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଅସ୍ୱୀକାର କରିଛନ୍ତି (୩୩) । ସେ କହିଛନ୍ତି ଯେ ଶିଳାଲେଖର ଯେଉଁ ଅଶକୁ 'ଯବନରାଜ' ବୋଲି ପାଠକରାଯାଇଛି ସେହି ଅଂଶର ପଞ୍ଚମ ଅକ୍ଷର କେବେହେଁ 'ଜ' ନୁହେଁ ତାହା 'ତ' । ଡଃ ଦୀନେଶ ଚନ୍ଦ୍ର ସରକାର କହିଛନ୍ତି ଯେ, ସେ ଅଂଶରେ 'ଯବନରାଜ' ଶବ୍ଦ ପରିଷ୍କାରଭାବେ ଲିଖିତ ହୋଇଅଛି କିନ୍ତୁ 'ଦିମିତ'ର ଉଲ୍ଲେଖ ସଂପର୍କରେ ସେ ସଂଦିହାନ (୩୪) ।

ତେଣୁ ଯବନରାନ ଦିମିତ ବା ତିମିତ ସଂପର୍କରେ ଏଠାରେ ଆଲୋଚନା କରିବା ଉଚିତ ହେବ ନାହିଁ ।

---

(୨୮) *Gaya & Bodhgaya* Vol. II- PP 1934-74
(୨୯) J.B.O.R.S. XIII PP. 221 & 228.
(୩୦) A. S. of India 1914-15
(୩୧) Acto Orientalia 1923. Page 27
(୩୨) *Greeks in Bactria and India* 457 ff.
(୩୩) *Old Brahmi Inscriptions* page 18
(୩୪) *Select Inscriptions* Vol I Page 208

ହାତୀଗୁମ୍ଫା ଶିଳାଲେଖର ୪ର୍ଥ ଧାଡ଼ିରେ ତିବସ-ସତ ବୋଲି ଏକ ଶବ୍ଦ ଅଛି ।

"ପଞ୍ଚମେ ଚ ଦାତ ବସେ ନନ୍ଦରାଜ-ତିବସ-ସତ-ଓଘାଟିତଂ ।

ତନ ସୁଲିୟ ବାଟା ପଣାଡିମ୍ ନଗରଂ ପବେଶୟତି ।"

ଏହି ତିବସ-ସତକୁ କେନ୍ଦ୍ର କରି ଐତିହାସିକମାନେ ନାନାପ୍ରକାରର ଆଲୋଚନାର ପର୍ଯ୍ୟାୟ ସୃଷ୍ଟି କରିଛନ୍ତି । ସେମାନେ ପୁଣି ଏହି ପଦର ଅର୍ଥକୁ ଭିନ୍ନଭିନ୍ନ ରୂପରେ ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି । ପଣ୍ଡିତ ଭଗବାନ୍ ଲାଲ ଇନ୍ଦ୍ରଜୀ 'ସତ'କୁ 'ସତର' ରୂପେ ପାଠକରି ତାକୁ 'ସତ୍ର' ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । He opened the three yearly alms house of Nandaraj.(୩୫)

ପ୍ରଫେସର ଲଡାର୍ସ କିନ୍ତୁ ତାହା ପାଠ କରି ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଏକ ଭିନ୍ନ ଦିଗରେ ତାର ଆଲୋଚନାର ପଥ ସୁଗମ କରିଦେଲେ(୩୬) ତାଙ୍କ ମତରେ 'ତିବସ ସତ'ର ଅର୍ଥ ୧୦୩ ବର୍ଷ । ତିବସ ସତକୁ ଡଃ ଜୟସ୍ୱାଲ ଓ ୰ବାନାର୍ଜି ପ୍ରଥମେ ୩୦୦ ବର୍ଷ ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରି (୩୭) ପରେ ପୁଣି ଅସ୍ୱୀକାର କଲେ ଏବଂ ପ୍ରଫେସର ଲୁଡାର୍ସଙ୍କର ଆଲୋଚନାକୁ ଗ୍ରହଣ କଲେ(୩୮)

ଜୟସ୍ୱାଲ ପ୍ରଥମେ ଭାବିଥିଲେ ଯେ ଆଲବରୁଣି ତାଙ୍କର 'ତକିକ୍-ଇ-ହିନ୍ଦ୍' ପୁସ୍ତକରେ ଯେଉଁ ନନ୍ଦସମ୍ବତ୍ସର ବିଷୟ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି ହାତୀଗୁମ୍ଫା ଶିଳାଲେଖର 'ତିବସ ସତ' ସେହି ଅନୁସାରେ ଲିଖିତ (୩୯) । ପାର୍ଜିଟରଙ୍କର ଗଣନାନୁସାରେ ପ୍ରଥମ ନନ୍ଦ ଖ୍ରୀଃ.ପୂ. ୪୦୨ରେ ସିଂହାସନାରୋହଣ କରିଥିଲେ । ତାହା ହେଲେ ଖ୍ରୀଃ.ପୂ. ୨୯୯ରେ (ଖ୍ରୀଃ.ପୂ. ୪୦୨-୧୦୩ (ତିବସ ସତ) = ୨୯୯) ନନ୍ଦରାଜା କଳିଙ୍ଗରେ ଯେଉଁ କେନାଲ ନିର୍ମାଣ କରିଥିଲେ, ତାର ପୁନରୁଦ୍ଧାର ହୋଇଥିଲା ବୋଲି ବୁଝିବାକୁ ହେବ । କିନ୍ତୁ ଏହା ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଅସମ୍ଭବ, କାରଣ ଖ୍ରୀଃ.ପୂ. ୩୨୨ରୁ ଖ୍ରୀଃ.ପୂ. ୧୮୯ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମୌର୍ଯ୍ୟମାନେ ଭାରତର ଅପ୍ରତିଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱୀ ଶାସକ ଥିଲେ ।

ପ୍ରଫେସର ରାଖାଲ ଦାସ ବାନାର୍ଜି ମଧ୍ୟ ଏକ ଭ୍ରାନ୍ତ ଧାରଣାର ବଶବର୍ତ୍ତୀ ହୋଇ

---

(୩୫) International Oriental Congress Proceedings-Leyder 1884.
(୩୬) Ep. Ind. Vol. X App. No. 1345 Page 161
(୩୭) J.B.O.R.S. III 1917-425 ff
(୩୮) Ep. Ind. XX 71 ff
(୩୯) J.B.O.R.S. XIII 238

ଭାବିଥିଲେ ଯେ ନନ୍ଦବଂଶର ପ୍ରଥମ ରାଜା ଖାରବେଳଙ୍କ ସିଂହାସନାରୋହଣର ୧୦୮ ବର୍ଷ ପୂର୍ବରୁ (୧୦୩+୫) କଳିଙ୍ଗରେ କେନାଲ ନିର୍ମାଣ କରିଥିଲେ । ତାଙ୍କ ମତରେ ନନ୍ଦସମ୍ବତ୍ସର ଆରମ୍ଭ ହୋଇଥିଲା ଖ୍ରୀଃ.ପୂ. ୪୫୮ରେ ଏବଂ କେନାଲ କାର୍ଯ୍ୟ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଥିଲା ଖ୍ରୀଃ.ପୂ. ୩୫୫ରେ (୪୫୮-୧୦୩) । କିନ୍ତୁ ଅଧ୍ୟାପକ ବାନାର୍ଜି ଏଠାରେ ୧୦୩ ବର୍ଷକୁ ନନ୍ଦରାଜା ଓ ଖାରବେଳଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଥିବା ସମୟର ଦୂରତାରୂପେ ଗ୍ରହଣ ନ କରି ନନ୍ଦବଂଶର ରାଜତ୍ୱକାଳ ମଧ୍ୟରେ ଏକ ସମୟର ବ୍ୟବଧାନ ବୋଲି ଧରିଛନ୍ତି ।

କିନ୍ତୁ ପ୍ରକୃତରେ ବିଚାର କଲେ ଅଧ୍ୟାପକ ବାନାର୍ଜିଙ୍କର ଗଣନା ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଅମୂଳକ ବୋଲି ପ୍ରତୀତ ହୁଏ । ବିଶେଷତଃ ନନ୍ଦସମ୍ବତ୍ସର ସଂବଂଧରେ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ସୁଦୃଢ଼ ପ୍ରମାଣ ଆମେ ପାଉ ନଥିବାରୁ ଡଃ ଜୟସ୍ୱାଲ ବା ବାନାର୍ଜିଙ୍କର ମତାମତ କେବେ ହେଲେ ଗ୍ରହଣ କରା ଯାଇପାରେନା ।

'ତିବସସତ'କୁ ତେଣୁ ୩୦୦ ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରିବା ଅଧିକ ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତ । ପୌରାଣିକ କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ଅନୁସାରେ ଖାରବେଳଙ୍କ ସମସାମୟିକ ସାତକର୍ଣ୍ଣୀ ମଧ୍ୟ ନନ୍ଦରାଜତ୍ୱର ପ୍ରାୟ ୩୦୦ ବର୍ଷ ପରେ ରାଜତ୍ୱ କରିଥିବାର ଜଣାଯାଏ । (ମୌର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କର ୧୩୭ ବର୍ଷ + ସୁଙ୍ଗମାନଙ୍କର ୧୧୨ ବର୍ଷ+ କାଣ୍ୱମାନଙ୍କର ୪୫ ବର୍ଷ = ୨୯୪ ବର୍ଷ) (୪୦) ନନ୍ଦବଂଶର୍ ପତନର ୨୯୪ ବର୍ଷ ପରେ ଆନ୍ଧ୍ର ସାତବାହନ ବଂଶର ଅଭ୍ୟୁଦୟ ହୋଇଥିଲା ବୋଲି ଏଥିରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ । ଡଃ ରାୟଚୌଧୁରୀ ଏଥିରେ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଏକମତ (୪୧) କିନ୍ତୁ 'ତିବସ ସତ'କୁ ଯଦି ୧୦୩ ବର୍ଷ ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରାଯାଏ ତାହାହେଲେ ଖାରବେଳ ନନ୍ଦରାଜାଙ୍କର ୯୮ବର୍ଷ ପରେ ସିଂହାସନ ଆରୋହଣ କରିଥିଲେ ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରିବା ଉଚିତ । (୧୦୩-୫=୯୮) । ଏତାଦୃଶ ଗଣନା ପୁଣି ନାନାପ୍ରକାର ବିଭ୍ରାଟ ସୃଷ୍ଟି କରିବ, କାରଣ ନନ୍ଦବଂଶର ଯେକୌଣସି ବର୍ଷରୁ 'ତିବସ ସତ'କୁ ୧୦୩ ବର୍ଷ ବୋଲି ଧରି ଗଣନା ଆରମ୍ଭ କଲେ ଆମେ ଯେଉଁ ସମୟରେ ଉପନୀତ ହେବା ସେତେବେଳେ କଳିଙ୍ଗ ମଗଧ ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ଅଧୀନରେ ଥିଲା ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ । ଅଶୋକଙ୍କର

(୪୦) *Age of Imperial* Unity - Chapter on the Satabahanas by Dr. D.C. Sircar.

(୪୧) *P.H.A.I.* 229 ff

ଶିଳାଲିପିରୁ ଏହା ପ୍ରମାଣିତ ହେବ ଯେ ସେତେବେଳେ ତୋଷାଳି ଏବଂ ସୋମପାରେ ମୌର୍ଯ୍ୟକୁମାରମାନେ ଶାସନକାର୍ଯ୍ୟ ପରିଚାଳନା କରୁଥିଲେ । ସେତେବେଳେ କଳିଙ୍ଗାଧିପତି କୌଣସି ଚକ୍ରବର୍ତ୍ତୀ ସମ୍ରାଟଙ୍କର ଅଭ୍ୟୁଦୟ ହୋଇ ନଥିଲା (୪୨) । ତେଣୁ 'ତିବସ ସତ'କୁ ୩୦୦ ବର୍ଷ ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରିବା ବିଧେୟ । ଡଃ ଦିନେଶ ଚନ୍ଦ୍ର ସରକାର ମଧ୍ୟ କହିଛନ୍ତି ଯେ ଏଠାରେ 'ତିବସ ସତ'କୁ ୩୦୦ ବର୍ଷ ଅର୍ଥରେ ପ୍ରକାଶ କରିଯାଇଅଛି । (୪୩) ଡଃ ଜୟସ୍ୱାଲ ପ୍ରଥମେ ଏହାକୁ ୩୦୦ ବର୍ଷ ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ (୪୪) । କିନ୍ତୁ ସେ ପୁଷ୍ୟମିତ୍ର ସୁଙ୍ଗଙ୍କୁ ଖାରବେଳଙ୍କର ସମସାମୟିକ କରିବାକୁ ଯାଇ 'ନନ୍ଦରାଜା'ଙ୍କୁ ଶିଶୁନାଗବଂଶର ରାଜା ନନ୍ଦିବର୍ଦ୍ଧନ ରୂପେ ପ୍ରମାଣ କରିଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ଶିଶୁନାଗବଂଶର ରାଜା ନନ୍ଦିବର୍ଦ୍ଧନ କେବେହେଲେ କଳିଙ୍ଗ ସଂପର୍କରେ ଆସିଥିଲେ ବୋଲି ଆମେ ଜାଣୁନା । ତା' ଛଡ଼ା ଶିଳାଲେଖରେ ପରିଷ୍କାର ଭାବରେ 'ନନ୍ଦରାଜା' ବୋଲି ଲେଖାଥିବାର ଆମେ ଦେଖୁଁ । ତେଣୁ ଉଗ୍ରସେନ ମହାପଦ୍ମ ନନ୍ଦବଂଶର ପ୍ରତିଷ୍ଠାତା ରୂପେ 'ସର୍ବକ୍ଷତ୍ରାନ୍ତକ' ଓ 'ଏକରାଟ' ଉପାଧି ଗ୍ରହଣ କରିଥିବାରୁ (୪୫) ତାଙ୍କୁ କଳିଙ୍ଗବିଜୟୀ ବୋଲି କହିବା ଅଧିକ ସଙ୍ଗତ । ଏହି ଉଗ୍ରସେନ ମହାପଦ୍ମଙ୍କର ରାଜତ୍ୱକାଳ ନିଶ୍ଚୟ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୩୨୪ ପୂର୍ବରୁ କିମ୍ବା ୩୨୪ ସୁଦ୍ଧା ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଥିଲା; କାରଣ ସେହିବର୍ଷ ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତ ମୌର୍ଯ୍ୟ ମଗଧ ଅଧିକାର କରିଥିବାର ଆମକୁ ଜଣାଅଛି (୪୬) । ତେଣୁ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୩୨୪ରୁ ଗଣନା କଲେ ମଧ୍ୟ ଆମେ ଖାରବେଳଙ୍କୁ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ପ୍ରଥମ ଶତାବ୍ଦୀର ଶେଷାର୍ଦ୍ଧରେ କଳିଙ୍ଗର ଏକଛତ୍ର ଶାସକ ରୂପେ ସିଂହାସନରେ ଅଧିଷ୍ଠିତ ଥିବାର ଦେଖୁଁ । କାବ୍ୟିକରସ-ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ନନ୍ଦରାଜା ଓ ଖାରବେଳ ମଧ୍ୟରେ ଥିବା ସମୟର ବ୍ୟବଧାନକୁ 'ତିବସ ସତ' ଅର୍ଥାତ୍ ୩୦୦ ବର୍ଷ ବୋଲି ପ୍ରକାଶ କରାଯାଇଛି ।

ତା'ହେଲେ ଖାରବେଳ ଯେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ପ୍ରଥମ ଶତାବ୍ଦୀର ଶେଷାର୍ଦ୍ଧରେ କଳିଙ୍ଗର ରାଜଚକ୍ରବର୍ତ୍ତୀ ଥିଲେ ଏହା ନିଃସନ୍ଦେହ ।

---

(୪୨) O.H.R.J. Vol. III No. 2 Page 92
(୪୩) *Age of Imperial Unity* - Ch. XIII 216 ff
(୪୪) J.B.O.R.S. XIII 239 ff
(୪୫) *P.H.A.I.* 5th Ed. Page 229 ff
(୪୬) *P.H.A.I.* Page 233 ff *C.H. India* - N.N. Ghosh 114 ff

ଏହି ସିଦ୍ଧାନ୍ତକୁ ଉପେକ୍ଷା କରି ଡଃ କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ପାଣିଗ୍ରାହୀ 'ତିବସ ସତ'କୁ ୧୦୩ ବର୍ଷ ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରି ମତପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି ଯେ ଖାରବେଳଙ୍କ ଶିଳାଲିପିରେ 'ନନ୍ଦରାଜ' ଅଶୋକଙ୍କୁ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ କରି ଲିଖିତ ହୋଇଅଛି (୪୭) ତାଙ୍କର ଯୁକ୍ତି ଅନୁସାରେ ୧- ନନ୍ଦବଂଶର ରାଜାମାନେ ଅତ୍ୟାଚାରୀ ଓ କୃପଣ ଥିବାରୁ କଳିଙ୍ଗରେ କେନାଲ ଖନନ କାର୍ଯ୍ୟ ପାଇଁ ଅର୍ଥବ୍ୟୟ କରିବା ଅସମ୍ଭବ ବୋଧ ହେଉଛି ଏବଂ ୨- ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତ ମୌର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ରାଜବଂଶ ସେତେବେଳେ ମୌର୍ଯ୍ୟବଂଶ ନାମରେ ଖ୍ୟାତିଲାଭ କରି ନଥିଲା । ବରଂ ମୌର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କୁ 'ପୂର୍ବନନ୍ଦସୁତ' ବୋଲି ପୁରାଣକାରମାନେ ଅଭିହିତ କରିଥିବାରୁ ଅଶୋକଙ୍କୁ ହାତୀଗୁଂଫା ଶିଳାଲିପିରେ 'ନନ୍ଦରାଜା' ବୋଲି ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇଅଛି ।

ଡଃ ପାଣିଗ୍ରାହୀଙ୍କର ୩ୟ ଯୁକ୍ତି ହେଉଛି ଯେ ଅଶୋକ ତାଙ୍କର ତ୍ରୟୋଦଶ ଶିଳାଲିପି (R.E. XIII)ରେ କହିଛନ୍ତି ଯେ ତାଙ୍କ ବିଜୟ ପୂର୍ବରୁ କଳିଙ୍ଗ ରାଜ୍ୟ କେବେହେଁ ଅନ୍ୟ କାହାଦ୍ୱାରା ବିଜିତ ହୋଇନଥିଲା । ତେଣୁ ଅଶୋକ ପ୍ରଥମେ କଳିଙ୍ଗ ଜୟ କରିଥିବାରୁ ତାଙ୍କୁ 'ନନ୍ଦରାଜା' ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରିବା ଉଚିତ ।

ଡ. ପାଣିଗ୍ରାହୀଙ୍କର ୧ମ ଯୁକ୍ତି ସଂପର୍କରେ ଆମେ ଏତିକି ମାତ୍ର କହିପାରୁଁ ଯେ ଗ୍ରୀକ୍ ଲେଖକମାନେ ନନ୍ଦବଂଶର ଶେଷ ରାଜାଙ୍କୁ ହିଁ କେବଳ ଅତ୍ୟାଚାରୀ ଓ କୃପଣ ବୋଲି ମତପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି । 'ସର୍ବକ୍ଷତ୍ରାନ୍ତକ' ଓ 'ଏକରାଟ୍' ମହାପଦ୍ମ ଉଗ୍ରସେନ କୌଣସିଠାରେ କିନ୍ତୁ ଅତ୍ୟାଚାରୀ ବା କୃପଣ ବୋଲି ସମାଲୋଚିତ ହୋଇନାହାନ୍ତି । ଆମର ପୂର୍ବ ଆଲୋଚନା ଅନୁସାରେ ଯଦି ମହାପଦ୍ମନନ୍ଦ ପ୍ରକୃତରେ କଳିଙ୍ଗ ବିଜୟୀ ହୋଇଥାନ୍ତି ତାହେଲେ କଳିଙ୍ଗର ଶ୍ରୀବୃଦ୍ଧି ଓ କୃଷିର ଉତ୍କର୍ଷ ସାଧନ ନିମନ୍ତେ ଏକ କେନାଲ ଖନନ ପାଇଁ ବ୍ୟୟସଂକୋଚ କରିଥିବେ ବା ବ୍ୟୟ କରିବାକୁ କୁଣ୍ଠାପ୍ରକାଶ କରିଥିବେ ବୋଲି ଭାବିବା ଅତି ସମୀଚୀନ ନୁହେଁ । ବରଂ ବିଶାଖାଦତ୍ତଙ୍କର 'ମୁଦ୍ରାରାକ୍ଷସ' ନାଟକରୁ ଏହା ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ ଯେ ନନ୍ଦ ରାଜାମାନେ ଦାନ ଧର୍ମରେ ଅଧିକାଂଶ ସମୟ ବ୍ୟାପୃତ ରହୁଥିଲେ । ତେଣୁ ଏହି ଧନଶାଳୀ ନନ୍ଦରାଜାମାନଙ୍କୁ କୃପଣ କହିବା ଅଯୌକ୍ତିକ । ବିଶେଷତଃ ମହାପଦ୍ମନନ୍ଦଙ୍କୁ କୃପଣ କୁହାଯାଇ ନପାରେ କାରଣ ସେ ବିଷୟରେ ଐତିହାସିକ ସତ୍ୟତା ନାହିଁ ।

(୪୭) J.R.A.S. XIX No.125 ff

ଡଃ ପାଣିଗ୍ରାହୀଙ୍କର ୨ୟ ଯୁକ୍ତି ମଧ୍ୟ ସେହିପରି ଭ୍ରମାତ୍ମକ । ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତ ମୌର୍ଯ୍ୟସାମ୍ରାଜ୍ୟର ପ୍ରତିଷ୍ଠାତା ଓ ପିପ୍‌ପଳିବନର ମୌର୍ଯ୍ୟବଂଶଧର ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହର ଅବକାଶ ଥାଇ ନପାରେ । ପୁରାଣମାନଙ୍କରେ ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତଙ୍କୁ କ୍ଷତ୍ରିୟ ବୋଲି ଅସ୍ୱୀକାର କରି 'ପୂର୍ବନନ୍ଦସୂତ' ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଥିବାର ପଶ୍ଚାଦ୍ଦେଶରେ ଅନେକ ଗୂଢ଼ ରହସ୍ୟ ଅଛି । ବ୍ରାହ୍ମଣ କୌଟିଲ୍ୟଙ୍କର ସାହଚର୍ଯ୍ୟରେ ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତ ମଗଧ ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ଅଧିକାର କରିଥିଲେ । ମଗଧର ଅଧୀଶ୍ୱର ହେବା ପରେ ସେ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟଧର୍ମ ପ୍ରତି ଅନୁରକ୍ତ ନ ହୋଇ ଜୈନଧର୍ମ ଗ୍ରହଣ କରିଥିବା ହେତୁ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ କ୍ଷୁଣ୍ଣ ହୋଇଥିବା ସ୍ୱାଭାବିକ । ମୌର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କୁ ପୂର୍ବନନ୍ଦସୂତ ଓ ଶୂଦ୍ର ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବା କାରଣ Indian Historical Quarterlyରେ ଶ୍ରୀ ହରିତ୍ କୃଷ୍ଣଦେବ ଅତି ପ୍ରାଞ୍ଜଳ ଭାବରେ ଆଲୋଚନା କରିଛନ୍ତି ।(୪୮)

ମୌର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କର ନନ୍ଦବଂଶ ସହିତ କୌଣସି ପ୍ରକାର ସଂପର୍କ ନଥିଲା । ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୬ଷ୍ଠ ଶତାବ୍ଦୀ ସମୟରୁ ମୌର୍ଯ୍ୟମାନେ ପିପ୍‌ପଳି ବନରେ ସ୍ୱାଧୀନ ଭାବରେ ବାସ କରୁଥିଲେ ବୋଲି ବୌଦ୍ଧ ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ମହାପରିନିର୍ବାଣ ସୂତ୍ରରୁ (୪୯) ଆମେ ଜାଣୁ ଯେ ମୌର୍ଯ୍ୟମାନେ କ୍ଷତ୍ରିୟ ବଂଶଜ ଥିଲେ ଓ ଦିବ୍ୟାବଦାନ (୫୦, ୫୧) ମଧ୍ୟ ଏହାର ସମର୍ଥନ କରିଛି ।

ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟଧର୍ମର ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରେ ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତ ଓ ଅଶୋକକାଦିଙ୍କୁ ମୌର୍ଯ୍ୟ ବୋଲି ପ୍ରକାଶ କରା ନ ଯିବା ଅର୍ଥ ନୁହେଁ ଯେ ସେମାନେ ନନ୍ଦବଂଶର ରାଜା ଥିଲେ । ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ପରିଷ୍କାର ଭାବରେ ସେମାନଙ୍କୁ ମୌର୍ଯ୍ୟବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଥିବାରୁ ଆମେ ଡ. ପାଣିଗ୍ରାହୀଙ୍କର ମତକୁ ଗ୍ରହଣ କରି ନପାରୁଁ, ଏପରିକି ରୁଦ୍ରଦମନଙ୍କର ଗିର୍ଣ୍ଣାର ଶିଳା ଲିପିରେ ମଧ୍ୟ ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତ ଓ ଅଶୋକଙ୍କୁ ମୌର୍ଯ୍ୟ ବୋଲି କୁହାଯାଇଅଛି । ଅଶୋକଙ୍କୁ 'ନନ୍ଦରାଜ' ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରିବାରେ ଅଯୌକ୍ତିକତା ପୂର୍ଣ୍ଣମାତ୍ରାରେ ରହିଛି ।

---

(୪୮) I.H.Q. 1932, Vol. VIII No. 3 Page 466 ff

(୪୯) ଅଥସୋ ପିପ୍‌ପଳି ବନିୟା ମୋରିୟା କୋଷିନରକାନଂ
ମଲ୍ଲାନଂ ଦୂତଂ ପାହେଷୁଂ- ଭଗବାପି ଖରିୟୋ ମୟପି ଖରିୟା ।

(୫୦) ତ୍ୱଂ ନାପିନୀ ଅହଂ ରାଜା, କ୍ଷତ୍ରିୟାମୂର୍ଦ୍ଧାଭିଷିକ୍ତା କଥଂ ମୟା ସାର୍ଦ୍ଧଂ ସମାଗମୋ ଭବିଷ୍ୟତି ।

(୫୧) ଦେବି ଅହଂ କ୍ଷତ୍ରିୟଃ, କଥଂ ପଲଣ୍ଡୁଂ ପରିଭକ୍ଷୟାମି ?

ଅଶୋକ ତାଙ୍କ (R.E. XIII) ଶିଳାଲେଖରେ କହଛନ୍ତି ଯେ ସେ ତାଙ୍କ ରାଜ୍ୟାଭିଷେକର ଅଷ୍ଟମ ବର୍ଷରେ କଳିଙ୍ଗ ଅଧିକାର କରିଥିଲେ ଏବଂ କଳିଙ୍ଗ ତାଙ୍କ ବିଜୟ ପୂର୍ବରୁ 'ଅବିଜିତ' ଥିଲା (Previously unconquered)

କଳିଙ୍ଗ କିନ୍ତୁ ନନ୍ଦରାଜାଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପୂର୍ବରୁ ଅଧିକୃତ ହୋଇଥିଲା, ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହର ଅବକାଶ ନାହିଁ । ତାହେଲେ ଆମର ପ୍ରଶ୍ନ କରିବା ଉଚିତ ଯେ ଅଶୋକ କାହିଁକି କଳିଙ୍ଗକୁ 'ଅବିଜିତ' ରାଜ୍ୟ ବୋଲି ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି ? ଆମର ଏ ପ୍ରଶ୍ନର ଉତ୍ତର ଦୁଇ ପ୍ରକାର ହୋଇପାରେ । ପ୍ରଥମତଃ ବୋଧହୁଏ ତାହା କହିବା ଦ୍ୱାରା ଅଶୋକ ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି ଯେ ତାଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ମୌର୍ଯ୍ୟବଂଶର କେହି ରାଜା କଳିଙ୍ଗ ଅଧିକାର କରି ନଥିଲେ । ନନ୍ଦବଂଶ ରାଜତ୍ୱର ଶେଷ ସମୟକୁ କଳିଙ୍ଗ ନିଜର ସ୍ୱାଧୀନତା ଲାଭ କରିଥିଲା ଆପେ ଆପେ । ଏହି ସ୍ୱାଧୀନ କଳିଙ୍ଗକୁ ଅଧିକାର କଲେ ଅଶୋକ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୨୬୧ରେ । କଳିଙ୍ଗ ଅଧିକାର କରିବା କିନ୍ତୁ ସହଜସାଧ ବ୍ୟାପାର ନ ଥିଲା । ଏହି କଳିଙ୍ଗ ଯୁଦ୍ଧର ଭୟାବହ ଓ ମର୍ମନ୍ତୁଦ ବର୍ଣ୍ଣନା ତ୍ରୟୋଦଶ ଶିଳାଲିପିରେ ଅଶୋକ ନିଜେ କହିଛନ୍ତି (୫୨) । ସ୍ୱାଧୀନଚେତା କଳିଙ୍ଗବାସୀଙ୍କୁ ନିଜ ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ କରି ଅଶୋକ ନିଶ୍ଚୟ ଶାନ୍ତି ଓ ତୃପ୍ତିରେ ଆତ୍ମପ୍ରସାଦ ଲାଭ କରିଥିବେ । ଅବିଜିତ କଳିଙ୍ଗକୁ ବିଜୟ କରିବାର ଆସ୍ଫାଳନର ପଶ୍ଚାଦ୍ଦେଶରେ ଅଶୋକଙ୍କର ସାମ୍ରାଜ୍ୟବାଦୀ ଚିନ୍ତାଧାରାର ଅହମିକା ବିଦ୍ୟମାନ । ଏହି ଅହମିକାର ବିଚିତ୍ର ପରିପ୍ରକାଶ ଘଟିଛି ତାଙ୍କର ତ୍ରୟୋଦଶ ଶିଳାଲିପିରେ । ନନ୍ଦରାଜାଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପୂର୍ବେ କଳିଙ୍ଗ ଅଧିକୃତ ହୋଇଥିଲା ବୋଲି ଅଶୋକ ହୁଏତ ଜାଣିଥିବେ; ଜାଣି ମଧ୍ୟ 'ଅଜେୟ' କଳିଙ୍ଗ ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବାରେ ଅଶୋକଙ୍କର ଅହମିକା ଓ ପରାକ୍ରମ ଏବଂ ଆତ୍ମଗୌରବର ପରିଚୟ ଦିଆଯାଇଛି କେବଳ ।

ଡ. ପାଣିଗ୍ରାହୀଙ୍କ ଏହା ଉପରେ ଏତେ ମୂଲ୍ୟ ଦେବା ଉଚିତ ହୋଇ ନାହିଁ । 'ତିବସସତକୁ' ୧୦୩ ବର୍ଷ ବୋଲି ପ୍ରମାଣ କରିବା ନିମନ୍ତେ ସେ ଅଶୋକଙ୍କୁ 'ନନ୍ଦରାଜା' ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି, କିନ୍ତୁ ଏ ଧାରଣା ଭୁଲ ।

ଡ. ଦିନେଶ ଚନ୍ଦ୍ର ସରକାର କହିଛନ୍ତି ଯେ ହାତୀଗୁମ୍ଫାର ଶିଳାଲିପି ପ୍ରାଚୀନତା ଦୃଷ୍ଟିରୁ ବୋଧହୁଏ ନାନାଘାଟ ଶିଳାଲେଖର ପରବର୍ତ୍ତୀ ଏବଂ ନିଶ୍ଚୟ ବେସନଗରର

(୫୨) *Corpus Inscriptionum Indicarum*.I

ଶିଳାଲେଖର ପରବର୍ତ୍ତୀ ଏଥିରେ ସଂଦେହର ଅବକାଶ ନାହିଁ (୫୩) । ରମାପ୍ରସାଦ ଚନ୍ଦ ମଧ୍ୟ ବ୍ରାହ୍ମୀଲିପିର କ୍ରମିକ ଅଗ୍ରଗତିର ଗବେଷଣା କରି କହିଛନ୍ତି ଯେ ଅଶୋକଙ୍କର ଶିଳାଲିପି ଯଦି ବ୍ରାହ୍ମୀ ଅକ୍ଷରର ପ୍ରଥମ ପର୍ଯ୍ୟାୟ ହୁଏ, ତେବେ ବେସନଗରର ଲିପି ପଞ୍ଚମ ପର୍ଯ୍ୟାୟ ଏବଂ ହାତୀଗୁମ୍ଫାର ଲିପି ୬ଷ୍ଠ ପର୍ଯ୍ୟାୟ ବୋଲି ସ୍ୱୀକୃତ ହେବା ଉଚିତ(୫୪) । ଏହି ସମୟରେ ନାନାଘାଟ ଓ ବରହୁତ ସ୍ତୂପର ପୂର୍ବ ପାର୍ଶ୍ୱସ୍ଥ ତୋରଣରେ ଯଥାକ୍ରମେ ନାୟନିକା ଓ ଧନଭୂତିଙ୍କର ଲିପି ଲିଖିତ ହୋଇଥିଲା । ଏହି ଲିପିମାନଙ୍କରେ ଥିବା ଅକ୍ଷରମାନ ପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚନା କଲେ ଅଶୋକଙ୍କ ଶିଳାଲିପିର ଅକ୍ଷରମାନଙ୍କ ସହିତ କ୍ୱଚିତ୍ ସାଦୃଶ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଏ । ତେଣୁ ହାତୀଗୁମ୍ଫାର ଶିଳାଲିପିକୁ ଆମେ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ପ୍ରଥମ ଶତାବ୍ଦୀର ବୋଲି କହିବା ଭ୍ରମାତ୍ମକ ନୁହେଁ । ଡ. ସରକାର ପରିଷ୍କାର ନାନାଘାଟ ଶିଳାଲିପିକୁ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ପ୍ରଥମ ଶତକର ଶେଷାର୍ଦ୍ଧର ବୋଲି ମତ ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି (୫୫) ।

ଫର୍ଗୁସନ ଓ ବାର୍ଗେସ୍ (୫୬) ନାସିକର ଗୁମ୍ଫାମାନଙ୍କୁ ଖ୍ରୀ.ପ. ପ୍ରଥମ ଶତାବ୍ଦୀର ୨ୟାର୍ଦ୍ଧର ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । ସାର ଜନ ମାର୍ସାଲ୍ ମଧ୍ୟ ଏହା ସ୍ୱୀକାର କରିଛନ୍ତି (୫୭) ସେ କହନ୍ତି ଯେ ଏହି ସମୟରେ ନାସିକର ଏକ କ୍ଷୁଦ୍ର ବିହାର ଆନ୍ଧ୍ର ସାତବାହନ ବଂଶର ୨ୟ ରାଜା କୃଷ୍ଣଙ୍କ କାଳରେ ଚୈତ୍ୟ ରୂପେ ପୁନର୍ଗଠିତ ହୋଇଥିଲା । ତାହା ଯଦି ହୋଇଥାଏ ତାହେଲେ କୃଷ୍ଣ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ପ୍ରଥମ ଶତାବ୍ଦୀର ଶେଷଭାଗରେ ରାଜତ୍ୱ କରିଥିଲେ । ସୁତରାଂ ତାଙ୍କର ଉତ୍ତରାଧିକାରୀ ସାତକର୍ଣ୍ଣୀ ଓ ସାତକର୍ଣ୍ଣୀଙ୍କର ରାଣୀ ନାୟନିକାଙ୍କର ନାନାଘାଟ ଶିଳାଲିପି ଆହୁରି ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳର । ଏହା ଡଃ ରାୟଚୌଧୁରୀଙ୍କ ମତ ସହିତ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ମିଳି ଯାଉଛି ଏବଂ ଡଃ ପାଣିଗ୍ରାହୀ ସାତକର୍ଣ୍ଣୀଙ୍କୁ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୨ୟ ଶତକର ବୋଲି ପ୍ରମାଣ କରିବାର ଯେଉଁ ପ୍ରୟାସ କରିଥିଲେ ତାହା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । ତେଣୁ ଖାରବେଳ କେବେହେଁ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୨ୟ ଶତାବ୍ଦୀର ନ ହୋଇ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୧ମ ଶତକର ଶେଷାର୍ଦ୍ଧର ବୋଲି ପ୍ରମାଣିତ ।

---

(୫୩) *Select Insc*. I Page 13

(୫୪) *M.A. S.I.* No.1

(୫୫) *Select Inscriptions*.

(୫୬) *Cave Temples of India* by Messrs Fergusson and Burgess.

(୫୭) *C.H. India* Vol. I 636 ff.

'ଏକରାଟ୍' ଓ 'ସର୍ବକ୍ଷତ୍ରାନ୍ତକ' ଉପାଧିଧାରୀ ଉଗ୍ରସେନ ମହାପଦ୍ମ ନନ୍ଦବଂଶର ପ୍ରତିଷ୍ଠାତା ରୂପେ ଅସ୍ମକ, ବିତିହୋତ୍ର, କୁରୁ, ପାଞ୍ଚାଳ, ଆଦି ରାଜ୍ୟ ଅଧିକାର କରିବା କାଳରେ କଳିଙ୍ଗ ଅଧିକାର କରିଥିଲେ । ତାଙ୍କର ବିରାଟ ସୈନ୍ୟ ବାହିନୀର ରଣଦୁନ୍ଦୁଭି ସମଗ୍ର ଭାରତବର୍ଷରେ ଆତଙ୍କ ସୃଷ୍ଟି କରିଥିଲା । ତା ନ ହୋଇଥିଲେ ପୁରାଣକାରମାନେ ତାଙ୍କୁ 'ସର୍ବକ୍ଷତ୍ରାନ୍ତକ' ଉପାଧି ଦେଇ ନଥାନ୍ତେ । ତେଣୁ ହାତୀଗୁମ୍ଫାର ନନ୍ଦରାଜାଙ୍କୁ ଆମେ ମହା ପଦ୍ମନନ୍ଦ ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରୁଛୁଁ ।

'ତିବସ ସତ'କୁ ୩୦୦ ବର୍ଷ ଧରି ମହାପଦ୍ମନନ୍ଦଙ୍କଠାରୁ ଗଣନା ଆରମ୍ଭ କଲେ ଆମେ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ପ୍ରଥମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଉପନୀତ ହେଉଁ । ତାହା ହିଁ ଖାରବେଳଙ୍କର ପ୍ରକୃତ ସମୟ ।

□□

୬. ଖାରବେଳଙ୍କ ସାମ୍ରାଜ୍ୟ

ହାତୀଗୁମ୍ଫା ଶିଳାଲିପିରେ ଖାରବେଳଙ୍କ ବାଲ୍ୟକାଳର ଇତିହାସ ସଙ୍ଗେସଙ୍ଗେ ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ଗଠନର ବର୍ଣ୍ଣନା ମଧ୍ୟ ପ୍ରଦତ୍ତ ହୋଇଅଛି । ତହିଁରେ ଖାରବେଳଙ୍କ ଅମାନୁଷିକ ଶକ୍ତି ଓ ପରାକ୍ରମର ଭୂୟସୀ ପ୍ରଶଂସା କରାଯାଇଛି । ସର୍ବ ଶୁଭଲକ୍ଷଣ ସଂଯୁକ୍ତ ଏହି କଳିଙ୍ଗାଧିପତିଙ୍କର ରାଜତ୍ୱ କାଳର ଉପାଖ୍ୟାନ ଅତି ସୁନ୍ଦର ଭାବରେ ପରିବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି ।

ଖାରବେଳ 'ଚେଦି' ନାମକ ରାଜବଂଶରେ ଜନ୍ମ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ(୧) । ଏହି ବଂଶର ସେ ଥିଲେ ତୃତୀୟ ରାଜା (୨) । ପ୍ରଫେସର ଷ୍ଟେନ୍‌କୋନାଓ, ଡଃ ଜୟସ୍ୱାଲ୍ ଓ ଡଃ ଟମାସ୍ ତାଙ୍କୁ 'ଚେତି' ବା 'ଚେଦି' ବଂଶର ବୋଲି ଅଭିହିତ କରିଛନ୍ତି (୩) ।

କୈଶୋର ଅବସ୍ଥାରେ ଖାରବେଳଙ୍କୁ ଶାସନ କାର୍ଯ୍ୟର ସୁପରିଚାଳନା ସକାଶେ ଆବଶ୍ୟକୀୟ ଶିକ୍ଷା ପ୍ରଦାନ କରାଯାଇଥିଲା । ସାମରିକ ଶିକ୍ଷା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ସେ ଲେଖ, ବିଧି, ଗଣନା ବ୍ୟବହାର ଆଦି ବିଦ୍ୟା ଲାଭ କରିଥିଲେ (୪) ।

ଷୋଡ଼ଶ ବର୍ଷ ବୟସରେ ସେ 'ଯୁବରାଜ' ପଦରେ ଅଭିଷିକ୍ତ ହୋଇଥିଲେ । ସେତେବେଳେ ତାଙ୍କର ବିଦ୍ୟାଲାଭ ସମାପ୍ତ ହୋଇଥିଲା ।

ଖାରବେଳଙ୍କ ବୀରତ୍ୱବ୍ୟଞ୍ଜକ କ୍ରିୟାକଳାପର ଆଭାସ ମିଳୁଥିଲା ତାଙ୍କର ଅଙ୍ଗସୌଷ୍ଠବ ଓ ଶାରୀରିକ ବିକ୍ରମରୁ । ଯୁବରାଜ ଥିବା ସମୟରେ ସେ ନିଶ୍ଚୟ ସଂଯମ ଓ ଆତ୍ମା ସାଧନାର ଅଧ୍ୟବସାୟରେ ନିଜକୁ ନିୟୋଜିତ କରିଥିବେ । ଆତ୍ମସଂଯମ ଓ ସ୍ଥିର ଏବଂ ବିନୟ ଭାବହିଁ ସେ ସମୟରେ ରାଜାମାନଙ୍କର ପ୍ରଧାନ ଲକ୍ଷଣ ରୂପେ ବିବେଚିତ ହେଉଥିଲା, ଏହା ଚାଣକ୍ୟଙ୍କ 'ଅର୍ଥଶାସ୍ତ୍ର'ର ଅନୁସରଣ କରି (୫) ।

---

(୧) 'ଚେତିରାଜବଂଶ ବଧନ'

(୨) ତୃତୀୟେ କଳିଙ୍ଗରାଜବଂଶେ ପୁରିଷ ଯୁଗେ ମହାରାଜଭିଷେଚନଂ ପାପୁନାତି

(୩) *Old Brahmi Inscriptions* Page 233

(୪) ହାତୀଗୁମ୍ଫା Inscriptions - Line ।

(୫) ବିଦ୍ୟାବିନୀତୋ ରାଜାହିଂପ୍ରଜାନାଂ ବିନୟେ ରତଃ ।
ଅନନ୍ୟାଂ ପୃଥିବୀଂ ଭୁଂକ୍ତେ ସର୍ବଭୂତହିତେ ରତଃ । K.A.

ଖାରବେଳ ଚତୁର୍ବିଂଶତି ବର୍ଷ ବୟସରେ କଳିଙ୍ଗର ସିଂହାସନ ଆରୋହଣ କରି ୧୩ ବର୍ଷ ମାତ୍ର ରାଜତ୍ୱ କରିଥିଲେ (୬) । ଏହି ସ୍ୱଳ୍ପ ସମୟ ମଧ୍ୟରେ ସେ କଳିଙ୍ଗର ଉତ୍ତର ଓ ଦକ୍ଷିଣରେ ଥିବା ସମସ୍ତ ରାଜ୍ୟ ଜୟ କରିଥିଲେ (୭) । ଅଶୋକଙ୍କ ଆକ୍ରମଣ ଫଳରେ ଧ୍ୱସ୍ତବିଧ୍ୱସ୍ତ ହୋଇ ଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା କଳିଙ୍ଗର ସ୍ୱାଧୀନ ମନୋଭାବର ମୃତ୍ୟୁ ଘଟି ନଥିଲା । ଅଶୋକଙ୍କ ମୃତ୍ୟୁର କ୍ଷଣକାଳ ପରେ କଳିଙ୍ଗ ନିଶ୍ଚୟ ତାର ସ୍ୱାଧୀନତା ଲାଭ କରିଥିବ । ସ୍ୱାଧୀନତା ଲାଭର ପ୍ରାୟ ଦୁଇଶତ ବର୍ଷ ମଧ୍ୟରେ ପୁଣି କଳିଙ୍ଗ ଏକ ଶକ୍ତିଶାଳୀ ରାଷ୍ଟ୍ର ହୋଇ ପାରିଥିଲା ବିଗତ ବିପର୍ଯ୍ୟୟର ପ୍ରତିଶୋଧ ନେବା ପାଇଁ । ଖାରବେଳଙ୍କ ଆବିର୍ଭାବ ସମୟକୁ କଳିଙ୍ଗରେ ତାଙ୍କ ଦିଗ୍‌ବିଜୟ ନିମନ୍ତେ ସବୁ ପ୍ରକାର କ୍ଷେତ୍ର ପ୍ରସ୍ତୁତ ହୋଇ ସାରିଥିଲା । ଏତେ ଅଳ୍ପକାଳ ମଧ୍ୟରେ ସେ ଯେ କିପରି ସମଗ୍ର ଉତ୍ତର ଭାରତ ଓ ଦକ୍ଷିଣ ଭାରତରେ ନିଜର ବିଜୟକେତନ ଉଡ଼ାଇ ପାରିଲେ ତାହା ହିଁ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟର ବିଷୟ । ଖାରବେଳଙ୍କ ସମୟରେ କଳିଙ୍ଗର ସୈନ୍ୟସଂଖ୍ୟା କଅଣ ଥିଲା ଜାଣିବାର ବର୍ତ୍ତମାନ କିଛି ଉପାୟ ନାହିଁ । ହାତୀଗୁମ୍ଫା ଶିଳାଲିପି ମଧ୍ୟ ସେ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ନୀରବ ।

ହାତୀଗୁମ୍ଫା ଶିଳାଲିପିର ଚତୁର୍ଥ ଧାଡ଼ିରୁ ଆମେ ଜାଣୁ ଯେ ଖାରବେଳ ତାଙ୍କ ରାଜତ୍ୱର ଦ୍ୱିତୀୟ ବର୍ଷରେ କଳିଙ୍ଗର ପଶ୍ଚିମ ଦିଗକୁ ସୈନ୍ୟ ପ୍ରେରଣ କରିଥିଲେ । ଏହି ବର୍ଷରୁ ତାଙ୍କ ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ସ୍ଥାପନର ପ୍ରଚେଷ୍ଟା ଆରମ୍ଭ ହେଲା । ପଶ୍ଚିମ ଦିଗକୁ ସୈନ୍ୟ ପ୍ରେରଣ କରିବା ପୂର୍ବରୁ ଚକ୍ରବର୍ତ୍ତୀ ଖାରବେଳ ନିଶ୍ଚୟ ସୈନ୍ୟବାହିନୀର ଅଭୂତପୂର୍ବ ଉନ୍ନତି ସାଧନ କରି ତାକୁ ଅଜେୟ କରିଥିଲେ (୮) । ଏହି ଦୁର୍ଜୟ କଳିଙ୍ଗସେନାର ଶକ୍ତି ପ୍ରଥମେ ନିୟୋଜିତ ହୋଇଥିଲା ଆନ୍ଧ୍ର ସାତବାହାନବଂଶର ତୃତୀୟ ରାଜା ସାତକର୍ଣ୍ଣୀଙ୍କ ବିରୁଦ୍ଧରେ (୯) । ସାତକର୍ଣ୍ଣୀଙ୍କ ସହିତ ଖାରବେଳଙ୍କ ଯୁଦ୍ଧର କାରଣ ଇତିହାସର ବିସ୍ମୃତି ଗର୍ଭରେ ଆଚ୍ଛନ୍ନ ହୋଇ ରହିଛି । ହୁଏତ କଳିଙ୍ଗାଧିପତିଙ୍କର

---

(୬) *History of Orissa*- Dr. H.K. Mahatab and *Early History of India* - N.N. Ghosh.

(୭) *Glimpses of Kalinga History* - M. N. Das, page. 60

(୮) 'ଅପତିହତଚକ ବାହନଦଳୋ'

(୯) History of Orissa Vol II Ed. by Dr. N. K. Sahu, page 327

ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ପ୍ରତିଷ୍ଠାର ଉଚ୍ଚାକାଂକ୍ଷାରେ ପ୍ରତିବେଶୀ ସାତକର୍ଣ୍ଣୀ କୌଣସି ପ୍ରକାର ଅନ୍ତରାୟ ସୃଷ୍ଟି କରିଥିବେ । ଏହି ଆକସ୍ମିକ ଆକ୍ରମଣର ପ୍ରତିରୋଧ କରିବା ସାତକର୍ଣ୍ଣୀଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ସମ୍ଭବପର ନଥିଲା । ଅଗତ୍ୟା ବାଧ୍ୟ ହୋଇ ସେ ପରାଜୟ ସ୍ୱୀକାର କରିଥିଲେ ।

ତତ୍ପରେ କଳିଙ୍ଗ ବାହିନୀ ସ୍ୱଦେଶକୁ ପ୍ରତ୍ୟାବର୍ତ୍ତନ ନ କରି କୃଷ୍ଣାନଦୀର ତୀରସ୍ଥ ଅସିକ ନଗର(୧୦) ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅଗ୍ରସର ହୋଇଥିଲେ । ପୁରାଣମାନଙ୍କର ବର୍ଣ୍ଣନାରୁ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ ଯେ ଏହି କୃଷ୍ଣାନଦୀ ତୀରର ରାଜ୍ୟମାନେ ଅତି ପରାକ୍ରମୀ ଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ଖାରବେଳଙ୍କ ଅଗ୍ରଗତିକୁ ପ୍ରତିରୋଧ କରିବାର ଦୁଃସାହସ ସେମାନଙ୍କର ନଥିଲା । ଅସିକନଗରବାସୀଙ୍କୁ ଆତଙ୍କିତ କରି ଦୀର୍ଘ ଏକବର୍ଷର ବିଜୟଯାତ୍ରା ପରେ ଖାରବେଳ କଳିଙ୍ଗ ନଗରକୁ ପ୍ରତ୍ୟାବର୍ତ୍ତନ କରିଥିଲେ ।

ରାଜତ୍ୱର ତୃତୀୟ ବର୍ଷରେ ଖାରବେଳ କେଉଁଠାକୁ ଜୟଯାତ୍ରା କରିଥିବାର ପ୍ରମାଣ ଆମେ ପାଇ ନାହୁଁ । ବରଂ ସେହି ବର୍ଷ ସେ ଆନନ୍ଦରେ ଉତ୍ଫୁଲ୍ଲ ହୋଇ ଆମୋଦ-ପ୍ରମୋଦରେ ସମୟାତିବାହିତ କରିଥିଲେ ବୋଲି ହାତୀଗୁମ୍ଫା ଶିଳାଲିପିରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି ।

କିନ୍ତୁ ଚତୁର୍ଥ ବର୍ଷରେ ପୁଣି କଳିଙ୍ଗ ସୈନ୍ୟବାହିନୀର ରଣ ଦୁନ୍ଦୁଭିରେ ବିନ୍ଧ୍ୟାଚଳ ନିନାଦିତ ହୋଇ ଉଠିଥିଲା । ଅରକଡ଼ପୁରର ବିଦ୍ୟାଧରମାନଙ୍କୁ ଅଧିକାର କରି ଖାରବେଳ ରଥିକ ଓ ଭୋଜକମାନଙ୍କୁ ଆକ୍ରମଣ କରିଥିଲେ । ଯୁଦ୍ଧରେ ପରାସ୍ତ ହୋଇ ସେମାନେ କଳିଙ୍ଗ ସମ୍ରାଟଙ୍କର ଅଧୀନତା ସ୍ୱୀକାର କରିଥିଲେ ।(୧୧)

ଖାରବେଳଙ୍କର ରାଜତ୍ୱ ଅଷ୍ଟମବର୍ଷ କେବଳ କଳିଙ୍ଗ ଇତିହାସରେ କାହିଁକି ଭାରତ ଇତିହାସରେ ମଧ୍ୟ ଏକ ଯୁଗାନ୍ତକାରୀ ସମୟ । ସେହି ବର୍ଷ ଦକ୍ଷିଣ ଭାରତ ପ୍ରତି ଦୃଷ୍ଟିପାତ ନ କରି ମହାମେଘବାହାନ କଳିଙ୍ଗ ସମ୍ରାଟ ଉତ୍ତର ଭାରତ ଅଧିକାର କରିବାରେ ଆକାଂକ୍ଷା ପ୍ରକାଶ କରିଥିଲେ । ମହାପଦ୍ମନନ୍ଦ ଓ ଅଶୋକଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଦୁଇଥର ପରାଜିତ ହେବା ଦ୍ୱାରା କଳିଙ୍ଗବାସୀଙ୍କ ମନ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରତିଶୋଧର ବହ୍ନି ଅଧିକତର ପ୍ରଜ୍ଜ୍ୱଳିତ

---

(୧୦) ଅସିକନଗରକୁ ଡଃ ଜୟସ୍ୱାଲ ଓ ପ୍ରଫେସର ରାଖାଲ ଦାସ ବାନାର୍ଜୀ 'ମୂଷିକନଗର' ବୋଲି ପାଠ କରିଅଛନ୍ତି ।

(୧୧) ରଥିକ (ରାଷ୍ଟ୍ରିକ) ଓ ଭୋଜକମାନଙ୍କୁ ଅଶୋକଙ୍କ ଶିଳାଲିପିରେ ମଧ୍ୟ ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇଛି ।

ହୋଇଥିବା ସ୍ୱାଭାବିକ । ମଗଧ ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ଉନ୍ନତ ଓ ବିସ୍ତୀର୍ଣ୍ଣ ବକ୍ଷ ଉପରେ ପଦାଘାତ କରିବା ହିଁ ଥିଲା ସେମାନଙ୍କର ଏକମାତ୍ର ଓ ପ୍ରଧାନ ଅଭିଳାଷ । ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୨୬୧ରେ ଘଟିଥିବା ରଣ ତାଣ୍ଡବର ମର୍ମନ୍ତୁଦ ପରିଣାମ ସେମାନଙ୍କ ସ୍ମୃତି ପଥରୁ ଲିଭି ଯାଇ ନଥିଲା । ସେମାନେ କେବଳ ସୁଯୋଗ ଓ ସମୟର ପ୍ରତୀକ୍ଷାରେ ଥିଲେ । ଚେତି ରାଜବଂଶର ଅଭ୍ୟୁଦୟ ଫଳରେ ଏହି ଅଭିଳାଷ ପରିପୂରଣର ପଥ ସୁଗମ ହୋଇଗଲା ।

କଳିଙ୍ଗରେ ଚେତି ରାଜବଂଶର ଆବିର୍ଭାବ ବେଳକୁ ମଗଧର ରାଜନୈତିକ ଅବସ୍ଥା ଅତ୍ୟନ୍ତ ଶୋଚନୀୟ ହୋଇ ପଡ଼ିଥିଲା । ଗ୍ରୀକ୍‌ମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ବାରମ୍ବାର ଆକ୍ରମିତ ହୋଇ ମଧ୍ୟ ମଗଧ ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ହିଁ ଅବଶିଷ୍ଟ ରହିଥିଲା ମାତ୍ର । ଏହି ସମୟରେ ମଗଧ ଆକ୍ରମଣ କରି କାଣ୍ୱ ବଂଶର ଶେଷ ରାଜା ସୁଶର୍ମଣଙ୍କୁ ବିତାଡ଼ିତ କରିଥିଲେ ଆନ୍ଧ୍ର ସାତବାହନ ବଂଶର ପ୍ରତିଷ୍ଠାତା ସିମୂକ । ସିମୂକଙ୍କର ଅଳ୍ପକାଳ ପରେ କଳିଙ୍ଗ ସୈନ୍ୟବାହିନୀ ଅଗ୍ରସର ହୋଇଥିଲେ ପାଟଳିପୁତ୍ର ଅଭିମୁଖରେ ଏବଂ ଖାରବେଳ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ ଏହାର ନେତୃତ୍ୱ । ଦକ୍ଷିଣ ଭାରତର ଅପ୍ରତିଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱୀ ଶାସକ ହିସାବରେ ତାଙ୍କର ଶକ୍ତି ଓ ସୈନ୍ୟସଂଖ୍ୟା ଅନେକ ପରିମାଣରେ ନିଶ୍ଚୟ ବୃଦ୍ଧି ପାଇଥିବ । ଏହି ଅପରିମେୟ ଶକ୍ତି ସମକ୍ଷରେ ଉତ୍ତର ଭାରତର ରାଜନୈତିକ ବିପର୍ଯ୍ୟୟ କୌଣସି ଅନ୍ତରାୟ ସୃଷ୍ଟି କରିବା ପରିବର୍ତ୍ତେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଓ ପରୋକ୍ଷରେ ଦିଗ୍‌ବିଜୟର କ୍ଷେତ୍ର ଓ ପଥ ସୁଗମ କରିଥିଲା । ମଗଧର ରାଜଧାନୀ ପାଟଳିପୁତ୍ର ଅଧିକାର କରିବା ପୂର୍ବରୁ ଗୋରଧଗିରିର ଧ୍ୱଂସ ସାଧିତ ହୋଇଥିଲା । ପାଟଳିପୁତ୍ରର ପ୍ରବେଶ ଦ୍ୱାରରେ ଛିଡ଼ା ହୋଇଥିଲା ଗୋରଧଗିରିର ଅଭେଦ୍ୟ ଦୁର୍ଗ ଯାହାର ଧ୍ୱଂସରେ ପାଟଳିପୁତ୍ରର ଧ୍ୱଂସ ଅବଶ୍ୟମ୍ଭାବୀ ହୋଇ ପଡ଼ିଥିଲା । ଗୋରଧଗିରି ଅଧିକାର ପରେ ରାଜଗୃହ ମଧ୍ୟ ଖାରବେଳ ଅଧିକାର କରିଥିଲେ (୧୨) ।

ପାଟଳିପୁତ୍ରରେ ଖାରବେଳଙ୍କୁ ପ୍ରତିରୋଧ କରିବାର ସାହସ ବୋଧ ହୁଏ କେହି କରି ନଥିଲେ । ଯଦିବା ପ୍ରତିବିଧାନ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଥିବ ତେବେ ତାହା ଅତି ସାଧାରଣ ଧରଣର ଯାହାକୁ ଖାରବେଳ ଅନାୟାସରେ ଅତିକ୍ରମ କରିଥିବେ ।

---

(୧୨) ଅଂମେ ଚ ବସେ ମହତି ସେନାୟ ମଧୁରଂ ଅନୁପତୋ
ଗୋରଧଗିରିଂ ଘାତାପୟିତା ରାଜଗହାନଂ ପପିଦାପୟତି ।

ପାଟଳୀପୁତ୍ର ଅଧିକୃତ ହେବାର ଠିକ୍ ଅବ୍ୟବହିତ ପୂର୍ବରୁ ଖାରବେଳ ଆଉ ଏକ ଶତ୍ରୁର ସମ୍ମୁଖୀନ ହୋଇଥିଲେ । ହାତୀଗୁମ୍ଫା ଶିଳାଲେଖର ଅଷ୍ଟମ ଧାଡ଼ିରେ ଏହି ଶତ୍ରୁକୁ 'ଯବନରାଜ' ବୋଲି ଅଭିହିତ କରାଯାଇଛି । ଡଃ ଜୟସ୍ୱାଲ କହନ୍ତି ଯେ ଉକ୍ତ ଧାଡ଼ିରେ ଯବନରାଜ ଦମିତ ବୋଲି ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି(୧୩), କିନ୍ତୁ ଡଃ ବେନିମାଧବ, ବରୁଆ(୧୪) ଓ ଡକ୍ଟର ଦୀନେଶଚନ୍ଦ୍ର ସରକାର (୧୫) ତାହା ଅସ୍ୱୀକାର କରିଛନ୍ତି । ଏହି 'ଯବନରାଜ' ବୋଧହୁଏ କୌଣସି ଗ୍ରୀକ୍ ବା ତାଙ୍କ ଆକ୍ରମଣକାରୀଙ୍କୁ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ କରି ଲେଖା ଯାଇଛି । ଉକ୍ତ 'ଯବନରାଜ' ମଗଧ ଆକ୍ରମଣ କରିବା ସମୟରେ ଖାରବେଳ ମଧ ଆକ୍ରମଣ କରିଥିଲେ । ତେଣୁ ଉଭୟଙ୍କ ମଧରେ ଯୁଦ୍ଧହେବା ଅବଶ୍ୟମ୍ଭାବୀ ହୋଇଥିଲା । ଖାରବେଳଙ୍କ ବୀରତ୍ୱରେ ଅସ୍ଥିର ହୋଇ ଯବନରାଜ ଯୁଦ୍ଧର ସମ୍ମୁଖୀନ ହେବା ପରିବର୍ତ୍ତେ ମଥୁରାକୁ ପଳାୟନ କରିଥିଲେ । ହେଲେହେଁ କଳିଙ୍ଗ ସମ୍ରାଟ୍ ଦୂରଦର୍ଶୀ ରାଜନୀତିଜ୍ଞ ହିସାବରେ ଯବନରାଜଙ୍କୁ ଭାରତରୁ ବହିଷ୍କାର କରିବାରେ ପରାଙ୍ମୁଖ ହୋଇ ନଥିଲେ (୧୬) । ଫଳତଃ କଳିଙ୍ଗ ସେନା ମଥୁରା ଅଭିମୁଖରେ ଯାତ୍ରା କରିଥିଲେ । କନ୍ତୁ ଯବନରାଜ ଆତ୍ମରକ୍ଷା କରିଥିଲେ ଚିରଦିନ ସକାଶେ ଭାରତରୁ ପଳାୟନ କରି ।

ଉତ୍ତର ଭାରତର ବିଜୟ ପରେ ଖାରବେଳଙ୍କର ପ୍ରଜ୍ଜ୍ୱଳିତ ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣ ମୁକୁଟ ଅଧିକ ଦୀପ୍ତିମନ୍ତ ହୋଇ ଉଠିଲା, କିନ୍ତୁ ବିଜୟର ସୁଯୋଗ ନେଇ କଳିଙ୍ଗ ସମ୍ରାଟ ଲୁଣ୍ଠନର ପର୍ଯ୍ୟାୟ ସୃଷ୍ଟି କରି ନଥିଲେ । ମଥୁରାବାସୀଙ୍କୁ ଆମୋଦପ୍ରମୋଦରେ ଆପ୍ୟାୟିତ କରି ସେ ଗୃହାଭିମୁଖେ ଯାତ୍ରା କରିଥିଲେ ।(୧୭)

ତାପରେ ତିନିବର୍ଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଖାରବେଳ ପୁନରାୟ ଉତ୍ତର ଭାରତରେ ଆକ୍ରମଣ କରି ନଥିଲେ । ଏହି ସମୟ ମଧରେ ଦକ୍ଷିଣ ଭାରତ ପୁଣି ତାଙ୍କର କ୍ରୂର ଦୃଷ୍ଟି ଆକର୍ଷଣ କରିଥିଲା । ରାଜତ୍ୱର ନବମ ବର୍ଷରେ ବିଜୟର ପ୍ରତୀକ ସ୍ୱରୂପ ସେ ବହୁ ଅର୍ଥବ୍ୟୟରେ

(୧୩) J. B. O. R. S. XIII 1929 page 221 & 228
(୧୪) *O. B. Inscriptions* page 18
(୧୫) *Selected Inscriptions* - Dr. D. C. Sarcar Page 208
(୧୬) *History of Orissa* Vol II Ed. by Dr. N. K. Sahu, Page 328
(୧୭) *Hathigumpha Inscriptions* - Line 9 (?)

ଏକ ବିରାଟ ପ୍ରାସାଦ ନିର୍ମାଣ କରାଇଥିଲେ (୧୮) । ରାଜତ୍ୱର ଏକାଦଶ ବର୍ଷରେ ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟର ମୁସଲମାନମାନଙ୍କ ବିରୁଦ୍ଧରେ ସେ ଯୁଦ୍ଧଯାତ୍ରା କରିଥିଲେ । କଳିଙ୍ଗରେ ଖାରବେଳଙ୍କର ଅନୁପସ୍ଥିତିର ସୁଯୋଗ ନେଇ ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟର ଅଧିକୃତ ରାଜ୍ୟମାନଙ୍କରେ ବୋଧହୁଏ ବିଦ୍ରୋହର ଆୟୋଜନ ହୋଇଥିଲା ସ୍ୱାଧୀନତା ସକାଶେ । କାରଣ ତାମିଲ ରାଷ୍ଟ୍ରମାନେ ଏକବଦ୍ଧ ହୋଇ ଖାରବେଳଙ୍କ ବିରୁଦ୍ଧରେ ସଂଗ୍ରାମ କରିବାର ବର୍ଣ୍ଣନା ଆମେ ହାତୀଗୁମ୍ଫା ଶିଳାଲିପିରୁ ପାଉ । କ୍ରୋଧାନ୍ୱିତ ସମ୍ରାଟ୍ ପ୍ରଥମେ ମୁସଲମାନଙ୍କ ଧ୍ୱଂସ ସାଧନ କରି ତାମିଲ ରାଷ୍ଟ୍ରମାନଙ୍କୁ ଅତି ବିଚକ୍ଷଣ ସହକାରେ ପରାସ୍ତ କରିଥିଲେ । ତାମିଲ ରାଷ୍ଟ୍ରମାନଙ୍କ ସଂଘ ୧୧୩ ବର୍ଷ ପୂର୍ବରୁ ପରିଗଠିତ ହୋଇଥିଲା ବୋଲି ଶିଳାଲିପିରେ ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇଛି (୧୯) । ସାତକର୍ଣ୍ଣୀଙ୍କର ପରାଜୟ ପରେ ହୁଏତ ଏହି ତାମିଲ ସଂଘ ଖାରବେଳଙ୍କ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଶତ୍ରୁତାଚରଣ କରିଥିଲା । ଉତ୍ତର ଭାରତରେ ଥିବା ସମୟରେ ଖାରବେଳ ନିଶ୍ଚୟ ତାମିଲ ରାଷ୍ଟ୍ରମାନଙ୍କର ଶକ୍ତିବୃଦ୍ଧିକୁ ଏକ ଅନାଗତ ଭବିଷ୍ୟତର ବିପଦ ସଂକେତ ବୋଧ କରି ସେମାନଙ୍କର ଉଚ୍ଛେଦ ସାଧନରେ ବାଧ୍ୟ ହୋଇଥିଲେ । ରାଜତ୍ୱର ଏକାଦଶ ବର୍ଷରେ ତାଙ୍କର ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟ ବିଜୟ ତାଙ୍କୁ ଅଧିକ ମହୀୟାନ୍ କରି ଅପ୍ରତିଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱୀ ବୋଲି ପ୍ରମାଣିତ କଲା । ରାଜତ୍ୱର ଅବଶିଷ୍ଟ କାଳରେ ସେ ଦକ୍ଷିଣ ଭାରତରୁ କୌଣସି ପ୍ରକାର ବିପଦର ଆଶଂକା କରି ନଥିଲେ ।

ଖାରବେଳଙ୍କ ସଂଗ୍ରାମ ଏତିକିରେ ଶେଷ ହୋଇ ନଥିଲା । ନିର୍ବାଣୋନ୍ମୁଖ ପ୍ରଦୀପର ଶେଷ ବିକିରଣ ସଦୃଶ ଖାରବେଳ ପୁଣି ସୈନ୍ୟଚାଳନା କରିଥିଲେ ଉତ୍ତର ଭାରତ ଅଭିମୁଖରେ । ପ୍ରଥମଥର ଉତ୍ତର ଭାରତ ଆକ୍ରମଣରେ ବୋଧହୁଏ ସାମ୍ରାଜ୍ୟବାଦୀ ଖାରବେଳଙ୍କର ମନବୋଧ ଘଟି ନଥିଲା । ମଗଧ ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ରାଜଧାନୀ ପାଟଳୀପୁତ୍ର ଅଧିକାର ପାଇଁ ବୋଧହୁଏ ସେ ସମୟ ପାଇ ନଥିଲେ । କାରଣ ଅଧିକାରର ଅବ୍ୟବହିତ ପୂର୍ବରୁ ତାଙ୍କର ଅଗ୍ରଗତିରେ ପ୍ରତିବନ୍ଧକ ସୃଷ୍ଟି କରିଥିଲେ ଯବନରାଜ । କଳିଙ୍ଗବାସୀଙ୍କ ବିକ୍ଷତ ହୃଦୟରୁ ବୋଧହୁଏ ପ୍ରତିଶୋଧର ହୁତାଗ୍ନି ପୂର୍ଣ୍ଣ ନିର୍ବାପିତ ହୋଇ ନଥିଲା । କଳିଙ୍ଗର ଇଷ୍ଟ ଦେବତା ସେ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ରହିଥିଲେ ସୁଦୂର ପାଟଳୀପୁତ୍ରରେ

(୧୮) ଦଶମ ବର୍ଷର ଇତିହାସ ଶିଳାଲେଖରୁ ଅସ୍ପଷ୍ଟ ହୋଇ ଯାଇଛି । ତାହାର ପାଠ କରିବା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ ।

(୧୯) 'ତେରସ-ଦସ-ସତ-କଟଂ ରିଦତି ତିମିର-ଦହ-ସଂଘାତଂ'

ପୂର୍ବଶତ୍ରୁର କରଗତ ହୋଇ । ସେହି କଳିଙ୍ଗ ଜିନଙ୍କର ପୁନରୁଦ୍ଧାର ବୋଧହୁଏ ଖାରବେଳଙ୍କର ଦ୍ୱିତୀୟବାର ଉତ୍ତର ଭାରତ ଆକ୍ରମଣର ପ୍ରଧାନ କାରଣ ।

ଏହି ଦ୍ୱିତୀୟବାର ଆକ୍ରମଣରେ ଉତ୍ତର ଭାରତର ସମସ୍ତ ରାଜା ଓ ମଗଧର ଅଧିବାସୀମାନଙ୍କୁ ଖାରବେଳ ସଂତ୍ରସ୍ତ କରି ପକାଇଥିଲେ (୨୦) । ଅଂଗ ଓ ମଗଧ ଅଧିବାସୀଙ୍କ ମନରେ ଆତଙ୍କ ସୃଷ୍ଟି କରି ଖାରବେଳ ତାଙ୍କର ଅଶ୍ୱ ଓ ଗଜମାନଙ୍କୁ ଭାଗୀରଥୀରେ ଜଳପାନ କରାଇଥିଲେ । ଉତ୍ତର ଭାରତର ରାଜାମାନେ ତାଙ୍କର ବଶ୍ୟତା ସ୍ୱୀକାର କରିବା ପରେ ମଗଧର ରାଜା ବୃହସ୍ପତିମିତ୍ରଙ୍କୁ(୨୧) ପାଦବନ୍ଦନା କରିବା ପାଇଁ ବାଧ୍ୟ କରିଥିଲେ ।

ତତ୍ପରେ ଖାରବେଳ କଳିଙ୍ଗ ଜିନଙ୍କୁ ଉଦ୍ଧାର କରିଥିଲେ ପାଟଳୀପୁତ୍ରର ରାଜପ୍ରାସାଦରୁ । ଏହି କଳିଙ୍ଗଜିନଙ୍କୁ ପ୍ରାୟ ତିନିଶତ ବର୍ଷ ପୂର୍ବେ କଳିଙ୍ଗବିଜେତା ନନ୍ଦରାଜ ତାଙ୍କ ବିଜୟର ପ୍ରତୀକ ସ୍ୱରୂପ ଏଠାରୁ ଘେନି ଯାଇଥିଲେ । ସେ ସମୟରେ କଳିଙ୍ଗ ଜୈନଧର୍ମର କେନ୍ଦ୍ରସ୍ଥଳୀ ହେତୁ ଜିନ ଥିଲେ ତାର ଇଷ୍ଟଦେବ । ଜୈନସମ୍ରାଟ୍ ଖାରବେଳ ତେଣୁ କଳିଙ୍ଗ ଜିନଙ୍କୁ ଅବହେଳା କରିଥାନ୍ତେ କିପରି ? ଦୀର୍ଘ ତିନିଶତ ବର୍ଷର କାରାବାସ ପରେ କଳିଙ୍ଗ ଜିନ ସ୍ୱସ୍ଥାନକୁ ଆନୀତ ହେଉଥିବାରୁ ଏକ ବିରାଟ ଶୋଭାଯାତ୍ରାର ଆୟୋଜନ କରିଥିଲେ । କଳିଙ୍ଗଜିନ ଶୋଭାଯାତ୍ରାର ଶୁଭ ଆବେଷ୍ଟନୀ ମଧ୍ୟରେ ନିଜର ପୂର୍ବ ସ୍ଥାନକୁ ଫେରି ଆସିଥିଲେ ।

ଖାରବେଳ ମଗଧରୁ କେବଳ କଳିଙ୍ଗଜିନଙ୍କୁ ଆଣିଲେ ନାହିଁ, ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ବହୁ ପରିମାଣରେ ଧନରତ୍ନ ମଧ୍ୟ ମଗଧ ଓ ଅଂଗର ଅଧିବାସୀମାନଙ୍କଠାରୁ ଆଣିଥିଲେ (୨୨) । ଏହି ଅର୍ଥ କଳିଙ୍ଗ ନଗରର ଶ୍ରୀବୃଦ୍ଧି ସାଧନ ନିମନ୍ତେ ବ୍ୟୟିତ ହୋଇଥିଲା । କଳିଙ୍ଗ ଓ ମଗଧ ଭିତରେ ଥିବା ଚିରନ୍ତନ ଶତ୍ରୁତାର ପରିସମାପ୍ତି ଘଟିଥିଲା ଏହିପରି ଭାବରେ ।

ସ୍ୱଦେଶାଗତ ବିଜୟୀ ଖାରବେଳ ତଥାପି ସ୍ଥିର ହୋଇ ରହିପାରିଲେ ନାହିଁ । ସେହିବର୍ଷ ସେ ଦକ୍ଷିଣାପଥ ଅତିକ୍ରମ କରି ପାଣ୍ଡ୍ୟରାଜ୍ୟକୁ ଆକ୍ରମଣ କଲେ । ହାତୀଗୁମ୍ଫା ଶିଳାଲିପିରେ ପାଣ୍ଡ୍ୟରାଜାଙ୍କ ନାମୋଲ୍ଲେଖ ନାହିଁ । ପାଣ୍ଡ୍ୟରାଜା ବାଧ୍ୟ ହୋଇଥିଲେ

---

(୨୦) 'ଉତରାପଧରାଜାନୋ ମାଗଧାନଂ ଚ ବିପୁଳଂ ଭୟଂ ଜନେତୋ

(୨୧) 'ବହସତି ମିତଂ ପଦେ ବନ୍ଦାପୟତି'

(୨୨) ଓଡିଶା ଇତିହାସ Dr. H. K. Mahatab page 29

ଖାରବେଳଙ୍କ ବଶ୍ୟତା ସ୍ୱୀକାର କରିବାକୁ । ଫଳତଃ ତାଙ୍କୁ ବହୁପରିମାଣରେ ମୁକ୍ତା, ହୀରା ଆଦି ମୂଲ୍ୟବାନ୍ ପଦାର୍ଥ ଭେଟି ଦେବାକୁ ପଡ଼ିଥିଲା (୨୩) ।

ପାଣ୍ଡ୍ୟରାଜାଙ୍କୁ ଜୟ କରିବା ବେଳକୁ କଳିଙ୍ଗ ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ଉତ୍ତରରେ ପାଟଳୀପୁତ୍ରଠାରୁ ଦକ୍ଷିଣରେ ପାଣ୍ଡ୍ୟ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏବଂ ପୂର୍ବରେ ବଙ୍ଗୋପସାଗରଠାରୁ ପଶ୍ଚିମରେ ବିନ୍ଧ୍ୟାଞ୍ଚଳର ରାଷ୍ଟ୍ରିକ ଓ ଭୋଜକ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପରିବ୍ୟାପ୍ତ ଥିଲା । ଡଃ ବେନିମାଧବ ବରୁଆ ଗୋଦାବରୀ ନଦୀକୁ ଖାରବେଳଙ୍କ ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ଦକ୍ଷିଣ ପ୍ରାନ୍ତ ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରିଅଛନ୍ତି । ବିନ୍ଧ୍ୟ ପର୍ବତରୁ ନିର୍ଗତ ହୋଇ ଗୋଦାବରୀ ପ୍ରକୃତରେ ହୁଏତ କଳିଙ୍ଗ ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ଦକ୍ଷିଣସୀମାରେ ପ୍ରବାହିତ ହୋଇଥିବ । କିନ୍ତୁ ଖାରବେଳଙ୍କ ରାଜତ୍ୱର ଦ୍ୱାଦଶବର୍ଷରେ ପାଣ୍ଡ୍ୟରାଜା କଳିଙ୍ଗ ସମ୍ରାଟ୍‌ଙ୍କର ଅଧୀନତା ସ୍ୱୀକାର କରିଥିବାରୁ ଆମେ ଗୋଦାବରୀ ନଦୀକୁ ଦକ୍ଷିଣ ସୀମା ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରି ନପାରୁ । ହାତୀଗୁମ୍ଫା ଶିଳାଲେଖରୁ ଆମେ ଜାଣୁଛୁଁ ଯେ ପଶ୍ଚିମଦିଗରେ ଖାରବେଳ ସାତକର୍ଣ୍ଣୀକୁ ଜୟ କରି ଅସକ ନଗର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅଧିକାର କରିବା ଦ୍ୱାରା କୋଶଳ କିମ୍ବା ଦକ୍ଷିଣକୋଶଳ (୨୪) ନିଶ୍ଚୟ ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ହୋଇଥିବ । ଡଃ ଷ୍ଟେନ କୋନାଓ ଓ ଡଃ ଜୟସ୍ୱାଲ କହନ୍ତି ଯେ ଅଶୋକ କଳିଙ୍ଗବିଜୟ ପରେ ଏହି କୋଶଳ ଅଞ୍ଚଳକୁ ଜୟକରି ନପାରି 'ଅନ୍ତା ଅବିଜିତା' ନାମରେ ଅବିହିତ କରିଥିଲେ(୨୫) । କୋଶଳର ଅଭେଦ୍ୟ ଅରଣ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ସେତେବେଳେ ବାସ କରୁଥିଲେ ଆଟବିକମାନେ । ଖାରବେଳଙ୍କ ପଶ୍ଚିମ ଦିଗକୁ ସୈନ୍ୟପ୍ରେରଣ ଫଳରେ ସେହି ଅଞ୍ଚଳ କଳିଙ୍ଗର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ହୋଇଥିଲା ।

ଏହି ବିସ୍ତୀର୍ଣ୍ଣ ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ଅଧୀଶ୍ୱର ହୋଇ ଖାରବେଳ ପୁନରାୟ ଯୁଦ୍ଧ କରିବାର ଇଚ୍ଛା ପ୍ରକାଶ କରି ନଥିଲେ । ରାଜତ୍ୱର ତ୍ରୟୋଦଶ ବର୍ଷ ସେ ଅତିବାହିତ କରିଥିଲେ ଧର୍ମ କାର୍ଯ୍ୟରେ । ତାପରେ ମହାମେଘବାହାନଙ୍କର ଇତିହାସ ସଂପର୍କରେ ହାତୀଗୁମ୍ଫା ଶିଳାଲିପି ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ନୀରବ । ବୋଧହୁଏ ସ୍ୱଇଚ୍ଛାରେ ରାଜପଦ ତ୍ୟାଗ କରି ଖାରବେଳ ଜୈନ ସନ୍ନ୍ୟାସୀର ପରିଚ୍ଛଦ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ ମୌର୍ଯ୍ୟ ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ପ୍ରତିଷ୍ଠାତା ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତଙ୍କ ସଦୃଶ ।

❑❑

---

(୨୩) Hathigumpha Inscription- Line 13th *Old Brahmi Inscription* page 22.

(୨୪) ଦକ୍ଷିଣ କୋଶଳ କହିଲେ ବିଳାସପୁର, ରାୟପୁର ଓ ସମ୍ବଲପୁର ଅଞ୍ଚଳକୁ ବୁଝାଏ ।

(୨୫) *Separate Kalinga Edicts of Asoka at Jaugarh and Dhauli* C. I. I. Vol I.

କଳାମେଘବାହନ
କଳିଙ୍ଗାଧିପତି
ଖାରବେଳଙ୍କ ରାଜ୍ୟ
ଉତ୍ତରାପଥ
ମଥୁରା
ଯମୁନା ନଦୀ
ଗଙ୍ଗା ନଦୀ
ରାଜଗୃହ
ଅଙ୍ଗ
ମଗଧ
ଭୋଜକ
ବିନ୍ଧ୍ୟ ପର୍ବତ
ନର୍ମଦା ନଦୀ
ତାପ୍ତୀ ନଦୀ
ର ଥି କା
ଆସିକା
କୃଷ୍ଣା ନଦୀ
କାବେରୀ ନ:
ସିଂହଳ

୭. ଖାରବେଳ ଓ ଜୈନଧର୍ମ

ଖାରବେଳଙ୍କ ରାଜତ୍ୱର ବହୁ ଶତବର୍ଷ ପୂର୍ବରୁ କଳିଙ୍ଗ ଦକ୍ଷିଣ ଭାରତରେ ଜୈନଧର୍ମର କେନ୍ଦ୍ରସ୍ଥଳୀ ଥିଲା । କଳିଙ୍ଗରେ ଥିବା ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟଧର୍ମ ସହିତ ସମତାଳରେ ଗତି କରୁଥିଲା କି ନିଜର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିଥିଲା ସେ ବିଷୟରେ ଆମର ଇତିହାସ ନୀରବ । ତେବେ ଏଠାରେ ଜୈନଧର୍ମାବଲମ୍ବୀମାନଙ୍କର ଇଷ୍ଟଦେବଙ୍କୁ କଳିଙ୍ଗଜିନ ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଉଥିଲା । ଏ ସଂପର୍କରେ ଇତିହାସ ନୀରବ ନୁହେଁ । ଖ୍ରୀ.ପୂ. ଚତୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀରେ ମହାପଦ୍ମନନ୍ଦ (ନନ୍ଦରାଜ) କଳିଙ୍ଗ ଆକ୍ରମଣ କରିଥିଲେ ବୋଲି ହାତୀଗୁମ୍ଫା ଶିଳାଲେଖରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛି । ମହାପଦ୍ମନନ୍ଦ କଳିଙ୍ଗ ଅଧିକାର କରିବା ପରେ ବିଜୟର ପ୍ରତୀକ ସ୍ୱରୂପ କଳିଙ୍ଗଜିନଙ୍କୁ ପାଟଳୀପୁତ୍ରକୁ ଘେନି ଯାଇଥିଲେ ବୋଲି ଶିଳାଲେଖରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । କଳିଙ୍ଗ ବିଜୟ ପରେ ଧନରତ୍ନ ଆଦି ମୂଲ୍ୟବାନ୍ ପଦାର୍ଥ ସଙ୍ଗରେ ନ ନେଇ ଜିନମୂର୍ତ୍ତିକୁ ନେବାର କଅଣ ଆବଶ୍ୟକତା ଥିଲା ବୋଲି ମନରେ ସମସ୍ତଙ୍କର ପ୍ରଶ୍ନ ଉଠିପାରେ । ବିଜୟୀ ମହାପଦ୍ମ ବିଜୟ ଗର୍ବରେ ଉତ୍‌ଫୁଲ୍ଲ ହୋଇ କଳିଙ୍ଗଜିନ ପ୍ରତି ଆକୃଷ୍ଟ ହେବା ଅତି ସ୍ୱାଭାବିକ ହୋଇଥିଲା; କାରଣ ଏହି ଜିନମୂର୍ତ୍ତିହିଁ କଳିଙ୍ଗ ଅଧିବାସୀଙ୍କର ଆରାଧ୍ୟ ଦେବତା । ଜୈନଧର୍ମ କଳିଙ୍ଗରେ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ବିସ୍ତାର କରିଥିବା ହେତୁ ଜିନମୂର୍ତ୍ତିଙ୍କର ପ୍ରଭାବ, ପ୍ରତି ଗୃହରେ ଊଣା ଅଧିକ ପରିମାଣରେ ପଡ଼ିଥିବ । ଅଧିକନ୍ତୁ ମହାପଦ୍ମ ନିଜେ ଜୈନଧର୍ମର ଉପାସକ ଥିଲେ । ନଚେତ୍ କଳିଙ୍ଗ ଅଧିକୃତ ହେବା ପରେ ସେ ସମଗ୍ର ଜାତି ଓ ଦେଶ ତଥା ନିଜର ଇଷ୍ଟଦେବଙ୍କୁ ସୁଦୂର ପାଟଳୀପୁତ୍ରକୁ ନେବାର ପ୍ରୟାସ କରି ନଥାନ୍ତେ କିମ୍ବା ଇଚ୍ଛାନ୍ୱିତ ମଧ୍ୟ ହୋଇ ନଥାନ୍ତେ । ଜୈନଧର୍ମାବଲମ୍ବୀ ହୋଇ ନ ଥିଲେ ହୁଏତ ଜିନମୂର୍ତ୍ତିକୁ ନଷ୍ଟ କରି ଦେଇଥାନ୍ତେ । କିନ୍ତୁ ହାତୀଗୁମ୍ଫା ଶିଳାଲେଖରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଖାରବେଳଙ୍କ ମଗଧ ଅଧିକାର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଦୀର୍ଘ ୩୦୦ ବର୍ଷ ଧରି ପ୍ରୋକ୍ତ ପ୍ରତିମୂର୍ତ୍ତି ପାଟଳିପୁତ୍ରରେ ସୁରକ୍ଷିତ ହୋଇଥିଲା ।

ନନ୍ଦରାଜାଙ୍କର କଳିଙ୍ଗ ଅଧିକାର ପରେ ମଧ୍ୟ ଜୈନଧର୍ମ ଉତ୍କଳରୁ ଅନ୍ତର୍ହିତ ହୋଇ ନଥିଲା; କିମ୍ବା ଉତ୍କଳୀୟଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଅବହେଳିତ ହୋଇ ନଥିଲା । ପରନ୍ତୁ ବିଭିନ୍ନ ରାଜବଂଶର ପୃଷ୍ଠପୋଷକତା ଫଳରେ ମହାବୀର ଜୈନଙ୍କର ଶାନ୍ତି ଓ ମୈତ୍ରୀ ବାଣୀ

କଳିଙ୍ଗର ଗୃହେଗୃହେ ପ୍ରଚାରିତ ହୋଇଥିଲା । ଅଶୋକଙ୍କ ସମୟରେ ଓ ତାଙ୍କ ପରେ ମଧ୍ଯ କଳିଙ୍ଗ ଜୈନଧର୍ମର କେନ୍ଦ୍ରସ୍ଥଳୀ ଥିବାର ଅନୁମିତ ହୁଏ । "ଚେତି" ରାଜବଂଶର ସାହଚର୍ଯ୍ୟ ଓ ସହାନୁଭୂତି ଏହି ଧର୍ମର ସଂପ୍ରସାରଣରେ ବିଶେଷ ସାହାଯ୍ୟ କରିଥିଲା । ଯେତେବେଳେ ଉତ୍କଳ ଇତିହାସରେ ମହାମେଘବାହନ କଳଙ୍ଗାଧିପତି ଖାରବେଳଙ୍କର ଆବିର୍ଭାବ ହେଲା, ସେତେବେଳୁ ଜୈନଧର୍ମର କ୍ଷିପ୍ର ଅଗ୍ରଗତିରେ ପ୍ରତିରୋଧ ସୃଷ୍ଟି କରିବା ସମ୍ଭବ ନ ଥିଲା ।

ଖାରବେଳ ନିଜେ ଥିଲେ ଜୈନଧର୍ମର ଉପାସକ ଓ ପ୍ରଧାନ ପୃଷ୍ଠପୋଷକ । ହାତୀଗୁମ୍ଫା ଶିଳାଲିପିରୁ ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ ଯେ ନନ୍ଦରାଜ କଳିଙ୍ଗ ଜୟ କରି ଯେଉଁ କଳିଙ୍ଗ ଜିନଙ୍କୁ ଏଠାରୁ ଘେନି ଯାଇଥିଲେ ଖାରବେଳ ତାଙ୍କ ରାଜତ୍ୱର ଦ୍ୱାଦଶ ବର୍ଷରେ ସେହି ଜୈନ ପ୍ରତିମୂର୍ତ୍ତିକୁ ଅଂଗ ଓ ମଗଧ ଅଧିକାର କରି ସ୍ୱଦେଶକୁ ଆଣିଥିଲେ । ଏଥିପାଇଁ ଏକ ବିରାଟ୍ ଶୋଭାଯାତ୍ରା ଓ ମହୋତ୍ସବର ଆୟୋଜନ ହୋଇଥିଲା । ଖାରବେଳଙ୍କର ବିରାଟ୍ ସୈନ୍ୟବାହିନୀ ଓ କଳିଙ୍ଗର ଅସଂଖ୍ୟ ନାଗରିକ ସେହି ମହୋତ୍ସବରେ ଯୋଗଦାନ କରିଥିଲେ । ସମଗ୍ର କଳିଙ୍ଗ ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ସମ୍ରାଟଙ୍କର କାର୍ଯ୍ୟକୁ ସମର୍ଥନ କରି ଏହି ଉତ୍ସବ ସଂପନ୍ନ କରିବାରେ ଯତ୍ନବାନ୍ ହୋଇଥିଲା । ସଙ୍ଗୀତ ଓ ବାଦ୍ୟର ମହାର୍ଘ ସଂକୀର୍ତ୍ତନ ମଧ୍ୟରେ କଳିଙ୍ଗ ଜିନ ତାଙ୍କର ପୂର୍ବାଧିଷ୍ଠିତ ସ୍ଥାନରେ ପୁନଃ ସ୍ଥାପିତ ହୋଇଥିଲେ । ଖାରବେଳ ଓ ତାଙ୍କର ପରିବାରବର୍ଗ ସମସ୍ତେ ଜୈନଧର୍ମାବଲମ୍ବୀ ଥିଲେ ବୋଲି ହାତୀଗୁମ୍ଫା ଶିଳାଲିପିରୁ ପରିଷ୍କାର ବୁଝାପଡ଼େ । ସେମାନଙ୍କର ଭକ୍ତି ଓ ସ୍ନେହ କଳିଙ୍ଗ ଜିନ ସହିତ ବିଜଡ଼ିତ ଥିଲା କହିଲେ ଅତ୍ୟୁକ୍ତି ହେବନାହିଁ ।

ଜୈନଧର୍ମ କିନ୍ତୁ କଳିଙ୍ଗର ଏକମାତ୍ର ଧର୍ମ ନ ଥିଲା । ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୬ଷ୍ଠ ଶତାବ୍ଦୀଠାରୁ ଭାରତବର୍ଷର ପ୍ରତି ପ୍ରଦେଶରେ ହିନ୍ଦୁ, ଜୈନ ଓ ବୌଦ୍ଧମାନଙ୍କର ସଂଖ୍ୟା ଊଣାଅଧିକ ଥିଲା । ହାତୀଗୁମ୍ଫା ଶିଳାଲିପିରୁ ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ ଯେ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଭାରତୀୟ ଧର୍ମ ଓ ବିଭିନ୍ନ ଧର୍ମର ଦେବଦେବୀମାନେ କଳିଙ୍ଗ ଅଧିବାସୀଙ୍କ ମନରେ ପ୍ରଭୂତ କ୍ଷମତା ବିସ୍ତାର କରିଥିଲେ । ପ୍ରକୃତି ଉପାସନା ଆଦି ହିନ୍ଦୁଧର୍ମର ନାନାବିଧ ପୂଜାପଦ୍ଧତି ଜୈନଧର୍ମ ସହିତ ସେମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଅନୁସୃତ ହେଉଥିଲା । ଜୈନଧର୍ମର ଶୃଙ୍ଖଳା, କଠୋର ନିୟମ ପାଳନ ଓ ଚତୁର୍ବିଂଶ ତୀର୍ଥଙ୍କର ମହନୀୟ ଆଦର୍ଶ, ଉଚ୍ଚ ଚରିତ୍ରବତ୍ତା, ଆତ୍ମସଂଯମ, ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଅନୁଚିନ୍ତା ଆଦି ନାନା ବିଭବ ଉତ୍କଳୀୟଙ୍କୁ ବିଶେଷ ଭାବେ ଅନୁପ୍ରାଣିତ

କରିଥିଲା । ଏଥିରେ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟାନ୍ୱିତ ହେବାର କୌଣସି କାରଣ ନାହିଁ । ଏହା ଆମର ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ଓ ଦେଶଗତ ଆଚାର । ତୀର୍ଥଙ୍କରମାନଙ୍କର ବିରାଟ୍ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱ ଓ ତ୍ୟାଗ ସମ୍ମୁଖରେ ତେଣୁ କଳିଙ୍ଗବାସୀ ସ୍ୱତଃ ପ୍ରଣତଃ ହେବା ଅତି ସ୍ୱାଭାବିକ ଥିଲା ।

ଖାରବେଳଙ୍କ ସମୟରେ ଖଣ୍ଡଗିରି ଓ ଉଦୟଗିରିରେ ଜୈନ ସାଧୁମାନଙ୍କ ପାଇଁ ଶତାଧିକ ଗୁମ୍ଫା ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା । ନିଜେ ଜୈନ ଉପାସକ ଥିବାରୁ ଜୈନ ସାଧୁମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ଖାରବେଳ ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ଭାବେ ଅନୁରକ୍ତ ଥିଲେ । ହାତୀଗୁମ୍ଫା ଶିଳାଲେଖର ପ୍ରାରମ୍ଭରେ ଚକ୍ରବର୍ତ୍ତୀ ସମ୍ରାଟ୍ ଖାରବେଳ ଜୈନଧର୍ମର ନମସ୍ୟମାନଙ୍କୁ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ କରି ନିଜର ଭକ୍ତି ନୈବେଦ୍ୟ ବାଢ଼ିଛନ୍ତି ।

ନମୋ ଅରହଂତାନଂ "ନମୋ ସଦସିଧାନଂ" ବୋଲି ଶିଳାଲିପିର ପ୍ରଥମ ଧାଡ଼ିରେ ଲେଖା ଯାଇଛି ।(୧)

ଜୈନଶାସ୍ତ୍ରାନୁସାରେ ପାଞ୍ଚଥର ନମସ୍କାର କରାଯାଏ ବୋଲି ୰ପଣ୍ଡିତ ଭଗବାନ୍‌ଲାଲ୍ ଇନ୍ଦ୍ରଜୀ ଓ ୰ରାଜେନ୍ଦ୍ରଲାଲ ମିତ୍ରଙ୍କର ମତ । ଜୈନଶାସ୍ତ୍ରାନୁମୋଦିତ ପନ୍ଥା ଅନୁସରଣ କରି ଜୈନସମ୍ରାଟ୍ ଖାରବେଳ ତାଙ୍କ ପ୍ରଶସ୍ତିର ପ୍ରାରମ୍ଭରେ ଅର୍ହତ ଓ ସିଦ୍ଧମାନଙ୍କୁ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ କରି ପ୍ରଣାମ ଜଣାଇଛନ୍ତି ।(୨)

ଶିଳାଲିପିରେ ଅନେକଗୁଡ଼ିଏ ଚିହ୍ନ ଅଛି । (୩) ଶିଳାଲିପିର ଦୁଇପଟରେ ଏହି ୪ଟି ଚିହ୍ନ ଅଛି । ବାମପାର୍ଶ୍ୱରେ ଦୁଇଟି ଏବଂ ଦକ୍ଷିଣ ପାର୍ଶ୍ୱରେ ଦୁଇଟି । ପ୍ରଥମ ଚିହ୍ନଟି

---

(୧) "Let the head bend low in obeisance to arhats, the Exalted Ones. Let the bend head low (also) in obeisance to all *Siddhas*, the perfect Saints."

(୨) ନମୋ ଅରିହନ୍ତାଣମ୍ "ନମୋ ସିଦ୍ଧାଣମ୍
ନମୋ ଆୟରିୟାଣମ୍ "ନମୋ ଉବଝାୟାଣମ୍
ନମୋ ଲୋଏ ସଢ - ସାହୁଣମ୍ ।

(୩)

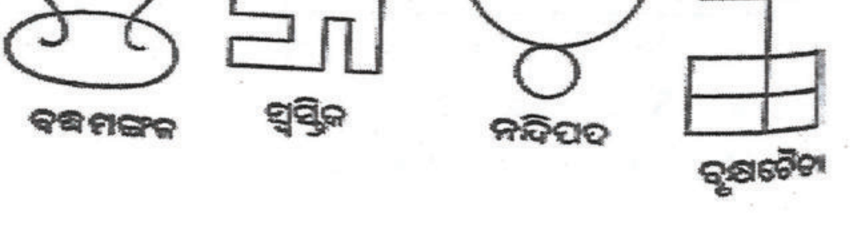

ଶିଳାଲିପିର ଦ୍ୱିତୀୟ ଧାଡ଼ିର ବାମ ପାର୍ଶ୍ୱରେ ଅଛି । ୪ର୍ଥ ଚିହ୍ନଟି ସପ୍ତମ ଧାଡ଼ିର ଦକ୍ଷିଣ ପାର୍ଶ୍ୱରେ ଅଛି । ଶିଳାଲିପିର ପ୍ରାରମ୍ଭ ଓ ସମାପ୍ତି ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରିବା ପାଇଁ ଏ ଦୁଇ ଚିହ୍ନ ଦିଆଯାଇଛି । ୨ୟ ଚିହ୍ନ ପ୍ରଥମ ଚିହ୍ନର ନିମ୍ନ ଦେଶରେ ଏବଂ ୩ୟ ଚିହ୍ନ ୧ମ ଓ ୨ୟ ଧାଡ଼ିର ଦକ୍ଷିଣ ପାର୍ଶ୍ୱରେ ଅଛି । ଡଃ ଜୟାସ୍ୱାଲ କହିଛନ୍ତି ଯେ ୩ୟ ଚିହ୍ନ ଠିକ୍ ଖାରବେଳଙ୍କ ନାମ ପରେ ଅଛି । କିନ୍ତୁ ତାହା ଠିକ୍ ନୁହେଁ ।

ଏ ଚିହ୍ନଗୁଡ଼ିକ କଅଣ ?-

ପ୍ରଥମ ଚିହ୍ନକୁ ଜୈନମାନେ "ବଦ୍ଧମଙ୍ଗଳ" କହନ୍ତି (୪), "୨ୟ ଚିହ୍ନକୁ ସ୍ୱସ୍ତିକ କୁହାଯାଏ । ୩ୟ ଚିହ୍ନର ନାମ "ନନ୍ଦିପଦ" । କାହ୍ନେରି ନିକଟସ୍ଥ ପଦଣ ପର୍ବତରେ ଥିବା ଏକ ଶିଳାଲିପିରେ ଏପରି ଚିହ୍ନକୁ "ନନ୍ଦିପଦ" ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । (୫) ହାତୀଗୁମ୍ଫାର ୪ର୍ଥ ଚିହ୍ନକୁ "ରୁଖଚେତିୟ" ବା "ବୃକ୍ଷଚୈତ୍ୟ" ନାମରେ ଅଭିହିତ କରାଯାଏ ।

ବଦ୍ଧମଙ୍ଗଳ ଏକ ମାଙ୍ଗଳିକ ଚିହ୍ନରୂପେ ଜୁନାଗଡ଼ର ଜୈନ ଗୁମ୍ଫାର ଦ୍ୱାରଦେଶରେ ଖୋଦିତ ହୋଇଛି । ସାଞ୍ଚିସ୍ତୂପର ତୋରଣ ଦେହରେ ମଧ୍ୟ ଏହି ଚିହ୍ନ ଅଛି । ପଶ୍ଚିମ ଭାରତସ୍ଥ ବୌଦ୍ଧ ଗୁମ୍ଫାମାନଙ୍କରେ ଥିବା କୌଣସି କୌଣସି ଶିଳାଲିପିରେ ମଧ୍ୟ ଏହି 'ବଦ୍ଧମଙ୍ଗଳ' ଚିହ୍ନ ଦେଖାଯାଏ (୬) । ଜୈନମାନଙ୍କର ଅଷ୍ଟମଙ୍ଗଳ ଚିହ୍ନ ମଧ୍ୟରୁ 'ବଦ୍ଧମଙ୍ଗଳ' ଅନ୍ୟତମ । ଜୁନାଗଡ଼ରେ ଅଷ୍ଟମଙ୍ଗଳ ଚିହ୍ନ ସବୁ ଖୋଦିତ ହୋଇଅଛି । ⁄ଇନ୍ଦ୍ରଜୀ କହନ୍ତି ଯେ, ସ୍ୱସ୍ତିକ, ଦର୍ପଣୀ, କଳସ, ଭଦ୍ରାସନ, ମତ୍ସ୍ୟ, ପୁଷ୍ପମାଲ୍ୟ, ଅଙ୍କୁଶ ଏବଂ ବଦ୍ଧମଙ୍ଗଳ ଆଦି ଜୈନମାନଙ୍କର ଅଷ୍ଟମଙ୍ଗଳ ଚିହ୍ନ । ଆଜିକାଲି ଜୈନଭିକ୍ଷୁମାନଙ୍କର ଭିକ୍ଷାପାତ୍ର ଠିକ୍ 'ବଦ୍ଧମଙ୍ଗଳ' ଚିହ୍ନର ଆକାର ପରି । ହାତୀଗୁମ୍ଫାରେ ବଦ୍ଧମଙ୍ଗଳର ଆବଶ୍ୟକତା କଅଣ ଥିଲା କହିବା ଅସମ୍ଭବ । ଐତିହାସିକମାନେ ଏହାକୁ ତ୍ରିଶୂଳ, ତ୍ରିରତ୍ନ ବା ବସ୍ତ୍ରରୁପେ ଆଲୋଚନା କରିଥାନ୍ତି । ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତର ମୁଦ୍ରାମାନଙ୍କରେ ଯେଉଁ ଚିହ୍ନସବୁ ଦେଖାଯାଏ ସେଥିରୁ ବଦ୍ଧମଙ୍ଗଳ ଅନ୍ୟତମ । ହାତୀଗୁମ୍ଫା ଶିଳାଲେଖରେ ଥିବା ଅନ୍ୟ ୩ଟି ଚିହ୍ନ ମଧ୍ୟ ପ୍ରାଚୀନ ମୁଦ୍ରାମାନଙ୍କରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ।

(୪) Dr. A. K. Coomarswamy ଏହାକୁ 'Powder box' ବୋଲି କହିଛନ୍ତି ।

(୫) J.B.B.R.A.S. XV Page 320

(୬) *Acts du Sixieme Congris* III, 137

ତେବେ ହାତୀଗୁମ୍ଫା ଶିଳାଲିପିର ଆଦ୍ୟପ୍ରାନ୍ତ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିବା ହିଁ ପ୍ରଥମ ଓ ଚତୁର୍ଥ ଚିହ୍ନର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ବୋଲି କହିବା ଅସଂଗତ ନୁହେଁ।

୨ୟ ଏବଂ ୩ୟ ଚିହ୍ନ ସ୍ୱସ୍ତିକ ଓ ନନ୍ଦିପଦର ଇତିହାସ ଯାହା ହେଉନା କାହିଁକି ହାତୀଗୁମ୍ଫା ଶିଳାଲେଖରେ ସେମାନେ ଯଥାକ୍ରମେ ସ୍ୱସ୍ତି ଓ ମଙ୍ଗଳର ପ୍ରତୀକରୂପେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଛନ୍ତି। ବୌଦ୍ଧମାନେ ମଧ୍ୟ ସ୍ୱସ୍ତିକ ଓ ନନ୍ଦିପଦକୁ ସ୍ୱସ୍ତି ଓ ମଙ୍ଗଳ ସୂଚକ ବୋଲି ବ୍ୟବହାର କରିଥାନ୍ତି। "ମଙ୍ଗଳ ସୂତ୍ର" ନାମକ ପାଲିଗ୍ରନ୍ଥରେ ଏହାର ପ୍ରମାଣ ଅଛି। ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ହରିତ୍‌କୃଷ୍ଣ ଦେବ କହନ୍ତି ଯେ ବୈଦିକ ଶାସ୍ତ୍ରମାନଙ୍କରେ "ଓଁ" ଶବ୍ଦର ରୂପକ ରୂପେ ସ୍ୱସ୍ତିକ ଓ ନନ୍ଦିପଦକୁ ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ବ୍ୟବହାର କରିଛନ୍ତି। ସେହି ନିୟମକୁ ବୌଦ୍ଧ ଓ ଜୈନମାନେ ଗ୍ରହଣ କରିଥିବା ସମ୍ଭବ। ବେଦମାନଙ୍କରେ "ଓଁ" ମଙ୍ଗଳସୂଚକ। ସେହି ମଙ୍ଗଳ ସୂଚନା ପାଇଁ ଜୈନ ଓ ବୌଦ୍ଧମାନେ "ଓଁ"କୁ ଗ୍ରହଣ ନକରି "ସ୍ୱସ୍ତିକ" ଏବଂ "ନନ୍ଦିପଦ"କୁ ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି।

ହାତୀଗୁମ୍ଫାର ଶିଳାଲିପି ଜୈନଧର୍ମାବଲମ୍ବୀ ଚକ୍ରବର୍ତ୍ତୀ ସମ୍ରାଟ୍ ଖାରବେଳଙ୍କ ନିର୍ଦ୍ଦେଶରେ ଲିଖିତ ହୋଇଥିଲା। ତେଣୁ ଶିଳାଲିପିରେ ଜୈନଶାସ୍ତ୍ରର ମାଙ୍ଗଳିକ ଚିହ୍ନମାନ ରହିବା ଆଦୌ ଅସ୍ୱାଭାବିକ ନୁହେଁ ବରଂ ଆବଶ୍ୟକୀୟ। ଖାରବେଳ ଜୈନ ଥିଲେ ବୋଲି ପ୍ରମାଣ କରିବାକୁ ହେଲେ ଏହି ଚିହ୍ନମାନଙ୍କୁ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇପାରେ।

ଶିଳାଲେଖର ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶଧାଡ଼ିରେ ଉଲ୍ଲେଖଅଛି ଯେ-

"ତେରସମେ ଚ ବସେ ସୁପବତ-ବିଜୟଚକୋ କୁମାରୀ ପବତେ ଅରାହତୋପରିନିବାସେ ତାହିକାୟ ନିସୀଦୀୟାୟ ରାଜଭତକେହି, ରାଜଭାତିହି, ରାଜନୀତିହି, ରାଜପୁତେହି। ରାଜ ମହିଷି ଖାରବେଳ ସିରିନା ସତଦଶଲେଣଂସତଂ କାରାପିତଂ।(୭)

ଜୈନମାନଙ୍କର ସୁବିଧା ପାଇଁ ଖାରବେଳ ଓ ପରିବାରବର୍ଗ ଆଦିଙ୍କ ଚେଷ୍ଟା ଫଳରେ ୧୧୭ଟି ଗୁମ୍ଫା ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା।

(୭) And in the 13th year on the Kumari hill, in the well known realm of victory, 117 Caves were caused to be made by his Graceful Majesty Kharavela, by his relatives, by his brothers by the royal servants, for the residing Arhats desiring to rest their bodies.

ଖାରବେଳ ଜୈନ ଥିଲେହେଁ ତାଙ୍କର ସହାନୁଭୂତି କେବଳ ଜୈନମାନଙ୍କ ନିମନ୍ତେ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ ନଥିଲା । ସେ ହିନ୍ଦୁ ଦେବଦେବୀଙ୍କ ସକାଶେ ମଧ୍ୟ ଏକାଧିକ ଦେବାଳୟ ନିର୍ମାଣ କରିଥିବା ନିଃସନ୍ଦେହରୂପେ ଜଣାଯାଏ । "ସୁକତା-ସମଣ ସୁବିହିତାନ, ଚ ସତଦିସାନୁଂ ଯତିବଂ, ତାପସ ଇସିନଂ ଲେଣଂ କାରୟତି, ଅରଃତ ନିସୀଦୀୟ ସମୀପେ ପଭାରେ ଦରକାର ସମୁଥାପିଣହିଁ ଅବେକ ଜୋଜନା ହତାହ ପନତି-ସାହି-ସତସରସାଚି ସିଳାହିଁ ଥମ୍ଭାନିତ୍ ଚେଚିୟାନି ଚ କାରାପୟତି । ପଟଳିକ ରତିରେ ଚ ବେଡୁରିୟ ଗଭେ ଥମ୍ଭେ ପଡ଼ିଥାପୟତି ।"

"ପନତରୀୟ ସତସ ହରେହି ଦେତୁରିୟ ନୀଳମୋକ୍ଷ-
ଚେ ଚୟତି- ଅଧ ସତିଙ୍କ ଗେରିୟଂ ଉପଦୟତି ।"

(ହାତୀଗୁମ୍ଫା ଶିଳାଲିପି-ପଞ୍ଚଦଶ ଧାଡ଼ି)

ଏହା ପାଠ କଲେ ଜଣାଯାଏ ଯେ ରାଜତ୍ୱର ତ୍ରୟୋଦଶ ବର୍ଷରେ ଖାରବେଳ ଜୈନ ସନ୍ନ୍ୟାସୀମାନଙ୍କ ପାଇଁ କୁମାରୀଗିରିରେ ୧ ୧ ୭ଟି ଗୁମ୍ଫା ଖୋଳାଇବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପ୍ରଖ୍ୟାତ ଧର୍ମର ସାଧୁ ଓ ଯତିମାନଙ୍କ ବସବାସ ନିମନ୍ତେ (ସକତ-ସମଗ-ସୁବିହିତା) ଅଲଗା ଏକ ଗୁମ୍ଫା ନିର୍ମାଣ କରାଇଥିଲେ । ପୁନଶ୍ଚ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଋଷି, ମୁନି, ଶ୍ରମଣମାନଙ୍କୁ ଆଶ୍ରୟ ପ୍ରଦାନ କରିବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ସମସ୍ତ ପ୍ରକାର ବନ୍ଦୋବସ୍ତ ହୋଇଥିଲା ବୋଲି ଶିଳାଲିପିରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି । (ଶତ ବିସାକମ୍ ଯଦିକମ୍ ତାପସ ଇସିକମ୍ ଲେଶେର-କାରୟତି) ଏଠାରେ ଯତି, ଋଷି ଓ ସାଧୁଙ୍କୁ ଉଲ୍ଲେଖ କରିବା ଦ୍ୱାରା ହିନ୍ଦୁମାନଙ୍କର ବର୍ଣ୍ଣାଶ୍ରମ ଧର୍ମର ବାନପ୍ରସ୍ଥ ଅବସ୍ଥାର ସୂଚନା ବୋଧହୁଏ ପ୍ରଦତ୍ତ ହୋଇଛି, ଅଶୋକଙ୍କ ଶିଳାଲିପି ଆଦିରେ ଜୈନ, ଆଜୀବକ ଓ ବୌଦ୍ଧମାନଙ୍କୁ ଶ୍ରମଣ ନାମରେ ଅଭିହିତ କରାଯାଇଛି ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟଧର୍ମର ଯୋଗୀ ଓ ଋଷିଙ୍କଠାରୁ ପୃଥକ୍ କରିବା ପାଇଁ । କିନ୍ତୁ ଖାରବେଳ ଯତି, ଋଷି, ତାପସ ବୋଲି ବ୍ରାହ୍ମଣ ସନ୍ନ୍ୟାସୀଙ୍କୁ ନାମିତ କରିଛନ୍ତି । ବୌଦ୍ଧ ଓ ଆଜୀବକମାନେ ହାତୀଗୁମ୍ଫା ଶିଳାଲେଖର ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ସ୍ଥାନ ପାଇ ପାରି ନାହାନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଏହାର କାରଣ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିବା ସମ୍ଭବପର ନୁହେଁ ।

ଶିଳାଲେଖର ଷଷ୍ଠଦଶ ଧାଡ଼ିରେ ଖାରବେଳଙ୍କର ଧର୍ମନୀତି ବିଶେଷିତ ହୋଇଛି । ଏହି ଧର୍ମନୀତିର ପୁଙ୍ଖାନୁପୁଙ୍ଖ ଆଲୋଚନା ନିମନ୍ତେ ଶିଳାଲେଖର ପ୍ରୋକ୍ତ ଅଂଶକୁ ବିଶେଷ ଅନୁଧ୍ୟାନ ସହକାରେ ପାଠ କରିବା ବିଧେୟ ।

"ଖେମରା ଦାସ ବଧରାଜ ଦାସ ଇଂଦରା ଦାସ ଧମରା ଦାସ ପସତେ ସୁନଂତୋ ଅନୁଭବଂତୋ କଲାଲାଣା ଗୁଣବିସେସ କୁଶଳୋ ସବପାଷାଣ୍ଡ ପୂଜୋକୋ ସବ-ଦେବାୟତନ-ସଂକାର-କାରକୋ ଅପତିହତ ଚକବାହନବଳୋ ଚକଧରୋ ଗୁତ ଚକୋ ପବତି ଚକୋ ରାଜିସି ବସୁ କୁଳ ବନିସିତୋ ମହାବିଜୟୋ ରାଜା ଖାରବେଳ ସିରି ।" (ହାତୀଗୁମ୍ଫା ଶିଳାଲେଖ- ୧୬ଶ ଧାଡ଼ି)

ସମାଲୋଚନା ପାଇଁ ଏହାକୁ ନିମ୍ନୋକ୍ତ ଭାବେ ସଂସ୍କୃତରେ ଅନୁବାଦ କରାଯାଇ ପାରେ ।

"କ୍ଷେମରାଜଃ ସଃ ବର୍ଦ୍ଧରାଜଃ ସଃ ଇନ୍ଦ୍ରରାଜଃ ସଃ ଧର୍ମରାଜ ପଶ୍ୟନ୍ ଶୃଣ୍ୱନନୁଭବନ୍ କଲ୍ୟାଣାଳି ଗୁଣବିଶେଷ କୁଶଳଃ ସର୍ବ ପାଷଣ୍ଡ ପୂଜକ ସର୍ବ-ଦେବାୟତନ ସଂସ୍କାରକାରକ ଅପ୍ରତିହତ ଚକ୍ରବାହନ ବଳଃ ଚକ୍ରଧରଃ ଗୁପ୍ତଚକ୍ରଃ ପ୍ରବର୍ତ୍ତ ଚକ୍ରଃ ରାଜର୍ଷି ବସୁକୁଳ ବିନିର୍ଗତୋ ମହାବିଜୟୋ ରାଜା ଖାରବେଳ ଶ୍ରୀଃ"

ଏଠାରେ ଖାରବେଳଙ୍କ ଚରିତ୍ରିକ ମହନୀୟତାର ପରିଚୟ ମଧ ଦିଆଯାଇଛି । ସେ ଥିଲେ କ୍ଷମାଶୀଳ, ପରିବର୍ଦ୍ଧନର ଆଧାର, ଇନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ପରି ଶକ୍ତିଶାଳୀ ଓ ଧର୍ମ ରାଜଙ୍କ ପରି ନ୍ୟାୟବିଶାରଦ । ଧାମକ ଖାରବେଳ ଆଧାତ୍ମିକତାର ବିକାଶ ପାଇଁ ସର୍ବଦା ହିତ କାର୍ଯ୍ୟ ଓ କଲ୍ୟାଣ ସାଧନାରେ ବ୍ୟାପୃତ ଥିଲେ । ତାଙ୍କୁ "ସର୍ବ ପାଷଣ୍ଡ ପୂଜକ" ବୋଲି ଅଭିହିତ କରାଯାଏ । ଏଠାରେ ଅଶୋକଙ୍କର ଧର୍ମାନୁଶୀଳନର ଛାୟାପାତ ହୋଇଥିବା ପରି ମନେ ହୁଏ । ଅଶୋକ ଯେପରି ତାଙ୍କ ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ସବୁ ଧର୍ମ ମଧ୍ୟରେ ଐକ୍ୟ ଭାବର ପରିଚୟ ପାଇଥିଲେ ଖାରବେଳ ସେପରି ସବୁପ୍ରକାର ଧର୍ମକୁ ସମାନ ଚକ୍ଷୁରେ ଦେଖୁଥିଲେ । କେବଳ ସେତିକି ନୁହେଁ ଜୈନ ହେଲେହେଁ ସେ ଅନ୍ୟ ଧର୍ମ ପ୍ରତି ବିରକ୍ତି ପ୍ରକାଶ ନ କରି ସମ୍ମାନ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରୁଥିଲେ । ଶିଳାଲିପିର ସେହି ସ୍ଥାନରେ "ସବ୍‌ବ-ଦେବାୟତନ-ସଂକାର-କାରକ" ଲେଖା ଥିବାରୁ ଆମର ମତକୁ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷରେ ପ୍ରମାଣିତ କରୁଅଛି । ଏଥିରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ଜଣାଯାଏ ଯେ ହିନ୍ଦୁ ଧର୍ମର ବିଭିନ୍ନ ଦେବଦେବୀଙ୍କ ପାଇଁ ଦେବାଳୟ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା ଏବଂ ସମ୍ରାଟ୍ ଖାରବେଳ ଧର୍ମଗୋଷ୍ଠୀ ନିର୍ବିଶେଷରେ ପୁରାତନ ମନ୍ଦିରର ପୁନର୍ନିର୍ମାଣ ଓ ନୂତନ ମନ୍ଦିରର ସୁପରିଚାଳନା ସକାଶେ ଦ୍ୱିଧା ବୋଧ ନ କରି ଅର୍ଥ ବ୍ୟୟ କରୁଥିଲେ । ଅଳ୍ପକାଳ ରାଜତ୍ୱ ମଧ୍ୟରେ ଖାରବେଳ ବାରମ୍ବାର କଳିଙ୍ଗ ନଗରର ଶ୍ରୀବୃଦ୍ଧି ସାଧନରେ ମୁକ୍ତହସ୍ତ ହୋଇ ଅର୍ଥ

ବ୍ୟୟ କରିଥିବା ହାତୀଗୁମ୍ଫା ଶିଳାଲିପିରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛି । ସେ କେବେହେଁ କେବଳ ଜୈନମାନଙ୍କର ସୁଖସ୍ୱାଚ୍ଛନ୍ଦ୍ୟ ନିମନ୍ତେ ଆତ୍ମନିୟୋଗ କରି ନ ଥିଲେ । ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ସବୁଲୋକଙ୍କୁ ସାଂସାରିକ ସୁଖ ସଙ୍ଗେସଙ୍ଗେ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଓ ମାନସିକ ଶାନ୍ତି ପ୍ରଦାନ କରିବା ହିଁ ତାଙ୍କର ମୁଖ୍ୟକାର୍ଯ୍ୟ ଥିଲା । ଏଥିପାଇଁ ସମସ୍ତେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ସ୍ୱାଧୀନତା ଲାଭ କରିଥିଲେ । ସାମାଜିକ ଆଚାର ପଦ୍ଧତିରେ କୌଣସି ପ୍ରକାର କଟକଣା ଜାରି ହୋଇ ନଥିଲା ।

ଦୁର୍ଭାଗ୍ୟବଶତଃ ହିନ୍ଦୁ ଦେବାଳୟ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ କୀର୍ତ୍ତିମାନ ସମୟର ଦୂରତା ଓ ଝଡ଼ ଝଞ୍ଜାର ପ୍ରତିକୂଳତାରେ ତିଷ୍ଠିପାରି ନାହିଁ । ନଚେତ୍ ଖାରବେଳଙ୍କର ଉଦାର ହୃଦୟର ପରିଚୟ ଆମେ ସହଜରେ ପାଇ ପାରିଥାନ୍ତୁ ।

ପ୍ରକୃତରେ ଖାରବେଳ ଥିଲେ ଜୈନଧର୍ମର ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ ଆଲୋକ ସ୍ତମ୍ଭ । ତାଙ୍କର ପରିପୋଷକତା ଜୈନଧର୍ମକୁ କକ୍ଷଚ୍ୟୁତ ନ କରି ଅଧିକ ଆଦରଣୀୟ କରିଥିବା ହେତୁ ଶିଳାଲିପିରେ ତାଙ୍କୁ "ଚକଧରୋ" (ଚକ୍ରଧର) ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ଜୈନଶାସ୍ତ୍ର ଓ ବୌଦ୍ଧଗ୍ରନ୍ଥ ଆଦିରେ "ଚକ୍ର"କୁ "ଧର୍ମ" ଅର୍ଥରେ ବ୍ୟବହାର କରାଯାଇ ଥାଏ । ତେଣୁ ଏଠାରେ ମଧ୍ୟ 'ଚକ୍ର' ଅର୍ଥ 'ଧର୍ମ' ଏବଂ ଖାରବେଳଙ୍କୁ "ଚକ୍ରଧର" କହିବା ଦ୍ୱାରା ଜୈନଧର୍ମରେ ତାଙ୍କର ଉଚ୍ଚାସନକୁ ହିଁ ବର୍ଣ୍ଣନା କରା ହୋଇଛି । କେବଳ ସେତିକି ନୁହେଁ । ଖାରବେଳଙ୍କୁ "ଗୁପ୍ତଚକ୍ର" ପଦବୀ ମଧ୍ୟ ଦିଆଯାଇଛି ।

ଖାରବେଳଙ୍କୁ ଜୈନ ବୋଲି ପ୍ରମାଣ କରିବାକୁ ହେଲେ ହାତୀଗୁମ୍ଫା ଶିଳାଲିପିରୁ ଆହୁରି ଅନେକ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ମିଳିବ । ରାଜତ୍ୱର ଅଷ୍ଟମ ବର୍ଷରେ ସେ "ଯବନ ରାଜ"ଙ୍କୁ ଯୁଦ୍ଧରେ ପରାସ୍ତ କରିବା ପାଇଁ ମଥୁରା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅଗ୍ରସର ହୋଇଥିଲେ ବୋଲି ଶିଳାଲିପିରୁ ଜଣାଯାଏ । ମଥୁରାରେ ଥିବାକାଳରେ ସେ ସେଠାକାର ଅଧିବାସୀ, ଘରବାସୀ, ରାଜଭୃତ୍ୟ, ବ୍ରାହ୍ମଣ, ଜୈନ ଶ୍ରମଣ (ଅହରତ-ସମଣା) ମାନଙ୍କୁ ଆମୋଦ ପ୍ରମୋଦ ଏବଂ ଭୋଜିରେ ଆପ୍ୟାୟିତ କରିଥିଲେ । ମଥୁରାରୁ ଫେରିବା ପରେ କଳିଙ୍ଗରେ ମଧ୍ୟ ସେହିପରି ଏକ ଭୋଜିର ଆୟୋଜନ ହୋଇଥିଲା ।

ଏହି ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ବୌଦ୍ଧ ଓ ଆଜୀବକମାନଙ୍କୁ ସଂପୃକ୍ତ କରାଯାଇ ନାହିଁ । ବୋଧହୁଏ କଳିଙ୍ଗପରି ମଥୁରାରେ ମଧ୍ୟ କେବଳ ଜୈନ ଓ ହିନ୍ଦୁ ଧର୍ମର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଥିବା ହେତୁ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ସେଠାରେ ନଥିଲା । ଯଦିବା ଥିଲା ତେବେ ତାହା ଅତି

ଅବହେଳିତ ଅବସ୍ଥାରେ, କାରଣ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ପ୍ରତିଷ୍ଠା ନିମନ୍ତେ ସେଠାରେ ଅନୁକୂଳ ପରିସ୍ଥିତି ଆଦୌ ନଥିଲା କହିଲେ ଅତ୍ୟୁକ୍ତି ହେବ ନାହିଁ । ଉତ୍ତର ଭାରତରେ ଜୈନଧର୍ମର କେନ୍ଦ୍ରସ୍ଥଳୀ ଥିଲା ମଥୁରା । ଜୈନଉପାସକ ଖାରବେଳଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ତେଣୁ ମଥୁରାରେ "ଯବନରାଜ"ର ଉପସ୍ଥିତି ଓ ଆଧିପତ୍ୟ ଅସହନୀୟ ହୋଇଥିଲା । ଫଳରେ ସ୍ୱଧର୍ମର ନିରାପତ୍ତା ପାଇଁ ସେ ମଥୁରା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅମିତ ବିକ୍ରମରେ ଅଗ୍ରସର ହୋଇଥିଲେ । ଖାରବେଳଙ୍କ ଆକ୍ରମଣ ମଥୁରାବାସୀଙ୍କ ମନରେ ଆତଙ୍କ ସୃଷ୍ଟି କରି ନଥିଲା, କିମ୍ବା ଅଙ୍ଗ ଓ ମଗଧର ଅଧିବାସୀଙ୍କ ପରି ସେମାନେ ପ୍ରାଣ ଭୟରେ ଖାରବେଳଙ୍କୁ ଧନରତ୍ନ ଉପହାର ଦେଇ ନଥିଲେ । ଅଧିକନ୍ତୁ ଜୈନଧର୍ମାବଲମ୍ବୀ ମଥୁରାବାସୀଙ୍କ ମନରେ ସନ୍ତୋଷ ବିଧାନ ପାଇଁ ଖାରବେଳ ଯେଉଁ ଆମୋଦର ବ୍ୟବସ୍ଥା କରିଥିଲେ ତାହାହିଁ ପ୍ରଣିଧାନର ବିଷୟ ।

ମଥୁରାରୁ ଫେରିବା ସମୟରେ ଖାରବେଳ ଶୂନ୍ୟ ହସ୍ତରେ ଫେରି ନଥିଲେ । ଗୁଳ୍ମ ଓ ଲତାକୀର୍ଣ୍ଣ କଳ୍ପବୃକ୍ଷ ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କ ଦ୍ୱାରା କଳିଙ୍ଗକୁ ଆନୀତ ହୋଇଥିଲା । ଜୈନଶାସ୍ତ୍ରରେ ଲିଖିତ ଅଛି ଯେ କେବଳ ଚକ୍ରବର୍ତ୍ତୀ ସମ୍ରାଟ୍‌ମାନେ ହିଁ କଳ୍ପବୃକ୍ଷ ରୋପଣ କରିବାରେ ଯୋଗ୍ୟ । କଳ୍ପବୃକ୍ଷକୁ କଳିଙ୍ଗ ଆଣିବାରେ ଜୈନସମ୍ରାଟ୍ ଖାରବେଳ ସର୍ବଥା ଯୋଗ୍ୟ ଥିଲେ ବୋଲି ଏଥିରୁ ବେଶ୍ ବୁଝାପଡେ । ରାଜତ୍ୱର ଅଧିକାଂଶ ସମୟ ଖାରବେଳ ଯୁଦ୍ଧଯାତ୍ରା ଓ ରାଜ୍ୟଜୟରେ ଅତିବାହିତ କରିଥିଲେ । ଜୈନଧର୍ମର ଉପାସକ ହୋଇ ମଧ୍ୟ ସେ କିପରି ହିଂସାତ୍ମକ ପନ୍ଥା ଅବଲମ୍ବନ କଲେ ତାହା ବିଚାର କରିବା ଉଚିତ । ଜୈନଧର୍ମର ମୂଳ ମନ୍ତ୍ର ଅହିଂସା ଓ ଜୀବଦୟା ତାଙ୍କର ରାଜନୈତିକ ଓ ସାମ୍ରାଜ୍ୟବାଦୀ ଜୀବନରେ କୌଣସି ପ୍ରକାର ପ୍ରଭାବ ପକାଇବାରେ ସକ୍ଷମ ହୋଇନାହିଁ । ଏହା ଖାରବେଳଙ୍କ ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ଜୀବନର ଏକ ପ୍ରଧାନ ବିଶେଷତ୍ୱ । ପ୍ରକୃତରେ ଦେଖିବାକୁ ଗଲେ ଭାରତର ଜୈନସମ୍ରାଟ୍‌ମାନେ ଅହିଂସାକୁ ଜୈନଧର୍ମର ମୂଳମନ୍ତ୍ର ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରିଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା ତଦ୍ଦ୍ୱାରା ନିଜକୁ ଅନୁପ୍ରାଣିତ କରି ନାହାନ୍ତି ।

ଜୈନସମ୍ରାଟ୍ ମହାପଦ୍ମ ଉଗ୍ରସେନ ଓ ମୌର୍ଯ୍ୟ ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ପ୍ରତିଷ୍ଠାତା ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତ ମୌର୍ଯ୍ୟ ଆଦି ସାରାଜୀବନ ସଂଗ୍ରାମର ଆବେଷ୍ଟନୀ ମଧ୍ୟରେ କାଳାତିପାତ କରିଥିବାର ପ୍ରମାଣ ଅଛି । ବୋଧହୁଏ ଅହିଂସା ଆଦର୍ଶର ପ୍ରଭାବ ରାଜନୀତି ଉପରେ ପଡି ନଥିଲା ।

ବରଂ ଜୈନ ସମ୍ରାଟ୍‌ମାନେ ଦିଗ୍‌ବିଜୟୀ ବୀର ବୋଲି ନିଜକୁ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ କରିବାରେ ଅଧିକ ଆକାଙ୍‌କ୍ଷୀ ଥିଲେ ବୋଲି ବିଶ୍ୱାସ କରିବା ଉଚିତ । ଖାରବେଳ ସେମାନଙ୍କର ପଥ ଅନୁସରଣ କରିଥିଲେ ।

ଅଧିକନ୍ତୁ ସେ ଜୈନରୂପେ ଭୂମିଷ୍ଠ ହୋଇଥିଲେ । ସେ ଯେଉଁ ବଂଶରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ ସେହି 'ଚେତି' ବଂଶ ଜୈନଧର୍ମର ପରିପୋଷକ ଥିଲା । ମୌର୍ଯ୍ୟ ସମ୍ରାଟ୍ ଅଶୋକଙ୍କ ପରି ସେ ଜୀବନର ମଧ୍ୟାହ୍ନରେ ଗୋଟିଏ ଧର୍ମ ତ୍ୟାଗ କରି ଅନ୍ୟ ଏକ ନୂତନ ଧର୍ମ ଗ୍ରହଣ କରି ନଥିଲେ । ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୨୬୧ରେ କଳିଙ୍ଗ ଯୁଦ୍ଧ ଅଶୋକଙ୍କର ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ଜୀବନରେ ଏକ ବିରାଟ ପରିବର୍ତ୍ତନର ପଥ ଉନ୍ମୁକ୍ତ କରି ପାରିଥିଲା । କଳିଙ୍ଗ ଯୁଦ୍ଧପରେ ସମ୍ରାଟ୍ ଅଶୋକଙ୍କର ରାଜନୈତିକ ଜୀବନ ଗୌଣ ହେବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଧର୍ମ ମନୋଭାବ ମୁଖ୍ୟ ହୋଇଥିଲା । ଅଶୋକଙ୍କର ଅବଶିଷ୍ଟ ଜୀବନ ଅତିବାହିତ ହୋଇଥିଲା ପ୍ରଜାମାନଙ୍କର ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଚିନ୍ତାର ଉତ୍କର୍ଷ ସାଧନ ନିମନ୍ତେ । କିନ୍ତୁ କୌଣସି ଯୁଦ୍ଧର ଭୟାବହତା ଓ ରକ୍ତ ତାଣ୍ଡବ ଖାରବେଳଙ୍କର ଅବିଚଳିତ ମନରେ ପରିବର୍ତ୍ତନ ସୃଷ୍ଟି କରିପାରି ନଥିଲା । ରାଜନୀତି ଓ ଧର୍ମନୀତିକୁ ସେ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଦେଖୁଥିଲେ । ସେ ଅଶୋକଙ୍କ ପରି ଧର୍ମକୁ ଏତେ ଗଭୀର ଓ ତନ୍ମୟତା ସହକାରେ ଗ୍ରହଣ କରିଥିବା ଅନୁମିତ ହୁଏ ନାହିଁ ।

ଖାରବେଳ ଜୈନ ଥିଲେ ଏହା ନିଃସନ୍ଦେହ । କିନ୍ତୁ ତାଙ୍କ ଜୈନଧର୍ମର ପରିବେଶ ଆଲୋଚନା କଲେ ଆମକୁ ନାନା ପ୍ରକାର ଜଟିଳତାର ସମ୍ମୁଖୀନ ହେବାକୁ ପଡ଼େ । ବାଲ୍ୟକାଳରେ ସେ ଯେଉଁ ବିଦ୍ୟାଶିକ୍ଷା କରିଥିଲେ ତାହା ଅତି ବାସ୍ତବ ଧରଣର ଥିଲା । ସେଥିରେ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଶିକ୍ଷାର ଗନ୍ଧ ମଧ୍ୟ ନ ଥିଲା; ତାଙ୍କର ଅଭିଷେକ ଉତ୍ସବ ବୋଧହୁଏ ସମାହିତ ହୋଇଥିଲା ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଧର୍ମର ନିୟମାନୁସାରେ । ତାଙ୍କର ଶାସନ ପ୍ରଣାଳୀ ମଧ୍ୟ ହିନ୍ଦୁ ଆଦର୍ଶାନୁସାରେ ପରିଗଠିତ୍ ହୋଇଥିଲା । ଶାସନ ପ୍ରଣାଳୀରେ ଅର୍ଥଶାସ୍ତ୍ରର ବିଶେଷ ପ୍ରଭାବ ପଡ଼ିଥିବାର ଅନୁମିତ ହୁଏ । ଯୁବରାଜ ଅବସ୍ଥାରେ କୌଟିଲ୍ୟ ନୀତିର ଅନୁସରଣ କରି ନିଜକୁ ପ୍ରଜାବତ୍ସଳ ବିନୟୀ ରାଜା ରୂପେ ଗଠନ କରିବାର ପ୍ରଚେଷ୍ଟା ସେ କରିଥିଲେ ।

ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୨୬୧ର ବିଜୟ ପରେ ଅଶୋକ କଳିଙ୍ଗରୁ ଧନରତ୍ନ ଆଦାୟ କରିଥିବାର ପ୍ରମାଣ ଆମେ କେଉଁଠାରୁ ପାଇ ନାହୁଁ । ତାଙ୍କର ବିଜୟ ଓ ବିଜୟ ପରବର୍ତ୍ତୀ

ସମୟର ବ୍ୟବହାର ଖାରବେଳଙ୍କ ବିଜୟଠାରୁ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଭିନ୍ନ ଥିଲା । ଖାରବେଳ ଅଶୋକଙ୍କ ଅପେକ୍ଷା ଅଧିକ ରାଜ୍ୟ ଜୟ କରିଥିଲେ । ରାଜ୍ୟ ଜୟ କେବଳ ତାଙ୍କର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ନଥିଲା । ବିଜିତ ରାଜ୍ୟରୁ କର ଆଦାୟ କରି ସେହି ଅର୍ଥ ଜୈନମାନଙ୍କ ପାଇଁ ଓ କଳିଙ୍ଗ ନଗରର ଉନ୍ନତି ସାଧନ ପାଇଁ ସେ ବ୍ୟୟ କରୁଥିବାର ପ୍ରମାଣ ଆମେ ହାତୀଗୁମ୍ଫା ଶିଳାଲେଖରୁ ପାଉଛୁଁ । ଦିଗ୍‌ବିଜୟୀ ରୂପେ ସେ ଅଙ୍ଗ ମଗଧ ଏବଂ ପାଣ୍ଡ୍ୟ ରାଜାଙ୍କୁ କର ଦେବା ସକାଶେ ବାଧ୍ୟ କରିଥିଲେ । ଜୈନଧର୍ମରେ ସାଧନା ନିମନ୍ତେ "ଦାରିଦ୍ର୍ୟ" ହିଁ ସାଧକମାନଙ୍କର ପ୍ରଥମ ଅବଲମ୍ବନ ଓ ସୋପାନ । ସଂସାରର ସବୁପ୍ରକାରର ମୋହ ଏବଂ ମାୟା ପରିତ୍ୟାଗ କରି ନିଃସ୍ୱରୂପେ ଜୈନମାନେ ସାଧନାରେ ରତ ହୋଇଥାନ୍ତି । ଜୈନସମ୍ରାଟ୍ ଖାରବେଳଙ୍କ ଜୀବନର ଉପାଦନ କିନ୍ତୁ ଅନ୍ୟ ପ୍ରକାରେ ଗଠିତ ହୋଇଥିଲା । ଧନ ରତ୍ନକୁ ସେ ପରିତ୍ୟାଗ କରି ପାରି ନଥିଲେ । ଅଧିକନ୍ତୁ ଅନ୍ୟମାନଙ୍କର ଅର୍ଥ ଆହରଣ କରି ନିଜ ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ଉନ୍ନତି ବିଧାନ କରୁଥିଲେ । ବୋଧହୁଏ ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟକୁ ଧନ ରତ୍ନର ଭଣ୍ଡାର ବୋଲି ଜାଣି ସେ ପ୍ରଥମେ ଉତ୍ତର ଭାରତ ପରିବର୍ତ୍ତେ ଦକ୍ଷିଣ ଭାରତ ଆକ୍ରମଣ କରିଥିଲେ । ହାତୀଗୁମ୍ଫା ଶିଳାଲିପିରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି ଯେ- ଖାରବେଳଙ୍କ ଉତ୍ତର ଭାରତ ବିଜୟ ଖବର ଶୁଣି ପାଣ୍ଡ୍ୟ ରାଜା ତାଙ୍କୁ ବହୁପରିମାଣରେ ମୁକ୍ତା, ହୀରା ଓ ନାନା ପ୍ରକାରର ଅମୂଲ୍ୟ ରତ୍ନ ଉପହାର ଦେଇଥିଲେ । ବିଦ୍ୟାଧରମାନଙ୍କୁ ପରାସ୍ତ କରି ସେମାନଙ୍କର ରାଜକୋଷ ଲୁଣ୍ଠନ କରିଥିବାର ବର୍ଣ୍ଣନା ମଧ୍ୟ ଶିଳାଲିପିରେ ଆମେ ପାଉଁ ।

ଏହିସବୁ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ବିଚାର କଲେ ଅଶୋକ ଓ ଖାରବେଳ ମଧ୍ୟରେ ଯେଉଁ ପାର୍ଥକ୍ୟ ଥିଲା ତାହା ସହଜରେ ଆମେ ଅବଧାରଣ କରିପାରୁଁ । ଅଶୋକ କଳିଙ୍ଗ ବିଜୟ ପରେ ଚିରଦିନ ସକାଶେ ରାଜ୍ୟଜୟ ପ୍ରଥା ପରିତ୍ୟାଗ କରିଥିଲେ । କେବଳ ସେତିକି ନୁହେଁ ତାଙ୍କର ସମସାମୟିକ ରାଜା ଓ ବଂଶଧରମାନଙ୍କୁ ଦିଗ୍‌ବିଜୟ ପ୍ରଥା ବନ୍ଦ ରଖିବାକୁ ଅନୁରୋଧ କରିଥିଲେ । ତେବେ ଅଶୋକ ଯେଉଁ ସାମାଜିକ ଉତ୍ସବ ଆଦିର ଉଚ୍ଛେଦ ସାଧନ କରିଥିଲେ ଖାରବେଳ ତାହା କରି ନଥିଲେ । ସେ ପ୍ରଜା ସହିତ ଅତି ସାଧାରଣ ଭାବରେ ନାନାପ୍ରକାର ଉତ୍ସବ ଓ ଆମୋଦ ପ୍ରମୋଦର ବ୍ୟବସ୍ଥା କରିଥିଲେ ବୋଲି ଜଣାଯାଏ ।

ପ୍ରଜାମାନଙ୍କର ଧର୍ମାନୁଚିନ୍ତା ଓ ପୂଜାପଦ୍ଧତିରେ ସେ କୌଣସି ପ୍ରକାର ପ୍ରତିବନ୍ଧକ ସୃଷ୍ଟି କରି ନଥିଲେ । ସାମାଜିକ ଉତ୍ସବାଦି ପାଇଁ ସେ ଅଜସ୍ର ମୁଦ୍ରା ଅକାତରରେ ବ୍ୟୟ କରୁଥିଲେ । ଏହି ଉତ୍ସବ ପାଇଁ ପ୍ରତିବର୍ଷ ଏକାଧିକବାର ବିରାଟ୍ ଶୋଭାଯାତ୍ରା ଆୟୋଜିତ ହେଉଥିଲା ଏବଂ ଖାରବେଳ ନିଜେ ସେଥିରେ ଅଂଶ ଗ୍ରହଣ କରୁଥିଲେ । ଏହି ଶୋଭାଯାତ୍ରାଦିରେ ସମ୍ରାଟଙ୍କର ଅଶ୍ୱ, ହସ୍ତୀ, ରାଜଛତ୍ର, କେତନ, ରଥମାନ ଅତି ଆଡମ୍ବର ସହକାରେ ପ୍ରଦର୍ଶିତ ହେଉଥିଲା । ଧର୍ମନିରପେକ୍ଷ ଖାରବେଳ କୌଣସି ଗୁଣରେ ଅଶୋକଙ୍କ ଅପେକ୍ଷା ନ୍ୟୂନ ନଥିଲେ । ବରଂ ସହିଷ୍ଣୁତା ଗୁଣ ଖାରବେଳଙ୍କର ଅଧିକ ଥିଲା । କଳିଙ୍ଗ ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ସବୁ ଧର୍ମର ଅଭିବୃଦ୍ଧିରେ ସେ ସାହାଯ୍ୟ କରିଥିଲେ । କୌଣସି ଧର୍ମ ସଂପ୍ରଦାୟର ସମସ୍ୟା ଓ କଳିଗୋଳରେ ସେ କେବେ ନିଜକୁ ସଂପୃକ୍ତ କରୁ ନଥିଲେ । ଧର୍ମ ସଂକ୍ରାନ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟରେ ହସ୍ତକ୍ଷେପ କରିବାକୁ ସେ କେବେ ଇଚ୍ଛାନ୍ୱିତ ହୋଇ ନଥିଲେ । ବରଂ ସବୁ ଧର୍ମର ସେବା ପରିଚର୍ଯ୍ୟା କରିବା ହିଁ ତାଙ୍କ ଜୀବନର ଲକ୍ଷ୍ୟ ଥିଲା ।

ଏସବୁ ବିଚାର ସତ୍ତ୍ୱେ ଜୈନଧର୍ମ ପ୍ରତି ଖାରବେଳଙ୍କର ବିଶେଷ ଅନୁରକ୍ତି ଥିଲା ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରିବାକୁ ସମସ୍ତେ ବାଧ୍ୟ । ଜୈନଧର୍ମକୁ ସୁପ୍ରତିଷ୍ଠିତ କରିବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ତାଙ୍କର କର୍ମତତ୍ପରତା, ପ୍ରଯତ୍ନ ଓ ଦାନ ଇତିହାସ ବକ୍ଷରେ ଚିରଦିନ ଲିପିବଦ୍ଧ ହୋଇ ରହିଛି ଏବଂ ରହିବ ମଧ୍ୟ । ତାଙ୍କ ଶାସନକାଳରେ ଜୈନଧର୍ମ କଳିଙ୍ଗରେ ଉନ୍ନତିର ଶୀର୍ଷ ବିନ୍ଦୁରେ ପହଞ୍ଚି ପାରିଥିଲା । ମଗଧରୁ କଳିଙ୍ଗଜିନଙ୍କୁ ଉଦ୍ଧାର କରିବା ଦ୍ୱାରା ସେ ଜାତୀୟ ଦେବତାର ପୁନଃ ସଂସ୍ଥାପନା କରିଥିଲେ । ରାଜତ୍ୱକାଳର ଶେଷବେଳକୁ ଖାରବେଳଙ୍କ ଜୀବନରେ ପରିବର୍ତ୍ତନର ଅଧ୍ୟାୟ ଆରମ୍ଭ ହୋଇଥିଲା । କ୍ରମେକ୍ରମେ ଜୈନଧର୍ମର ଆଦର୍ଶ ତାଙ୍କୁ ଅଭିଭୂତ କରି ପକାଇଲା । ରାଜତ୍ୱର ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ବର୍ଷ ପରେ ଏହି ମହାମେଘବାହନ ସମ୍ରାଟ୍ ଚିରଦିନ ସକାଶେ କଳିଙ୍ଗ ଇତିହାସରୁ ବିଦାୟ ନେଇ ଅନନ୍ତ ବିସ୍ମୃତି ଗର୍ଭରେ ଲୀନ ହୋଇଗଲେ ।

ଖାରବେଳ ମାତ୍ର ସପ୍ତତ୍ରିଂଶ ବର୍ଷ ବୟସରେ କଳିଙ୍ଗର ରାଜନୀତିରେ ହଠାତ୍ ଅନ୍ତର୍ହିତ ହୋଇଛନ୍ତି । ହାତୀଗୁମ୍ଫା ଶିଳାଲିପିର ଲେଖକ ଏଠାରେ ପୂର୍ଣ୍ଣଚ୍ଛେଦ ଦେଇ ଇତିହାସ ପୃଷ୍ଠାର ଏକ ବିରାଟ୍ ଶୂନ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି କରିଛି । ଖାରବେଳଙ୍କ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଜୀବନ

ସଂପର୍କରେ ଆମେ କେଉଁଠାରୁ କିଛି ଜାଣିବାକୁ ପାଉନା । ବୋଧହୁଏ ରାଜୈଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟର ତିକ୍ତତାରେ ବ୍ୟସ୍ତ ହୋଇ ଖାରବେଳ ମୌର୍ଯ୍ୟ ସମ୍ରାଟ୍ ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତଙ୍କ ପରି ଶାନ୍ତିର ଅନ୍ୱେଷଣରେ ସଂସାର ତ୍ୟାଗ କରିଥିଲେ; ଏବଂ ବୋଧହୁଏ ଜୈନ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ରୂପେ ତାଙ୍କର ଅବଶିଷ୍ଟ ଜୀବନ କଠୋର ସାଧନା ଏବଂ ଅଧ୍ୟବସାୟ ମଧ୍ୟରେ ଗତିକରି ଉଦୟଗିରି ବା ଖଣ୍ଡଗିରିର କୌଣସି ବିଜନ ଗୁମ୍ଫା ମଧ୍ୟରେ ସମାପ୍ତ ହୋଇଥିଲା । ତାହାହିଁ ବାସ୍ତବିକ ଜୈନ ଉପାସକର ଆଦର୍ଶ ଏବଂ ଜୈନ ଜୀବନର ଚରମ ପରିଣତି ।

❑❑

୮. ଖଣ୍ଡଗିରି ଓ ଉଦୟଗିରିର ବ୍ରାହ୍ମୀଲିପି

ଖାରବେଳଙ୍କ ହାତୀଗୁମ୍ଫା ଶିଳାଲିପି—

୧ ମ

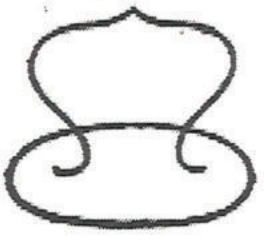

ବନ୍ଧ ମଙ୍ଗଳ

୨ ୟ

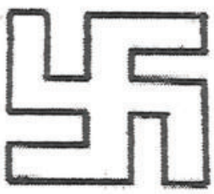

ସ୍ୱସ୍ତିକ

ନମୋ ଅରହଂତାନଂ (୩) ନମୋ ସବସିଧାନଂ (୪) ଏରେଣ (୫) ମହାରାଜେନ ମହାମେଘ ବାହନେତ ଚେତ (୬) ରାଜବଂସ ବଧନେନ ପସଥସୁଭ-ଲଖନେନ ଚତୁରଂତ (ରଖଣ)(୭) ଗୁଣଉପେତେନ (୮) କଲିଂଗାଧିପତିନା ସିରି ଖାରବେଳେନ ପଂଦରସ ବସାନି ସିରି କଡାର ସରିରବତା କିଡ଼ିତାକୁମାର କିଡ଼ିକା ତତୋ ଲେଖ ରୂପ-ଗଣନା-ବବହାର ବିଧି ବିସାରଦେନ ସବବିକାବଦାତେନ ନବବସାନି ଯୋବ ରାଜମ୍ବ(୯) ସାମିତମ୍ ସଂପୁଣ ଚତୁବୀସତିବସେ ତଦାନି ବଧମାନ ସେସୟୋ ଜନାଭିଜୟୋ ତତିୟେ କଲିଙ୍ଗ-ରାଜବଂସେ (୧୦) ପୁରିସଯୁଗେ ମହାରାଜା ଭିସେଚନମ୍(୧୧) ପାପ୍ୱନାତି ।

ଅଭିସିତ ମତୋଚ (୧୩) ପଧମେ (୧୪) ବସେ

---

(୧) ବନ୍ଧମଙ୍ଗଳ
(୨) ସ୍ୱସ୍ତିକ
(୩) ଓ (୪) ଜୈନଶାସ୍ତ୍ରର ପଞ୍ଚନମସ୍କାର ମଧ୍ୟରୁ ଏହି ଦୁଇଟି ଅନ୍ୟତମ
(୫) Dr. B. M. Barua — 'ଐରେଣ'
(୬) Dr. D. C. Sircar — 'ଚେତି'
(୭) Dr. D. C. Sircar — 'ଲୁଠଣ'
(୮) Dr. D.C. Sircar & K. P. Jayaswal — 'ଉପିତେନ'
(୯) D. C. Sircar — 'ପ'
(୧୦) Dr. B. M. Barua — 'ରାଜବଂଶେ'
(୧୧) K. P. Jayaswal — 'ମାହା...'
(୧୨) 'ନନ୍ଦିପଦ'
(୧୩) Prinsep — 'ମତେ'
(୧୪) B. Lal Indraji — 'ପଧମ'

ନନ୍ଦିପଦ

ବାତ-ବିହିତ ଗୋପୂର-ପାକାର-ନିବେସନଂ ପଟି ସଂଖାରୟତି କଳିଂଗ ନଗରୀ ଖିବୀରେ (୧୫) ସିତଳ ତଡାଗ-ପାଡିୟୋ ଚ ବଂଧାପୟତି ସବୂୟାନ ପଟିସଂଥପନଂ ଚ କାରାୟତି ପନତିସାହି (୧୬) ସତ ସହସେହି ପକତିୟୋ ରଂଜୟତି (୧୭) ଦୁତିୟଚ ବସେ ଅଚିତୟିତା ସାତକଂନିଂ୧୮) ପଛିମ ଦିସଂ ହୟ-ଗଜ-ନର-ରଥ-ବହୁଳଂ ଦଂଡଂ ପଠାପୟତି କଳିଂଗ(୧୯) ଗତାୟଚ ସେନାୟ ବିତାସେତି ଅସକ ନଗରମ୍ (୨୦) ତତିୟେ (୨୧) ପୁନବସେ ଗଂଧକ-ବେଦ-ବୁଧୋ ଦଂପ ନତ-ଗୀତଂ ବାଦିତ ସଂଦସନାହି ଉସବ ସମାଜ-କାରାପନାହି ଚ କୀଡାପୟତି ନଗରୀମ୍ ।

ତଥା(୨୨) ଚବୁଥେ ବସେ ବିଜାଧରାଧିବାସଂ ଅରକତପୁରମ୍ (୨୩) କଳିଂଗ-ପୁବ-ରାଜାନମ୍ (୨୪) ଧମେନ ବ ନିତି ନା ବ ପସାସତି ସବତ ଧମକୁଟେନ (୨୫) ଭୀତ-ତସିତେ ଚ ନିଖିତ-ଛତ-ଭିଙ୍ଗାରେ ହିତ-ରତନ-ସାପତେୟେ (୨୬) ସବ-ରଠିକ-ଭୋଜକ ପାଦେ ବଂଦାପୟତି ପଂଚମେଚ ଦାନିବସେ ନଂଦରାଜ ତିବସସତ (୨୭) ଓଘାଟିତମ୍ ତନୁସୂଳିୟବାଟା ପଣାଡିଂ ନଗରଂ ପବେସୟତି

---

(୧୫) Dr. B. M. Barua — 'ଗଭୀରେ'
(୧୬) Dr. K. P. Jayaswal — 'ପଣତୀ ସାହି'
(୧୭) Indraji — ଭୁଲରେ 'ଇଜୟତି' ପଢ଼ିଥିଲେ ।
(୧୮) K.P. Jayaswal ଓ Barua — 'ସତକଣିମ୍'
(୧୯) K.P. Jayaswal — 'କହୁବେନାସ୍' ଓ
Dr. D. C. Sircar — 'କହର୍ବେଣା'
(୨୦) D.C. Sircar — 'ଅସିକ ନଗରଂ'
(୨୧) Indraji — 'ତତିୟେବ'
(୨୨) Indraji — 'ଇଥ'
Barua, Jayaswal ଓ Sircar — 'ତଥା'
(୨୩) D. C. Sircar — 'ଅହତପୁବଂ'
(୨୪) D. C. Sircar — 'କଳିଂଗ ପୁଦ-ରାଜ'
(୨୫) Indraji — 'ଧମକୁଟସ'
K. P. Jayaswal — 'ଦିତିଧମକୁଟ'
(୨୬) D. C. Sircar — 'ସପତେୟେ'
(୨୭) Indraji ଓ Jayaswal — 'ତିଦସସତମ୍'
Barua ଓ Sircar — 'ତିବସସତ'

ସତସହସେହିଚ ଖନାପୟତି ଅଭିସିତୋଚ ଅଠେବସେ ରାଜସିରିଂ (୨୮) ସଂଦଂସୟଂତୋ ସଦ କର ବଣଅନୁଗହ ଅନେକାନି ସତସହସାନି ବିସଜତି ପୋର-ଜାନପଦଂ ସତମେଚ(୨୯) ବସଂ(୩୦) ଅସି-ଛତ-ଧଜ-ରଧ-ରଖି-ତୁରଂଗ-ସତ-ଘଟାନି ସଦତି ସଂଦଂସନଂ ସଦ ମଙ୍ଗଲାନି କାରୟତି ସତସହ ସେହି(୩୧)

ଅଠମେଚ (୩୨) ବସେ ମହତା (୩୩) ସେନାୟ ମଧୁରଂ ଅନୁପଣେ । ଗୋରଧଗିରିଂ ଘାତାପୟିତା ରାଜଗହାନ ପପୀଡ଼ାପୟତି(୩୪) ଏତିନଂ ଚାକଂମ ପଦାନ (୩୫) ପନାଦେନ-ସଂଭୀତ-ସେନ-ବାହନେ ବିପମୁ ଚିତୁଂ ମଧୁରଂ ଅପୟାତୋ ଯବନରାଜ (୩୬) ସବଘର (୩୭) ବାସିନଂ ଚ ସଦଗହତିନଂଚ ସପାନ ଭୋଜନଂ ଚ ସଦରାଜ ଭିକାନଂ ଚ । ସବଗଲ ପତିକାନଂ ଚ ଶବ ବ୍ରହ୍ମଣାଂନଂ ଚ ପାନ ଭୋଜନଂ ଦଦାତି । କଲିଙ୍ଗ.. ଜିନଂ (୩୮) ପଲବଭାର କପରୂଖ (୩୯) ହୟ-ଗଜନର-ରଧ-ସହ ଯାତି ସଦ ଘରବାସିନଂ ଚ ସଚ ରାଜଭତକାନଂ ଚ ସବପହମତିକାନଂ ଚ ସବ ବ୍ରହ୍ମଣାନଂ ଚ ପାନ-ଭୋଜନଂ (୪୦) ଦଦାତି ଅରହତାନମ୍ ସମଣାନଂ ଚ ଦଦାତି ସତ ସହ ସେହି ।

---

(୨୮) D. C. Sircar — 'ରାଜସେୟଂ'
(୨୯) D. C. Sircar — 'ସତମଂ'
(୩୦) B. M. Barua — 'ବସେ'
(୩୧) D. C. Sircar — 'ଏହି ଧାଡିକୁ ଭିନ୍ନଭାବେ ପାଠ କରିଛନ୍ତି ଏବଂ ତାଙ୍କର ପାଠ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ନୁହେଁ' ।
(୩୨) Prinsep — 'ଚ' ପଢ଼ିନାହାନ୍ତି ।
(୩୩) Barua — 'ମହତି ସେନାୟ'
(୩୪) Prinsep — 'ରାଜ ଗଉମ୍ ଉପ ପୀଡାପୟତି'
Indraji — 'ରାଜଗହ-ନତାମ୍ ପୀଡାପୟତି'
Jayaswal — 'ରାଜଗହମ୍ ଉପପୀଡାପୟତି'
Sirkar — 'ରାଜଗହଂ ଉପପୀଡାପୟତି'
(୩୫) Jayaswal — 'କଂମାପଦାନ'
(୩୬) B. M. Barua — 'ୟେବନ ଉଦୋ'
Jayaswal — 'ଯବନ ରାଜ'
(୩୭) Jayaswal — 'ଦିମିତ' ବା 'ଜିମିତି'
(୩୮) Barua — 'କଳିଙ୍ଗଂ ଯାତି'
(୩୯) Cunningham — 'କପମ୍ ଉଖ'
Indraji — 'କପରୁଖୋ'
Jayaswal — 'କଳ୍ପରୂଖେ' ବା 'କପରୂଖେ'
(୪୦) D. C. Sircar — 'ସଦଗହଣଂଚ କାରୟିତୁଂ ବ୍ରହ୍ମଣାନାଂ ଜୟ ପରିହାର'

ନବମେଚବସେ ବେଡୁରିୟ କଳିଙ୍ଗ ରାଜ ନିବାସଂ ମହା ବିଜୟପାସାଦଂ କାରୟତି ଅଠତିସାୟ ସତ ସହ ସେହି ଦସ ମେଚ ବସେ କଳିଙ୍ଗରାଜ-ବଂସାନଂ ତତିୟ ଯୁଗ ସଗାବସାନେ କଳିଙ୍ଗ ପୁବରାଜାନଂ ମସ ସକାରଂ (୪୧) କାରାପୟତି ସତସହ ସେହି । ଏକା ଦସମେଚ ବସେ ମଣିରତନାଦି ସହ ପାତି (୪୨) କଳିଙ୍ଗ ଯୁବରାଜ ନିବେସିତ (୪୩)- ପିଥୁଡଷ- ଦଭଂ ନଗଳେ ନେକା ସୟତି (୪୪) ଅନୁପଦ ଭବନଂ ଚ ତେରସ-ବସ-ସତ କତଂ ଭିଦତି ଚିମିର ଦହ (୪୫) ସଂଘାତଂ ବାର ସମେଚ (୪୬) ବସେ ସତସହ ସେହି ବିତାସୟତି ଉତ୍ତରା ପଧରା ରାଜନୋ ମାଗ ଧାନଂ ଚ ବିପୁଳଂ ଭୟଂ ଜନେତୋ ହଥୀସଂ ଗଙ୍ଗାୟ (୪୭) ପାୟୟତି ମଗ ଧାନଂ ଚ ରାଜାନଂ ବହସତି ମିତଂ ପାଦେ ବଂଦାପୟତି ନଂଦରାଜନୀତଂ (୪୮) କଳିଙ୍ଗଜିନଂ ସଂନିବେସ ଅଙ୍ଗ ମଗଧତୋ କଳିଙ୍ଗ ଆନେତି ହୟ ଗଜ-ସେନ-ବାହନ-ସହ ସେହି ଅଙ୍ଗ-ମଗଧ ବାସିନଂ (୪୯) ଚ ପାଦେ ବଂଦାପୟତି । ବୀଥି-ଚତର-ପଲିଖାନି(୫୦) ଗୋପୁରାନି ସିହରାନି ନିବେସୟତି । ସୁତବାସୁକୋ (୫୧) ପେସୟଂତି (୫୨) ଅଭୁତ ମଛରିୟଂ ଚ ହଥୀ ନିବାସ (୫୩) ପରିହରଂତି (୫୪)

---

(୪୧) D. C. Sircar — 'ଦଂଡ-ସଂଧୀ ସାମମୟୋ ଭରଧବସ ପଠାନଂ ମହ ଜୟନଂ ।' ୧୦ମ ବର୍ଷର ବର୍ଣ୍ଣନା ସେ ପାଠ କରିପାରି ନାହାନ୍ତି ।

(୪୨) Prinsep — 'ଉପହି' Indraji — 'ଉପଲଭତା'
Jayaswal — 'ଉପଲଭତ', Sircar — 'ଉପଲଭତେ'

(୪୩) D.C. Sircar — 'ପୂର୍ବଂ ରାଜଂ ନିବେସିତଂ'

(୪୪) D.C. Sircar — 'ପୀଥୁଂଡଂ ଗଦଭନଂ ଗଲେନ କାସୟତି'

(୪୫) D.C. Sircar — 'ଜନପଦଂ ଭାଜାନଂ ଚ ତେର ସବସ୍ ସତଂ କତଂ ଭିଦତ କ୍ରମିର ଦହ'

(୪୬) Indraji — 'ବାରସମଂ'

(୪୭) Prinsep — 'ହଥସଂ ଗଂଗସ' Jayaswal 'ହଥୀସୁଙ୍ଗୀୟମ୍'

(୪୮) Barua — 'ନଂଦରାଜନୀତଂ-କାଳିଙ୍ଗ ଜିନାସନମ୍'

(୪୯) Sircar — 'ଅଂଗ ମଗଧ ବସୁଂ'

(୫୦) K. P. Jayaswal — 'ତ' ଜଠର ଲିଖିଲବରାନି'
D. C. Sircar — 'କତୁଜଠରଲିଖିଲ'

(୫୧) D. C. Sircar — 'ସତବସିକନଂ'

(୫୨) D. C. Sircar — 'ପରିହାରୋହି'

(୫୩) Barua — 'ହଥୀସ ପସଦମ୍'

(୫୪) D. C. Sircar — 'ପରିହର'

ମିଗ-ହୟ-ହଥୀ ଉପନାମୟଂତି (୫୫) ପଂଡ ରାଜା ବିବଧାଉର ଶାନିସୁତା-ମଣି ଗତନାନି ଆହରାପୟତିର ଇଧ ସତସହାମାନି ସିନୋବସୋ କାରେତି ତେର ସମେଚ ବସେ ସୁଭାବତ ବିଜୟନେ କୁମାରୋପବତେ ଅରହଣେ ପରିନିବସତୋ ହି କାୟନିସୀ ଦିୟାୟ ରାଜଭତ କେହି ରାଜଭାତିହି ରାଜନୀତିହି ରାଜ ପୁତେହି ରାଜମହିଷି ଖାରବେଳ ସିରିନା ସତ ବସ ଲେଣସହକ ରା ପିତମ୍ (୫୬)

ସକତି ସମତା (୫୭) ସୁବିହିତାନଂ ଚ ସବଦିସାନଂ(୫୮) ଅନନଂ ତାପସଇସିନଂ ସଂପିୟନଂ (୫୯) ଅରହତ ନିଶୀ ଦିୟା (୬୦) ସମୀପେ ପଭାରେ ବରାକର ସମୁଥାପିତାହି ଅନେକ ଯୋଜନାହି ତାହି ପନତି ସାହି ସତ ସହ ସେହି-ସିନାହି ସିନଥଂଭାନି ଚ ଚେତିୟା ନିଚ କରାପୟତି ପଟଲିକ ଚତରେ ଚ ବେଡରିୟ-ଗଭେ ଥଂଭେ ପଟି ଠାପୟତି ପନତରିୟ ସତସହ ସେହି ମୁରିୟ କଳ ବୋଛିନଂ(୬୧) ଚେଚୟତି ଅଧ ସତିକଂ ତିରିୟଂ (୬୨) ଉପାଦୟତି ଖେମରାଜସ ବଢ଼ରାଜସ (୬୩) ଇଦରାଜସ (୬୪) ଧମରାଜ ପସଂତୋ ସନଂତୋ ଅନୁଭବଂତୋ କଲାଣାନି ଗୁଣ ବିଶେଷ କୁଶଲୋ ସବପାସାଁଡ ପୁଜକୋ ସବ ଦେବାୟତନ ସଂକାର କାରକୋ ଅପତିହତ ଚକୋ ବାହନବଳୋ ଚକଧରୋ ଗୁତଚକୋ ପବତଚକୋ ରାଜସିବସୁକୁଳ-ବିନିସିତୋ (୬୫) ମହା ବିଜୟୋ ରାଜା ଖାରବେଳ ସିରି

---

(୫୫) D. C. Sircar — 'ରତନମାଣିକଂ'
(୫୬) D. C. Sircar — (ଏହାକୁ ଭିନ୍ନଭାବେ ପାଠ କରିଛନ୍ତି)-
'ତେରସମେଚ ବସେ ସୁପବତ ବିଜୟ ଚକେ ଅରହତେହି ପଖିନ ସଂସିତତେହି କାୟନିସ ଦିୟାୟଯାପୁ ଜାବ କେହି କେହି ରାଜଭିତିକ ଚିନବତାନି ବାସୀପିତାନି ପୂଜାନୁ ରତ-ଉବାସଗ-ଖାରବେଳ ସିରିନା ଜୀବଦେହ ସୟିନା ପରିଖାତା ।
(୫୭) Jayaswal — 'ସୁକତି'
(୫୮) Barua — 'ସତଦିସାନଂ'
(୫୯) Barua — 'ଯଭିନଂ ତାପଇସିନଂ ଲେଣଂକାରୟତି'
(୬୦) Indraji — 'ନିସିଦିୟ'
(୬୧) D.C. Sircar — 'ମୁଖିୟ-କଳ'
(୬୨) D. C. Sircar — 'ଅଂଗତକ ତୁରିୟଂ'
(୬୩) Barua — 'ବଧରାଜସ'
(୬୪) Sircar — 'ଭିଖୁରାଜସ'
(୬୫) Barua — 'ରାଜିସି-ବଂଶ-କୁଳ-ବିନିସିତୋ'

ଖଣ୍ଡଗିରି ଓ ଉଦୟଗିରିର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଶିଳାଲେଖ

୬୬ 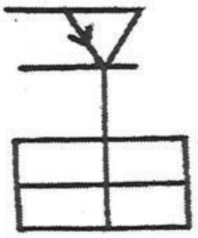

ବୃକ୍ଷଚୈତ୍ୟ

(୧) ବୈକୁଣ୍ଠପୁରୀ ଗୁମ୍ଫା-

ଅରହତମ୍ ପସାଦାୟମ୍ (୬୭) କାଳିଂଗାନମ୍ (୬୮) ସମନା ନାମ୍ ଲେଣମ୍ କାରିତମ୍ ରାଜିନୋ ଲାଲାକସ ହଥିସହସ ପପୋତସ (୬୯) ଧୁତୁନା କଳିଙ୍ଗ ଚକବତିନୋ ସିରି ଖାରବେଳସ ଅଗମହିସିନା କାରିତମ୍

(୨) ମଂଚପୁରୀ ଗୁମ୍ଫା-

ଏରସ (୭୦) ମହାରାଜସ କଳିଙ୍ଗାଧିପତିନୋ ମହାମେଘ-ବାହନସ କଦଂପ ସିରିନୋ(୭୧) ଲେଣମ୍

(୩) କୁମାର ବଦୁକସ ଲେଣମ୍ (୭୨)

(୪) ଛୋଟ ହାତୀଗୁମ୍ଫା-

ଅଗି... ଖ..... ପଲେଣମ୍ (୭୩)

(୫) ସର୍ପ ଗୁମ୍ଫା-

ଚୂଳକମସ କୋଠାଜେୟ ଚ

(୬) କିଂ ମସ ହଲଖିତାୟ ଚ ପସାଦୋ

(୭) ହରିଦାସ ଗୁମ୍ଫା-

ଚୂଳକମସ ପସାଦୋ କୋଠାଜେୟା ଚ

---

(୬୬) ବୃକ୍ଷଚୈତ୍ୟ ।

(୬୭) Barua — 'ପସାଦାନମ୍'
Sircar — 'ପସାଦାୟ'

(୬୮) Cunningham — 'ବିନିଂଗାନମ୍'

(୬୯) Barua — 'ହଥିସାହସଂ ପନାତସ୍'

(୭୦) R.D. Banerjee — 'ଖରସ'
D. C. Sircar — 'ଏରସ'

(୭୧) Sircar — 'ବକଦେଗ ସିରିନୋ'
R. D. Banerjee — 'କୁଳେପସିରି'

(୭୨) Rajendra L. Mitra — 'ଲେଣମ୍'

(୮) ବ୍ୟାଘ୍ର ଗୁମ୍ଫା ।

ନଗର ଅଖଦଂଶ (୭୪)

ସଭୂତିନୋ ଲେଣମ୍ (୭୫)

(୯) ଜୟେଶ୍ୱର ଗୁମ୍ଫା-

ମହାମଦାସ ବାରିଯାୟ ନାକିନାସ ଲେଣମ୍

(୧୦) ତତ୍ତ୍ୱ ଗୁମ୍ଫା (୨)-

ପାଦମୁକୁଳିସ କୁସୁମାସ ଲେଣମ୍ ଫି (୭୬)

(୧୧) ଅନନ୍ତ ଗୁମ୍ଫା-

... ଦୋହଦ ସମାଣାନମ୍ ଲେଣଂ (୭୭)

(୧୨) .... କୋଠାଜେୟା.......

(୧୩) ତତ୍ତ୍ୱ ଗୁମ୍ଫା (୧)

.... ରୀପୁତସକୟା...

ଖଣ୍ଡଗିରି ଓ ଉଦୟଗିରିର ଏହି ଶିଳାଲେଖମାନ ପ୍ରାଚୀନ ବ୍ରାହ୍ମୀଲିପିରେ ଲିଖିତ ହୋଇଛି । ଏଗୁଡ଼ିକ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ପ୍ରଥମ ଶତାବ୍ଦୀର ଶେଷ ଭାଗରେ ବା ପରେ ପରେ ଲେଖା ହୋଇଥିଲା; କାରଣ ଖାରବେଳଙ୍କ ହାତୀଗୁମ୍ଫା ଶିଳାଲିପି ଓ ନାୟନିକାଙ୍କର ନାନାଘାଟ ଶିଳାଲିପି ତୁଳନା କରି ହାତୀଗୁମ୍ଫା ଶିଳାଲିପି ନାନାଘାଟର ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗର ବୋଲି ଐତିହାସିକମାନେ ମତ ବ୍ୟକ୍ତ କରିଅଛନ୍ତି । ନାନାଘାଟ ଶିଳାଲିପି ଖ୍ରୀ.ପୂ. ପ୍ରଥମ ଶତାବ୍ଦୀର ମଧ୍ୟ ଭାଗରେ ଲିଖିତ ହୋଇଥିଲା ବୋଲି ଡଃ ଦିନେଶ୍ଚନ୍ଦ୍ର ସରକାରଙ୍କର ମତ । ସୁତରାଂ ହାତୀଗୁମ୍ଫା ଓ ଖଣ୍ଡଗିରି ଏବଂ ଉଦୟଗିରିର ଶିଳାଲିପିମାନ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ପ୍ରଥମ ଶତାବ୍ଦୀର ଶେଷଭାଗ ଏବଂ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ପ୍ରଥମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଲେଖା ହୋଇଥିଲା ବୋଲି ଆମର ବିଶ୍ୱାସ କରିବା ଉଚିତ ।

---

(୭୩) R. D. Banerjee ଙ୍କର ଏହି ପାଠକୁ B. M. Barua ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ କାଳ୍ପନିକ ବୋଲି ଅଭିହିତ କରିଛନ୍ତି ।

(୭୪) B. M. Barua — 'ନଗରଅଖଦଂସସ୍ ଭୂତିନୋଲେଣ୍'

(୭୫) Prinsep ଓ R. L. Mitra — ଭୁଲକ୍ରମେ 'ଲୋଶମ୍' ବୋଲି ପାଠ କରିଥିଲେ ।

(୭୬) B. M. Barua — 'ପାଦମୁନିମ୍ବିକ କୁ ସୁମସ ଲେଣାନି'

(୭୭) B. M. Barua — 'ସମାଶାନମ୍-ଲେଣମ୍'

ଶିଳାଲିପିମାନଙ୍କର ଭାଷା ଅନେକାଂଶରେ ପାଲିଭାଷା ପରି । ପ୍ରକୃତରେ କେତେକ ଶବ୍ଦକୁ ଛାଡ଼ି ଦେଲେ ଅବଶିଷ୍ଟ ସବୁ ଶବ୍ଦ ପାଲି ଭାଷାର । ସାଧାରଣତଃ ଅର୍ଦ୍ଧମାଗଧୀର ପ୍ରଭାବ ଅପ୍ରତିହତ ଭାବେ ଏହି ଶିଳାଲେଖର ଭାଷା ଉପରେ ମଧ୍ୟ ପଡ଼ିଛି । ଅଶୋକଙ୍କର ଗିରିନାର ଶିଳାଲେଖ ପାଠକଲେ ସ୍ପଷ୍ଟ ଅନୁମିତ ହୁଏ ଯେ ତାହା ପାଲି ଓ ପଶ୍ଚିମ ଭାରତୀୟ କୌଣସି ପ୍ରାକୃତ ଭାଷାର ଏକତ୍ର ସମ୍ମିଶ୍ରଣ ମାତ୍ର । ସେହିପରି ପାଲି ସହିତ ହାତୀଗୁମ୍ଫା ଶିଳାଲେଖରେ ବ୍ୟବହୃତ ପ୍ରାକୃତ ଭାଷା ବୋଲି କହିବା ଅଯୌକ୍ତିକ ନୁହେଁ । ଏଠାରେ ଗୋଟିଏ ପ୍ରଶ୍ନ ଉଠିପାରେ ଯେ, ପାଲି ସାଧାରଣତଃ ବୌଦ୍ଧମାନଙ୍କର ଭାଷା । ଖଣ୍ଡଗିରି ଓ ଉଦୟଗିରିର ଜୈନ ଶିଳାଲିପିମାନଙ୍କରେ ପାଲିଭାଷାର ପ୍ରଭାବ ପଡ଼ିଲା କିପରି ? ଏହି ପ୍ରଶ୍ନର ଉତ୍ତର ଦେବା ନିମନ୍ତେ ଐତିହାସିକ ପ୍ରମାଣ କିଛି ନାହିଁ । ତେବେ ଏହା ଖୁବ୍ ସ୍ୱାଭାବିକ ଯେ ପଶ୍ଚିମ ଭାରତୀୟ କୌଣସି ଜୈନ ଉପାସକ, ବା ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ତ୍ୟାଗ କରି ଜୈନଧର୍ମ ଗ୍ରହଣ କରିଥିବା କୌଣସି ସନ୍ନ୍ୟାସୀଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଖଣ୍ଡଗିରି ଓ ଉଦୟଗିରିର ଶିଳାଲେଖମାନ ରଚିତ ହୋଇଥିବାରୁ ପାଲିଭାଷା ସହିତ ଏତେ ସାଦୃଶ୍ୟ ରହିଲା । କିମ୍ବା ପାଲି ଭାଷାରେ ରଚିତ ହୋଇଥିବା ପ୍ରଶସ୍ତି ଗୁମ୍ଫାମାନଙ୍କରେ ଲିଖିତ ହେବା ପାଇଁ, କୌଣସି ଜୈନ ସନ୍ନ୍ୟାସୀଙ୍କୁ ଦାୟିତ୍ୱ ଦିଆଯାଇ ଥିବାରୁ ଲେଖିବା ସମୟରେ ଅର୍ଦ୍ଧମାଗଧୀର ବ୍ୟବହାର ଉକ୍ତ ଜୈନ ଲେଖକଙ୍କୁ ପ୍ରଭାବିତ କରିଛି ।

ସେ ସମୟରେ କଳିଙ୍ଗର କଥିତ ଭାଷା କଅଣ ଥିଲା କହିବା ସମ୍ଭବପର ନୁହେଁ ।

ହାତୀଗୁମ୍ଫା ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଶିଳାଲିପିମାନ ଗଦ୍ୟରେ ଲିଖିତ ହୋଇଥିଲେ ହେଁ ସେମାନଙ୍କର ଭଙ୍ଗୀ ସାବଲୀଳ ଏବଂ ତହିଁରେ କାବ୍ୟିକ ଉପାଦାନ ଯଥେଷ୍ଟ ପରିମାଣରେ ଅଛି । ଚକ୍ରବର୍ତ୍ତୀ ଖାରବେଳ ଓ ତାଙ୍କର ମହାରାଣୀଙ୍କ ଶିଳାଲିପିର ଅନେକାଂଶ କାବ୍ୟରୀତିରେ ଲେଖା ହୋଇଛି । ଏହି କାବ୍ୟରୀତିର ସଂଯୋଜନା ଖଣ୍ଡଗିରି ଏବଂ ଉଦୟଗିରିର ଶିଳାଲେଖମାନଙ୍କୁ ଏତେ ମନ୍ତ୍ରମୁଗ୍ଧକର କରିପାରିଛି ।

□□

୯. କଳିଙ୍ଗରେ ଖାରବେଳଙ୍କ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗରେ ଜୈନଧର୍ମର ଅବସ୍ଥା

ପୂର୍ବ ପରିଚ୍ଛେଦରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି ଯେ ସମ୍ରାଟ୍ ଖାରବେଳଙ୍କ ପରେ ଐର ମହାରାଜ ମହାମେଘବାହନ କୁଦେପସିର ବା କନ୍ଦର୍ପଶ୍ରୀ କଳିଙ୍ଗ ସିଂହାସନ ଆରୋହଣ କରିଥିଲେ । ତାଙ୍କ ପରେ ଚେତ ବଂଶର ଅବସ୍ଥା କ'ଣ ହେଲା ତାହା ଜାଣିବା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ମଞ୍ଚପୁରୀ ଗୁମ୍ଫାରେ ଯେଉଁ କୁମାରବଡୁଖଙ୍କ ନାମୋଲ୍ଲେଖ ଅଛି ସେ କନ୍ଦର୍ପଶ୍ରୀଙ୍କର ଉତ୍ତରାଧିକାରୀ ରୂପେ ରାଜ୍ୟ ଶାସନ କରିଥିବେ ବୋଲି ଅନୁମାନ କରାଯାଇପାରେ । କିନ୍ତୁ ସେତେବେଳକୁ ଚେତି ବଂଶର ପୂର୍ବ ସମୃଦ୍ଧି ଓ ଶକ୍ତି ଲୁପ୍ତପ୍ରାୟ । ଡଃ କୃଷ୍ଣସ୍ୱାମୀ ଆୟାଙ୍ଗାର ଦୁଇଟି ତାମିଲ ଗ୍ରନ୍ଥ, ଯଥା—"ଶିଳପଦୀକାରମ୍" ଓ "ମଣିମେଖଳାୟୀ"ରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ କେତେକ ବିବରଣରୁ ତତ୍କାଳୀନ କଳିଙ୍ଗର ପରିଚୟ ପ୍ରଦାନ କରିଛନ୍ତି । (୧) ଉକ୍ତ ଗ୍ରନ୍ଥ ଦ୍ୱୟରେ କଳିଙ୍ଗ ରାଜବଂଶର ଏକ ଭ୍ରାତୃ ବିବାଦର ବର୍ଣ୍ଣନା ସନ୍ନିବେଶିତ ହୋଇଛି । ଏଥିରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ କଳିଙ୍ଗ ରାଜ୍ୟ ସେତେବେଳେ ଦୁଇଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ ହୋଇଥିଲା । ଗୋଟିକର ରାଜଧାନୀ ଥିଲା 'କପିଳପୁର' ଓ ଅନ୍ୟଟିର ରାଜଧାନୀ 'ସିଂହପୁର' । ଏ ଦୁଇ ରାଜ୍ୟରେ ଯେଉଁ ଦୁଇଭାଇ ରାଜତ୍ୱ କରୁଥିଲେ ସେମାନେ, ବୋଧହୁଏ, ଚେତିବଂଶ ସମ୍ଭୂତ ଓ ଖାରବେଳଙ୍କର ବଂଶଧର । ଏ ଦୁଇଭାଇଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ତୁମୁଳ ଯୁଦ୍ଧ ହେବା ଫଳରେ କଳିଙ୍ଗ ଛାରଖାର ହୋଇଯାଇଥିଲା ଓ ପରିଶେଷରେ ଏକ ବୈଦେଶିକ ଆକ୍ରମଣ କବଳରେ ପଡ଼ିଥିଲା ।

ଏହି ବୈଦେଶିକ ଆକ୍ରମଣକାରୀମାନେ କିଏ ଓ ଏମାନଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ ସମୟରେ କଳିଙ୍ଗରେ ଜୈନଧର୍ମର ଅବସ୍ଥା କିପରି ଥିଲା ତାହା ନିମ୍ନରେ ବିଚାର କରାଯାଇଛି ।

ମାଦଳାପାଞ୍ଜିରେ ଅଛି ଯେ କଳିଯୁଗ ଆରମ୍ଭରେ ଧର୍ମପୁତ୍ର ଯୁଧିଷ୍ଠିରଙ୍କୁ ମିଶାଇ ୧୮ ଜଣ ରାଜା ପାରମ୍ପରିକ କ୍ରମେ କଳିଙ୍ଗରେ ୩୭୮୧ ବର୍ଷ ଧରି ରାଜତ୍ୱ କରିଥିଲେ ।

---

(୧) *Ancient India and South Indian History and Culture* Vol. I Page.. 401-402

ଏହି ରାଜପରମ୍ପରାର ରାଜା ହେଉଛନ୍ତି ଶୋଭନ ଦେବ । ଏହାଙ୍କ ସମୟରେ ଦିଲ୍ଲୀର ମୋଗଲ ପାତିଶା (ପାଦଶାହା)ଙ୍କର ସେନାପତି ରକ୍ତବାହୁ ଚିଲିକା ବାଟେ ଓଡ଼ିଶା ଆକ୍ରମଣ କରିଥିଲେ । ପରିଶେଷରେ ଅଷ୍ଟାଦଶ ରାଜାଙ୍କ ସମୟରେ ଓଡ଼ିଶା ଏହି ମୋଗଲମାନଙ୍କର ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ହସ୍ତଗତ ହୋଇଥିଲା । ମୋଗଲମାନେ ଓଡ଼ିଶାରେ ୪୭୪ ଖ୍ରୀଃ. ଅଃ. ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ୧୪୬ ବର୍ଷ ରାଜତ୍ୱ କରିଥିଲେ ଓ ଏହାପରେ ଯଯାତିକେଶରୀଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ସେମାନେ ପରାସ୍ତ ହୋଇ ବିତାଡ଼ିତ ହୋଇଥିଲେ । ଏହା ହେଲା ମାଦଳାପାଞ୍ଜିର ବର୍ଣ୍ଣିତ ଉପାଖ୍ୟାନ ।

ଏଥିରେ କେତେକ କାଳ୍ପନିକ ବିଷୟ ସନ୍ନିବେଶିତ ହୋଇଥିଲେ ହେଁ ମୂଳତଃ ଏହା ଏକ ଐତିହାସିକ ସତ୍ୟ ଉପରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇଥିବା ଜଣାପଡ଼େ, କାରଣ ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଶାରେ ଏକ ବିଦେଶୀ ରାଜବଂଶଦ୍ୱାରା ପ୍ରଚଳିତ ହୋଇଥିବା ଅସଂଖ୍ୟ ମୁଦ୍ରା ଏବେ ମିଳିଛି । ଏ ମୁଦ୍ରାସବୁ କୁଶାଣ ମୁଦ୍ରାର ଅନୁକରଣରେ ତିଆରି ହୋଇଥିବା ହେତୁ ପ୍ରତ୍ନତାତ୍ତ୍ୱିକମାନେ ତାକୁ କହନ୍ତି 'କୁଶାଣ ମୁଦ୍ରା' । ପ୍ରଥମରେ ଏ ମୁଦ୍ରାଗୁଡ଼ିକ ମିଳୁଥିଲା ପୁରୀ ନିକଟରେ । ଊନବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀର ମୁଦ୍ରାବିଦ୍‌ମାନେ ଯଥା ହର୍ଣ୍ଣଲେ ଓ ରେପ୍‌ସନ୍ ଏ ମୁଦ୍ରାଗୁଡ଼ିକୁ କହୁଥିଲେ 'ପୁରୀ-କୁଶାଣମୁଦ୍ରା (୨) ସେମାନଙ୍କ ମତରେ ଏ ମୁଦ୍ରାଗୁଡ଼ିକ ଏଠାକାର କୌଣସି ରାଜବଂଶଦ୍ୱାରା ପ୍ରଚଳିତ ହୋଇ ନଥିଲା । ସେ ଗୁଡ଼ିକ ପୁରୀ ଜଗନ୍ନାଥ ମହାପ୍ରଭୁଙ୍କ ଦର୍ଶନ ନିମନ୍ତେ ଆସୁଥିବା ଅସଂଖ୍ୟ ତୀର୍ଥଯାତ୍ରୀଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଏଠାକୁ ଅଣା ହୋଇଥିଲା । ମୁଦ୍ରାଗୁଡ଼ିକ ଯେତେବେଳେ ପୁରୀ ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ସ୍ଥାନମାନଙ୍କରୁ ଅଳ୍ପ ସଂଖ୍ୟାରେ ମିଳୁଥିଲା ସେତେବେଳେ ଏହି ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କର ଯୁକ୍ତି ଗ୍ରହଣ ଯୋଗ୍ୟ ହୋଇପାରିଥିଲା । କିନ୍ତୁ ପରେ ପରେ ଓଡ଼ିଶାର ସର୍ବତ୍ର ଉପକୂଳ ଅଞ୍ଚଳରେ ଗଞ୍ଜାମ ଜିଲ୍ଲାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ମୟୂରଭଞ୍ଜ ଜିଲ୍ଲା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଓ ଏପରିକି ଛୋଟନାଗପୁର ଯାଏଁ ଏ ମୁଦ୍ରାମାନ ହଜାର ହଜାର ସଂଖ୍ୟାରେ ମିଳିଲା (୩) । ତେଣୁ ଏ ଗୁଡ଼ିକ ଯେ ଜଗନ୍ନାଥ ଯାତ୍ରୀମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଓଡ଼ିଶା ଆନୀତ, ଏ ଯୁକ୍ତି ଅତି ଦୁର୍ବଳ ହୋଇପଡ଼ିଥିଲା ଏବଂ ଏ ସବୁ ଯେ ଏଠାକାର କୌଣସି ବୈଦେଶିକ ଶାସକଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରଚଳିତ ଏହା ଅବିସମ୍ବାଦିତ ରୂପେ ପ୍ରତିପାଦିତ ହେଲା ।

(୨) *Proceedings of Asiatic Society, Bengal,* 1895 Page 63.
(୩) O. H. R. J. Vol II, Page 84

ଓଡ଼ିଶାରେ ଏ ମୁଦ୍ରା ପ୍ରଚଳନ କରିଥିବା ବୈଦେଶିକ ଶାସକମାନେ କିଏ ? ସେମାନେ କେଉଁ ବଂଶର ଓ ସେମାନେ ଆସିଥିଲେ କେଉଁ ଠାରୁ ଓ କେବେ ?

ଏ ସବୁ ପ୍ରଶ୍ନର ସମାଧାନ ସହଜସାଧ୍ୟ ନୁହେଁ । ୰ରାଖାଲ ଦାସ ବାନାର୍ଜି କହନ୍ତି ଯେ, ଏହି ବୈଦେଶିକ ଶାସକ ହେଉଛନ୍ତି 'କୁଶାଣ' (୪) କାରଣ ଏ ମୁଦ୍ରାଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟରୁ ଅନେକ ମୁଦ୍ରା ଠିକ୍ କୁଶାଣ ପ୍ରଚଳିତ ମୁଦ୍ରା ପରି । କୁଶାଣ ମୁଦ୍ରାମାନଙ୍କରେ ଯେପରି ଗୋଟିଏ ପଟରେ କନିଷ୍କ ଓ ହୁଭିଷ୍କ ଓ ରାଜା ବସୁଦେବଙ୍କର ପ୍ରତିଛବି ଓ ଅନ୍ୟ ପଟରେ ମାଓ (ଚନ୍ଦ୍ର), ଅଗ୍ନ (ଅଗ୍ନି) ଓ ଆଡୋ (ବାୟୁ) ଆଦି ଦେବତାଙ୍କର ପ୍ରତିମୂର୍ତ୍ତି ଥାଏ, ସେହିପରି ଓଡ଼ିଶାରେ ମିଳୁଥିବା ବୈଦେଶିକ ମୁଦ୍ରାଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟରୁ କେତେକଟିର ଏହି ସବୁ ପ୍ରତିଛବି ଓ ପ୍ରତିମୂର୍ତ୍ତି ଦେଖାଯାଏ । ଡକ୍ଟର ଆର୍ତ୍ତବଲ୍ଲଭ ମହାନ୍ତି ରାଖାଲ ଦାସ ବାନାର୍ଜୀଙ୍କ ଯୁକ୍ତିକୁ ଗ୍ରହଣ କରି ନେଇଛନ୍ତି(୫) । ଐତିହାସିକ ଏସ୍ କେ ବୋଷ କହନ୍ତି ଯେ କୁଶାଣମାନେ ବଂଗଦେଶ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସେମାନଙ୍କ ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ବିସ୍ତାର କରିପାରିଥିଲେ (୬) । କିନ୍ତୁ କୁଶାଣ ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ବନାରସ ଅତିକ୍ରମ କରି ପୂର୍ବାଞ୍ଚଳକୁ ଆସିଥିବାର କୌଣସି ପ୍ରତ୍ନତାତ୍ତ୍ୱିକ ପ୍ରମାଣ ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମିଳି ନାହିଁ । ତେଣୁ କୁଶାଣ ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ପୂର୍ବରେ ବଂଗଦେଶ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବ୍ୟାପିଥିବା ଯୁକ୍ତି ଅମୂଳକ ମନେ ହୁଏ । କୁଶାଣ ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ଯଦି ବଂଗଦେଶ ଯାଏଁ ପରିବ୍ୟାପ୍ତ ହୋଇ ନଥିଲା ତେବେ ତାହା ଓଡ଼ିଶା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମାଡ଼ିଥିବା କଥା ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଅଳୀକ ବୋଲି ପ୍ରତୀୟମାନ ହୁଏ । ତାହା ହେଲେ ମାଦଳାପାଞ୍ଜି ବର୍ଣ୍ଣିତ ମୋଗଲ ଆକ୍ରମଣ କୁଶାଣ ଆକ୍ରମଣ ହୋଇ ନ ପାରେ । ତାହା କୁଶାଣ ଭିନ୍ନ ଅନ୍ୟ ଏକ ବୈଦେଶିକ ଆକ୍ରମଣ ହୋଇଥିବା ନିଶ୍ଚିତ ।

ଏବେ ଡଃ ନବୀନକୁମାର ସାହୁ ପ୍ରମାଣ କରିଅଛନ୍ତି ଯେ ମାଦଳାପାଞ୍ଜି ବର୍ଣ୍ଣିତ ଓଡ଼ିଶାରେ ମୋଗଲ ଆକ୍ରମଣ ଓ ରାଜତ୍ୱ ହେଉଛି ମୁରୁଣ୍ଡ ଆକ୍ରମଣ ଓ ଆଧିପତ୍ୟ (୭) । ଏହି ମୁରୁଣ୍ଡନମାଙ୍କ ବିଷୟ ପୁରାଣ, ଜୈନଶାସ୍ତ୍ର ଓ ଗ୍ରୀକ୍ ଏବଂ ଚୈନିକ ଲେଖକମାନଙ୍କ ବିବରଣୀରୁ ମିଳିଛି । ପୁରାଣ ମତରେ ତୁଖାର (କୁଶାଣ)ଙ୍କ ପରେ

---

(୪) *History of Orissa*, Vol I, Page-113.

(୫) ମାଦଳା ପାଞ୍ଜି ।

(୬) *Indian Culture* Vol III; 729 ft.

(୭) A History of Orissa Vol, Edited by Dr. N. K. Sahu, Pages, 331-335

୧୩ଜଣ ମୁରୁଣ୍ଡ ରାଜା ୨୦୦ବର୍ଷକାଳ ରାଜପଣ କରିଥିଲେ (୮)। ମୁରୁଣ୍ଡଙ୍କ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ଜୈନଶାସ୍ତ୍ର ମଧ୍ୟ ଭରପୂର; କାରଣ ମୁରୁଣ୍ଡମାନେ ଥିଲେ ଜୈନ ଓ ଜୈନଧର୍ମର ପୃଷ୍ଠପୋଷକ।

'ସିଂହାସନ ଦ୍ୱାତ୍ରିଂଶିକା' (୯) ନାମକ ଏକ ଜୈନଗ୍ରନ୍ଥରୁ ମିଳେ ଯେ ମୁରୁଣ୍ଡ ରାଜାଙ୍କର ରାଜଧାନୀ ଥିଲା କାନ୍ୟକୁବ୍ଜ, କିନ୍ତୁ ଏହି କାନ୍ୟକୁବ୍ଜଠାରେ ମୁରୁଣ୍ଡମାନେ ବହୁକାଳ ରାଜତ୍ୱ କରିଥିବା ମନେହୁଏ ନାହିଁ। ସିଂହାସନ ଦ୍ୱାତ୍ରିଂଶିକା ପୁସ୍ତକର ମୁରୁଣ୍ଡରାଜ କୁଶାଣଙ୍କର ଅଧୀନରୁ ଏକ ସାମନ୍ତରାଜା ହୋଇଥିବା ନିଶ୍ଚିତ। 'ବୃହତ୍ କଳ୍ପବୃତ୍ତ' ନାମକ ଅନ୍ୟ ଏକ ଜୈନଗ୍ରନ୍ଥରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ମୁରୁଣ୍ଡମାନଙ୍କର ରାଜଧାନୀ ଥିଲା ପାଟଳିପୁତ୍ର (୧୦) ଓ ଏହି ପୁସ୍ତକରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ମୁରୁଣ୍ଡ ରାଜାଙ୍କର ବିଧବା ପତ୍ନୀ ଜିନପନ୍ଥା ଅବଲମ୍ବନ କରି ଏହି ଧର୍ମର ଅଭିବୃଦ୍ଧି ସାଧନ ନିମନ୍ତେ ଜୀବନ ଉତ୍ସର୍ଗ କରିଥିଲେ। ଜୈନପୁରାଣମାନଙ୍କରୁ ଆହୁରି ମଧ୍ୟ ଜଣାପଡ଼େ ଯେ ପାଦଲିପ୍ତ ନାମକ ଏକ ଜୈନସାଧୁ ପାଟଳିପୁତ୍ରର ମୁରୁଣ୍ଡ ରାଜାଙ୍କର ମସ୍ତିଷ୍କବ୍ୟାଧି ଆରୋଗ୍ୟ କରିପାରିଥିଲେ(୧୧)। ଏହି ପାଦଲିପ୍ତ ଉଜ୍ଜୟିନୀର ବିକ୍ରମାଦିତ୍ୟଙ୍କର ଜୈନଗୁରୁ ସିଦ୍ଧସେନଙ୍କର ବୋଧହୁଏ ସମସାମୟିକ ଥିଲେ।

ଗ୍ରୀକ୍ ଭୌଗୋଳିକ ଟଲେମି (୧୨) ପୂର୍ବ ଭାରତରେ ମୁରୁଣ୍ଡ ରାଜ୍ୟର ଭୌଗୋଳିକ ସୀମାରେଖା ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିଯାଇଛନ୍ତି। ତାଙ୍କ ଲେଖାରୁ ଜଣାପଡ଼େ ଯେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ୨ୟ ଶତାବ୍ଦୀରେ ମୁରୁଣ୍ଡରାଜ୍ୟ ବ୍ୟାପିଥିଲା- ତିରହୁତ୍‌ଠାରୁ ଗଙ୍ଗାନଦୀ ମୁହାଣ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ। ଚୀନ ଦେଶର ଉ (Woo) ରାଜବଂଶର ବିବରଣୀରୁ (୧୩) ମଧ୍ୟ ଜଣାପଡ଼େ ଯେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ୩ୟ ଶତାବ୍ଦୀରେ ମୁରୁଣ୍ଡମାନେ ପୂର୍ବ ଭାରତରେ ରାଜତ୍ୱ କରୁଥିଲେ। ଏକଥା ଫରାସୀ ପଣ୍ଡିତ ସିଲ୍‌ଭାଁଲେଭି ପ୍ରତିପାଦନ କରିଯାଇଛନ୍ତି।

---

(୮) *Dynastic History, Kalinga Age*, by Pargiter, Page. 46

(୯) Dr. Probodh Chandra Bagchi ue *Indian History Congress*ର ଷଷ୍ଠ ଅଧିବେଶନରେ ପ୍ରଦତ୍ତ ସଭାପତି ଅଭିଭାଷଣ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ।

(୧୦) *Abhidhan Rajendra* Vol II, Page 776

(୧୧) *Indian Culture* Vol III, Page-49

(୧୨) *Indian Antiquary* Vol XIII, 337

(୧୩) Sylvain Levi, Melanges, Charles De. Harlez, Pages-176-186.

ଓଡ଼ିଶାରେ ରକ୍ତବାହୁ ଆକ୍ରମଣ ଏହି ପୂର୍ବଭାରତୀୟ ମୁରୁଣ୍ଡଙ୍କ ଆକ୍ରମଣ ଏବଂ ଏଠାରେ ମିଳିଥିବା ଅସଂଖ୍ୟ ତଥାକଥିତ କୁଶାଣ ମୁଦ୍ରା ଏହି ମୁରୁଣ୍ଡଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରଚଳିତ । ୧୯୪୮ ସାଲରେ ଶିଶୁପାଳଗଡଠାରେ ଯେଉଁ ପ୍ରତ୍ନତାତ୍ତ୍ୱିକ ଭୂଖୋଦନ ହୋଇଥିଲା, ତହିଁରୁ ଓଡ଼ିଶାରେ ଜୈନମୁରୁଣ୍ଡ ରାଜତ୍ୱର ସୁସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରମାଣ ମିଳିପାରିଛି । ଏହି ଭୂଖୋଦନରୁ ମିଳିଥିବା ଗୋଟିଏ ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣମୁଦ୍ରା ସମ୍ପର୍କରେ ଆଲୋଚନା କରିବାକୁ ଯାଇ ଡଃ ଅନନ୍ତ ସଦାଶିବ ଆଲ୍‌ଟେକାର କହଛନ୍ତି ଯେ ତାହା 'ମହାରାଜାଧି ରାଜା ଧର୍ମଦାମଧର' ନାମଧେୟ କୌଣସି ଏକ ମୁରୁଣ୍ଡରାଜାଙ୍କ ପ୍ରଚଳିତ ମୁଦ୍ରା । ଡଃ ଆଲ୍‌ଟେକାର ଆହୁରି ମଧ କହିଛନ୍ତି ଯେ ଏହି ମୁରୁଣ୍ଡରାଜା ଓଡ଼ିଶାରେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟିୟ ୩ୟ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଶାସନ କରୁଥିଲେ ଓ ସେ ଥିଲେ ଜୈନ ।(୧୪)

ଶିଶୁପାଳଗଡ଼ରୁ ଗୋଟିଏ କ୍ଷୁଦ୍ର ମୃଣ୍ମୟ ଫଳକ ମିଳିଅଛି । ତାହା ବୋଧହୁଏ ଏକ ସିଲ୍ ମୋହର । ସେଥିରେ ଲେଖାଅଛି–

'ଅମଚସ ପସନକସ' ଅର୍ଥାତ୍ ଅମାତ୍ୟସ୍ୟ ପ୍ରସନ୍ନକସ୍ୟ । ଏହି ଫଳକଟି ବୋଧହୁଏ ଅମାତ୍ୟ ପ୍ରସନ୍ନକଙ୍କର ସିଲମୋହର ହୋଇଥିବା ଅନୁମାନ କରାଯାଇ ପାରେ । ଏହି ଫଳକରେ ଅଙ୍କିତ ଅକ୍ଷର ଓ ଉପରୋକ୍ତ ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣମୁଦ୍ରାରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଥିବା ଅକ୍ଷର ଏକକାଳୀନ ବୋଲି ମନେହୁଏ । ଏହା ଯଦି ଠିକ୍ ତେବେ ପ୍ରସନ୍ନକଙ୍କୁ ମହାରାଜ ଧର୍ମଦାମଧରଙ୍କର ଅମାତ୍ୟ ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇ ପାରେ ।(୧୫)

ଡଃ ନବୀନ କୁମାର ସାହୁ ପ୍ରମାଣ କରିଛନ୍ତି ଯେ ଓଡ଼ିଶାରେ ମୁରୁଣ୍ଡ ରାଜତ୍ୱ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ୨ୟ ଶତାବ୍ଦୀର ଶେଷଭାଗ ଠାରୁ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଚତୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀର ମଧ୍ୟଭାଗ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା (୧୬) କିନ୍ତୁ ମାଦଳାପାଞ୍ଜି ଅନୁସାରେ ମୋଗଲ ରାଜତ୍ୱ ଚାଲିଥିଲା ଖ୍ରୀ.ଅ. ୩୨୮ରୁ ୪୭୪ ଖ୍ରୀ.ଅ. ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ । ମାଦଳାପାଞ୍ଜିର ଏହି ମୋଗଲ ରାଜତ୍ୱକୁ ଡଃ ନବୀନ କୁମାର ସାହୁ ମୁରୁଣ୍ଡ ରାଜତ୍ୱ ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରି ଅଛନ୍ତି ଏବଂ ଏହି ରାଜତ୍ୱର କାଳ ନିର୍ଣ୍ଣୟରେ ମାଦଳାପାଞ୍ଜିକାର ଯେଉଁ ବିଭ୍ରମ ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି, ତାହା ଐତିହାସିକ ପ୍ରମାଣ ଭିତ୍ତିରେ ସଂଶୋଧନ କରିଛନ୍ତି ।

---

(୧୪) *Ancient India* No. 5 Sisupalagarh excavation Report

(୧୫) ଏ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ O.H.R.J. Vol II No. 2 ରେ S.C. De ଙ୍କର ପ୍ରକାଶିତ ପ୍ରବନ୍ଧ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ ।

(୧୬) *A History of Orissa*- Edited by Dr. Sahu, Vol. II Page 334

ଏ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ବୌଦ୍ଧଗ୍ରନ୍ଥ ଦାଠାଧାତୁବଂଶରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଥିବା ବୁଦ୍ଧଦନ୍ତର ଉପାଖ୍ୟାନ ମଧ୍ୟ ଆଲୋଚନା ଯୋଗ୍ୟ । ଏ ପୁସ୍ତକରୁ ମିଳେ ଯେ ୪ର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀ ଆରମ୍ଭବେଳେ କଳିଙ୍ଗର ରାଜା ଥିଲେ ଗୁହଶିବ । ଏହି ଗୁହଶିବ ବୋଧହୁଏ ମୁରୁଣ୍ଡ ରାଜା । ସେ ପ୍ରଥମେ ଥିଲେ ଜୈନ ଓ ପରେ ତାଙ୍କର ରାଜଧାନୀ ଦନ୍ତପୁରରେ ବୁଦ୍ଧଦନ୍ତଙ୍କ ମହିମାରେ ମୁଗ୍ଧ ହୋଇ ସେ ହୋଇଥିଲେ ବୌଦ୍ଧ । ଏଥିରେ ପାଟଳିପୁତ୍ରର ଜୈନରାଜା ପାଣ୍ଡୁ ବିକ୍ଷୁବ୍ଧ ହୋଇଥିଲେ । ଏହି ପାଣ୍ଡୁଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ଡଃ ନବୀନକୁମାର ସାହୁ ଏକ ମୁରୁଣ୍ଡରାଜା ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରିଅଛନ୍ତି । କଳିଙ୍ଗର ଗୁହଶିବ ପାଣ୍ଡୁରାଜାଙ୍କର ସାମନ୍ତରାଜାରୂପେ ଦାଠାଧାତୁବଂଶରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛନ୍ତି ।

ଗୁହଶିବଙ୍କର ଧର୍ମାନ୍ତର ଗ୍ରହଣରେ ବିଚଳିତ ହୋଇ ପାଣ୍ଡୁରାଜା ତାଙ୍କୁ ନିଜ ରାଜଧାନୀ ପାଟଳିପୁତ୍ରକୁ ବୁଦ୍ଧଦନ୍ତ ସଙ୍ଗରେ ଘେନି ଆସିବା ପାଇଁ ଆଦେଶ ଦେଇଥିଲେ । ପାଟଳିପୁତ୍ରଠାରେ ସେ ଦନ୍ତଧାତୁକୁ ନଷ୍ଟ କରିବା ନିମନ୍ତେ ନାନା ଚେଷ୍ଟା କରି ସୁଦ୍ଧା ସଫଳ ହୋଇ ନଥିଲେ ଓ ପରିଶେଷରେ ଦନ୍ତର ଅଦ୍ଭୁତ ଶକ୍ତି ଦେଖି ନିଜେ ମଧ୍ୟ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ପରେ ଏହି ଦନ୍ତ ଅଧିକାର କରିବା ନିମନ୍ତେ କଳିଙ୍ଗର ପଡୋଶୀ ରାଜାମାନେ କଳିଙ୍ଗ ଆକ୍ରମଣ କରିଥିଲେ । ଏହି ଆକ୍ରମଣକାରୀମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରଧାନ ହେଉଛନ୍ତି କ୍ଷୀରଧାର । ଏହି କ୍ଷୀରଧାରଙ୍କୁ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ସୁଶୀଲଚନ୍ଦ୍ର ଦେ ଭାକାଟକ ରାଜା ଓ ପ୍ରବରସେନ ଏକ ବୋଲି ଅନୁମାନ କରିଛନ୍ତି । (୧୭)

ଯୁଦ୍ଧରେ ଗୁହଶିବ ପ୍ରାଣତ୍ୟାଗ କଲେ, କିନ୍ତୁ ମୃତ୍ୟୁର ଅବ୍ୟବହିତ ପୂର୍ବରୁ ସେ ତାଙ୍କ କନ୍ୟା ହେମମାଳା ଓ ଜାମାତା ଦନ୍ତକୁମାରଙ୍କ ହାତରେ ବୁଦ୍ଧଦନ୍ତ ସିଂହଳକୁ ପଠାଇ ଦେଇଥିଲେ । ହେମମାଳା ଓ ଦନ୍ତକୁମାର ସିଂହଳରେ ପହଞ୍ଚିବାବେଳେ ସେଠାରେ ରାଜା ଥିଲେ ମହାଦିସେନ । ଏହାଙ୍କ ରାଜତ୍ୱକାଳର ସମୟ ହେଉଛି ଖ୍ରୀ.ଅ. ୨୭୭ରୁ ୩୦୪ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ । (୧୮)

ସୁତରାଂ କଳିଙ୍ଗରେ ଗୁହଶିବ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ୩ୟ ଶତାବ୍ଦୀରେ ରାଜତ୍ୱ କରୁଥିବା ସୁନିଶ୍ଚିତ ।

---

(୧୭) O.H.R.J. Vol III No.2, Page 108
(୧୮) *Vakataka and Gupta Age*, By Dr.A.S.Altekar & Dr.R.C. Majumdar, Vide Chapter on '*Ceylon*' Pages 231-261.

ମଧ୍ୟଯୁଗ

ଏତ ଗଲା ପ୍ରାଚୀନ ଯୁଗର ବିବରଣୀ । ବର୍ତ୍ତମାନ ଦେଖାଯାଉ ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ ଓଡ଼ିଶାରେ ଜୈନଧର୍ମର ଅବସ୍ଥା କିପରି ଥିଲା । କଳିଙ୍ଗରେ ମୁରୁଣ୍ଡ ଶାସନର ଅବସାନ ପରେ ଗୁପ୍ତବଂଶର ଆଧିପତ୍ୟ ପ୍ରସାରିତ ହୋଇଥିବା କେତେକ ଐତିହାସିକ ପ୍ରକାଶ କରନ୍ତି । ଗୁପ୍ତରାଜବଂଶର ରାଜନୈତିକ ପ୍ରଭାବ ସମୁଦ୍ରଗୁପ୍ତଙ୍କ ଦିଗ୍‌ବିଜୟପରଠାରୁ କଳିଙ୍ଗରେ ପଡିଥିବା ସୁନିଶ୍ଚିତ । ଏହି ରାଜନୈତିକ ପ୍ରଭାବ ସଙ୍ଗେ ସାଂସ୍କୃତିକ ପ୍ରଭାବ ମଧ୍ୟ ଅପ୍ରତିହତ ଭାବେ ପଡ଼ିଥିଲା, କିନ୍ତୁ ଏ ସବୁର ଗବେଷଣା ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଧାରାବାହିକ ଭାବେ ହୋଇ ପାରିନାହିଁ ।

ଗୁପ୍ତୋତ୍ତର ଯୁଗ ହେଉଛି ମଧ୍ୟଯୁଗ । ଏ ଯୁଗରେ ଯେଉଁ ସୁବିଖ୍ୟାତ ରାଜବଂଶ ଓଡ଼ିଶାର ବିଭିନ୍ନ ଅଞ୍ଚଳରେ ରାଜତ୍ୱ କରିଥିଲେ ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ ହେଉଛନ୍ତି କଳିଙ୍ଗ ଅଞ୍ଚଳର ଗଙ୍ଗବଂଶ, କଙ୍ଗୋଦର ଶୈଳୋଦ୍ଭବ ବଂଶ, ତୋଷଳର ଭୌମ ବଂଶ, ଖିଞ୍ଜଳିମଣ୍ଡଳର ଭଞ୍ଜବଂଶ ଓ କୋଶଳୋତ୍କଳର ସୋମବଂଶ (୧୯) । ଏହି ସୋମବଂଶୀୟ ରାଜାମାନଙ୍କୁ ମାଦଳାପାଞ୍ଜିକାର କେଶରୀବଂଶୀୟ ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । ଏହି ସବୁ ରାଜବଂଶର ରାଜତ୍ୱକାଳରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟଧର୍ମ ଓ ବିଶେଷତଃ ଶାକ୍ତ, ଶୈବ ଓ ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ସର୍ବତ୍ର ଦେଖାଯାଏ । ଏ ଯୁଗ ହେଉଛି ଓଡ଼ିଶାରେ ବୌଦ୍ଧ ଓ ଜୈନମାନଙ୍କର ଅଧଃପତନର କାଳ ।

ଓଡ଼ିଶାରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ସ୍ୱୀୟ ଅସ୍ତିତ୍ୱ ରକ୍ଷାକରିବା ନିମନ୍ତେ ତାନ୍ତ୍ରିକତାର ଆଶ୍ରୟ ନେଇ ବଜ୍ରଯାନ ଓ ସହଜଯାନ ଆଦି ପନ୍ଥାରେ ପରିଣତ ହୋଇଥିଲା । କିନ୍ତୁ ଜୈନଧର୍ମ ତାନ୍ତ୍ରିକତାର ଆଶ୍ରୟ ନେଇଥିବାର ସୁସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରମାଣ ମିଳି ନାହିଁ । ପ୍ରାଚୀନ ପରମ୍ପରା ରକ୍ଷାକରି ଜୈନଧର୍ମ ମଧ୍ୟଯୁଗରେ ଗତି କରି ଆସିଥିବା ଦେଖାଯାଏ । ପ୍ରାଚୀନକାଳ ପରି ଖଣ୍ଡଗିରି ଥିଲା ସେତେବେଳେ ଓଡ଼ିଶାରେ ଜୈନଧର୍ମର ପୀଠଭୂମି । ଖଣ୍ଡଗିରିର କେତେକ ଗୁମ୍ଫା, ଯଥା- ନବମୁନି ଗୁମ୍ଫା, ବାରଭୂଜୀ ଗୁମ୍ଫା ଓ ଲଲାଟେନ୍ଦୁକେଶରୀ ଗୁମ୍ଫା, ଏହି ମଧ୍ୟଯୁଗରେ ହିଁ ନିର୍ମିତ । ଓଡ଼ିଶାର ଚାରିଆଡ଼େ ବିଶେଷତଃ କେନ୍ଦୁଝରର ଆନନ୍ଦପୁର ଅଞ୍ଚଳ, କଟକ ଜିଲ୍ଲାର ଚୌଦ୍ୱାର ଅଞ୍ଚଳ, ପୁରୀ ଜିଲ୍ଲାର ପ୍ରାଚୀଉପତ୍ୟକା, ଗଞ୍ଜାମର ଘୁମୁସର ଅଞ୍ଚଳ ଓ କୋରାପୁଟର ନବରଙ୍ଗପୁର ଅଞ୍ଚଳରେ ଜୈନଧର୍ମର

(୧୯) ଏହି ରାଜବଂଶମାନଙ୍କର ପୂର୍ଣ୍ଣ ବିବରଣୀ ନିମନ୍ତେ ଡଃ ମହତାବଙ୍କ ଲିଖିତ ଓ ଡଃ ନବୀନକୁମାର ସାହୁଙ୍କ ସମ୍ପାଦିତ 'ଓଡ଼ିଶା ଇତିହାସ'ମାନ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ ।

ପ୍ରନ୍ତତାତ୍ତ୍ୱିକ ଅବଶେଷ ବହୁ ପରିମାଣରେ ଏବେ ମିଳିପାରିଛି । ସେ ସବୁ ମଧ୍ୟଯୁଗର କୀର୍ତ୍ତି । ଆଜି ସେଗୁଡ଼ିକ ଦେଖିଲେ ଦୃଢ଼ ଧାରଣା ଆସେ ଯେ ମଧ୍ୟଯୁଗରେ ଜୈନଧର୍ମର ପ୍ରଭାବ ଓଡ଼ିଶାର ଧର୍ମଜୀବନରେ ଅପ୍ରତିହତ ଥିଲା ।

ଉତ୍କଳରେ ରାଜତ୍ୱ କରିଥିବା ସୋମବଂଶୀ ରାଜାମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଉଦ୍ୟୋତକେଶରୀ ହେଉଛନ୍ତି ସର୍ବାପେକ୍ଷା ପ୍ରସିଦ୍ଧ ନରପତି । କେତେକ ଏହାଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ଲଲାଟେନ୍ଦୁକେଶରୀ ବୋଲି କହିଥାନ୍ତି । ଉଦ୍ୟୋତ କେଶରୀ ଶୈବଧର୍ମର ପୃଷ୍ଠପୋଷକ ରୂପେ ଇତିହାସରେ ବିଖ୍ୟାତ । ତାହାଙ୍କ ପିତା ଯଯାତି ମହାଶିବଗୁପ୍ତ ଭୁବନେଶ୍ୱରଠାରେ ସୁପ୍ରସିଦ୍ଧ ଲିଙ୍ଗରାଜ ମନ୍ଦିରର ନିର୍ମାଣ କାର୍ଯ୍ୟ ଆରମ୍ଭ କରିଥିଲେ । ଏହି ମନ୍ଦିରର ପରିସମାପ୍ତି କରିଥିଲେ ରାଜା ଉଦ୍ୟୋତକେଶରୀ । ଉଦ୍ୟୋତକେଶରୀଙ୍କର ଜନନୀ କୋଳାବତୀ ଦେବୀ ଭୁବନେଶ୍ୱରଠାରେ ଚାରୁକଳା ଖଚିତ ବ୍ରହ୍ମେଶ୍ୱର ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ କରାଇଥିଲେ । ଉଦ୍ୟୋତ ଶିବଭକ୍ତ ଥିଲେ ସତ୍ୟ କିନ୍ତୁ ଜୈନଧର୍ମ ପ୍ରତି ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କର ପ୍ରଗାଢ଼ ଶ୍ରଦ୍ଧା ଓ ଅନୁରାଗ ଥିଲା । ଖଣ୍ଡଗିରିର ଲଲାଟେନ୍ଦୁକେଶରୀ ଗୁମ୍ଫା ଯେ ତାଙ୍କର କୀର୍ତ୍ତି ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ଜୈନ ଅରହତ୍ ଓ ସାଧୁମାନଙ୍କର ଆଶ୍ରୟସ୍ଥଳରୂପେ ସମ୍ରାଟ୍ ଖାରବେଳ ଯେପରି ଅତୀତରେ ଅନେକ ଗୁମ୍ଫା ଖୋଦନ କରିଯାଇଥିଲେ, ଠିକ୍ ସେହିପରି ସେହି ଜୈନ ସମ୍ରାଟ୍‌ଙ୍କର ପଦାଙ୍କ ଅନୁସରଣ କରି ଉଦ୍ୟୋତକେଶରୀ ଜୈନମାନଙ୍କର ବିଶ୍ରାମସ୍ଥଳୀ ତଥା ଆରାଧନା ମନ୍ଦିର ନମନ୍ତେ ଖଣ୍ଡଗିରିଠାରେ ଗୁମ୍ଫାମାନ ନିର୍ମାଣ କରିଥିଲେ । କେବଳ ଲଲାଟନ୍ଦୁକେଶରୀ ଗୁମ୍ଫା ନୁହେଁ, ନବମୁନି ଓ ବାରଭୂଜୀ ଗୁମ୍ଫା ମଧ୍ୟ ଏହି କାଳର କୀର୍ତ୍ତି ବୋଲି ଐତିହାସିକମାନେ କହନ୍ତି । ନବମୁନି ଗୁମ୍ଫାରେ ଉଦ୍ୟୋତକଶରୀଙ୍କ ରାଜତ୍ୱକାଳର ଏକ ଶିଳାଲେଖ ଏବେ ସୁଦ୍ଧା ରହିଛି । ଏହି ଶିଳାଲେଖ ଉତ୍‌କୀର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଥିଲା ଉଦ୍ୟୋତଙ୍କର ଅଷ୍ଟାଦଶ ବର୍ଷ ରାଜତ୍ୱ କାଳରେ । ମନେ ରଖିବାକୁ ହେବ ଠିକ୍ ଏହିବର୍ଷ ଉଦ୍ୟୋତଙ୍କର ଜନନୀ କୋଳାବତୀ ଦେବୀ ଭୁବନେଶ୍ୱରଠାରେ ବ୍ରାହ୍ମେଶ୍ୱରଙ୍କର ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ ଶେଷ କରାଇଥିଲେ । ଏଥିରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଶୈବ ଓ ଜୈନଧର୍ମ ସମାନ୍ତରାଳଭାବେ ସେତେବେଳେ ଓଡ଼ିଶାରେ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା ଏବଂ ରାଜା ଉଦ୍ୟୋତକେଶରୀ ଉଭୟ ଧର୍ମକୁ ସମଦୃଷ୍ଟିରେ ଦେଖୁଥିଲେ ।

ନବମୁନି ଗୁମ୍ଫାର ଶିଳାଲେଖରୁ (୨୦) ଜଣାଯାଏ ଯେ ଉଦ୍ୟୋତକେଶରୀଙ୍କର ୧୮ଶ ବର୍ଷ ରାଜତ୍ୱ କାଳରେ ସୁବିଖ୍ୟାତ ଜୈନ ସାଧୁ କୁଳଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ଶିଷ୍ୟ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ

(୨୦) Ep.Ind. XIII. 165-66

ଶୁଭଚନ୍ଦ୍ର ତୀର୍ଥଯାତ୍ରା ନିମନ୍ତେ ଖଣ୍ଡଗିରିକୁ ଆସିଥିଲେ ଏବଂ ସେଠାରେ ସେ କେତେକ କୀର୍ତ୍ତି ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ । ଏହି ଶୁଭଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କୁ ଉଦ୍ୟୋତକେଶରୀ ଯଥୋପଯୁକ୍ତ ସମ୍ମାନ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିଥିବା ଶିଳାଲିପିରୁ ଜଣାପଡ଼େ । ଉପରଲିଖିତ ଆଲୋଚନାରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ଜଣାପଡ଼େ ଯେ ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ ଓଡ଼ିଶାରେ ବେଳେବେଳେ ଜୈନଧର୍ମ ରାଜାମାନଙ୍କର ପୃଷ୍ଠପୋଷକତା ଲାଭ କରି ସମୃଦ୍ଧ ହୋଇ ପାରିଥିଲା । ଓଡ଼ିଶାର ନାଥଧର୍ମରେ ଜୈନଧର୍ମର ପ୍ରଭାବ ଅତିମାତ୍ରାରେ ପଡ଼ିଯାଇଛି । ଜୈନଧର୍ମର ସମୃଦ୍ଧିସାଧନ ବିଶେଷ ଭାବରେ ହୋଇ ନଥିଲେ ଏତାଦୃଶ ପ୍ରଭାବ ପଡ଼ିବା ସମ୍ଭବପର ହୋଇ ନ ଥାନ୍ତା । ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗର ଅରକ୍ଷିତ ଦାସ ପନ୍ଥା ଓ ମହିମା ପନ୍ଥା ଆଦି ଧର୍ମ ସଂସ୍ଥାରେ ଏହି ଜୈନଧର୍ମର ବହୁ ଆଚାର, ତତ୍ତ୍ୱ ଓ ଦର୍ଶନର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ମଧ୍ୟ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ତାହା ସୂଚାଇଦିଏ ଯେ ଜୈନଧର୍ମର ସମୃଦ୍ଧି ଓଡ଼ିଶାରେ ପ୍ରାଚୀନ କାଳଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ମଧ୍ୟଯୁଗ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅବ୍ୟାହତ ଭାବେ ଚାଲିଥିଲା । ଓଡ଼ିଶାର ସାଂସ୍କୃତିକ ଜୀବନରେ ଜୈନଧର୍ମ କି ପ୍ରଭାବ ବିସ୍ତାର କରିଛି ତାହାର ବିସ୍ତୃତ ଆଲୋଚନା ଅନ୍ୟତ୍ର କରାଯାଇଛି ।

ଏବେ ଆଧୁନିକ ଯୁଗରେ ସୁଦ୍ଧା ଓଡ଼ିଶାର ଧର୍ମ ଜୀବନରେ ଜୈନଧର୍ମ ଯେଉଁ ପ୍ରଭାବ ବିସ୍ତାର କରି ରହିଛି ତାହା ଅନୁଧ୍ୟାନର ବିଷୟ । ଆଜି ସୁଦ୍ଧା ଖଣ୍ଡିଗିରି କେବଳ ଜୈନଙ୍କର ନୁହେଁ, ହିନ୍ଦୁଙ୍କର ମଧ୍ୟ ଏକ ପରମ ପବିତ୍ର ତୀର୍ଥଭୂମି । ମାଘ ଶୁକ୍ଳ ସପ୍ତମୀ ଦିନ ପ୍ରତିବର୍ଷ ଏଠାରେ ଯେଉଁ ମେଳା ହୁଏ ସହସ୍ର ସହସ୍ର ଯାତ୍ରୀ ତହିଁରେ ସମବେତ ହୋଇ କେବଳ ଯେ ସାଧୁ ଅରକ୍ଷିତ ଦାସଙ୍କର ସ୍ମୃତି ପୂଜା କରନ୍ତି ତା' ନୁହେଁ ଜୈନ ତୀର୍ଥଙ୍କରମାନଙ୍କ ପ୍ରତିମୂର୍ତ୍ତି ଓ ସେମାନଙ୍କ ଶାସନ ଦେବତାଦିଙ୍କ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ସେବାପୂଜା କରିଥାନ୍ତି ।

□□

୧୦. ଓଡ଼ିଶାର ସଂସ୍କୃତିରେ ଜୈନଧର୍ମର ପ୍ରଭାବ

କଳିଙ୍ଗରେ ଅତି ପ୍ରାଚୀନ କାଳରୁ ଜୈନଧର୍ମ ଏକ ପ୍ରଧାନ ଧର୍ମ ରୂପେ ପ୍ରଚଳିତ ହୋଇ ଆସିଥିବା କଥା ପୂର୍ବ ପରିଚ୍ଛେଦମାନଙ୍କରେ ସୂଚାଇ ଦିଆଯାଇଛି । ଏହି ପ୍ରାଚୀନ ଧର୍ମର ପ୍ରଭାବ ଓଡ଼ିଶାର ସାଂସ୍କୃତିକ ଜୀବନରେ ନାନା ଭାବରେ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୋଇଥାଏ । ମଧ୍ୟ ଯୁଗରେ ଭଞ୍ଜବଂଶ ଓଡ଼ିଶାର ବିଭିନ୍ନ ଅଞ୍ଚଳରେ ରାଜତ୍ୱ ବିସ୍ତାର କରିଥିବା ଇତିହାସରୁ ମିଳେ । ଏହି ଭଞ୍ଜମାନେ କେହିକେହି ଶୈବ, କେହିକେହି ବୈଷ୍ଣବ ଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଜୈନ ସଂସ୍କୃତିର ପ୍ରଭାବ ଅକ୍ଷୁଣ୍ଣ ଥିବା ଜଣାପଡ଼େ । ଏହି ବଂଶର ଏକ ତାମ୍ରଶାସନ କେନ୍ଦୁଝର ଜିଲାର ଉଖୁଣ୍ଡା ଗ୍ରାମରୁ ମିଳିଥିଲା । ତହିଁରେ ଭଞ୍ଜବଂଶର ଆଦି ପୁରୁଷଙ୍କର ଉତ୍ପତ୍ତି କୋଟ୍ୟାଶ୍ରମ ନାମକ ସ୍ଥାନରେ ମୟୂର ଅଣ୍ଡାରୁ ହୋଇଥିବାର ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ଏହି କୋଟ୍ୟାଶ୍ରମ ଜୈନ ହରିବଂଶରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅସଂଖ୍ୟ ମୁନିଜନାଧୁଷିତ 'କୋଟିଶିଳା' ରୂପେ ଚିହ୍ନିତ ହେବା ସମ୍ଭବପର । ମୟୂର ଡିମ୍ବକୁ ଭାଙ୍ଗି (ମୟୁରାଣ୍ଡଂଭିତ୍ୱା) ବୀରଭଦ୍ର ଆଦିଭଞ୍ଜ ରୂପେ ଜନ୍ମଲାଭ କରିଥିବା କଥା ସେଠାରେ ଅଛି । ଏହି ମୟୂର ସାଧାରଣ ମୟୂର ନୁହେଁ । ପରନ୍ତୁ ଜୈନମାନଙ୍କର ପୁରାଣାଦିରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ-ଶ୍ରୁତଦେବୀଙ୍କର ବାହନୀଭୂତ ମୟୂର । ତାହା ନ ହୋଇଥିଲେ ସାଧାରଣ ମୟୂର ଡିମ୍ବ ମାନବର ଉତ୍ପାଦକ ହେବା ଅସମ୍ଭବ ବୋଲି ଅଗ୍ରହଣୀୟ ହୁଅନ୍ତା । ତେଣୁ ଷୋଡ଼ଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ବିଦ୍ୟମାନ କନିକା ରାଜାଙ୍କର ବଂଶୀୟ ହରିଚନ୍ଦନ ସ୍ୱରଚିତ 'ସଙ୍ଗୀତ ମୁକ୍ତାବଳୀ'ରେ ଆତ୍ମବଂଶର ପରିଚୟ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ନିଜ ବଂଶ ଶ୍ରୁତିମୟୂରିକାରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ବୋଲି ଲେଖି ଅଛନ୍ତି । ଏହି ଶ୍ରୁତି-ଶ୍ରୁତଦେବୀ ବା ସରସ୍ୱତୀ । ଜୈନ ମତରେ ଏହାଙ୍କ ବାହନ ମୟୂର, ଏହା ଭଞ୍ଜ ବଂଶରେ ଜୈନଧର୍ମ ପ୍ରଭାବର ନିଦର୍ଶନ ।

ଆହୁରି ମଧ୍ୟ ପ୍ରୋକ୍ତ ଉଖୁଣ୍ଡା ତାମ୍ରଶାସନରେ ବୀରଭଦ୍ର 'ଗଣଦଣ୍ଡ' ଥିବାର ଲେଖା ଅଛି । ଏହି ଗଣଦଣ୍ଡ ଜୈନ ପୁରାଣୋକ୍ତ 'ଗଣଧର', ଗଣୀ, ଗଣେନ୍ଦ୍ର ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦର ଏକ ପର୍ଯ୍ୟାୟ ମାତ୍ର ।

ଉତ୍କଳର ଉତ୍ତର ଅଂଶ ସମୟ ବିଶେଷରେ ତୋଷାଳୀ ନାମରେ ଅଭିହିତ ହେଉଥିଲା । ଏହି ତୋଷାଳୀରେ ଶୈଳପୁର ନାମରେ ଗୋଟିଏ ଜୈନ ତୀର୍ଥସ୍ଥାନ ଥିଲା । ଭରୁକଚ୍ଛରେ ବାଣବ୍ୟନ୍ତର ଯାତ୍ରା ଓ ଅର୍ବୁଦ ପର୍ବତର ପ୍ରଭାସ ତୀର୍ଥ ପରି ଏହା

ଜୈନମାନଙ୍କ ନିକଟରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧିଲାଭ କରିଥିଲା । ଶୈଳପୁର ରାଜଗୃହ (ରାଜଗିରି)ର ନାମାନ୍ତର । ବିପୁଳାନାମ ପର୍ବତ ଦ୍ୱାରା ଏହା ପରିବେଷ୍ଟିତ ହୋଇଥିବାରୁ ଏହାର ଏ ପ୍ରକାର ନାମକରଣ ହୋଇଅଛି । ମହାବୀରଙ୍କର ଧର୍ମ ପ୍ରଚାରର ପ୍ରଧାନ ପୀଠ ରାଜଗିରି ବା ଶୈଳପୁର ଅନୁକରଣରେ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ଅନ୍ୟତ୍ର ସେହି ନାମରେ ଜୈନପୀଠମାନ ସ୍ଥାପିତ ହୋଇଅଛି । ତୋଷାଳୀ ବିଷୟରେ ଶୈଳପୁର ନାମରେ ଏକ ତୀର୍ଥ ସ୍ଥାନ ଥିବା କଥା ଜୈନ ଗ୍ରନ୍ଥରୁ ମିଳୁଛି । ଏଠାରେ ଋଷି ତଡ଼ାଗଟିଏ ଥିଲା । ଶରତ୍‌କାଳରେ ଏହି ସ୍ଥାନରେ ଆଠଦିନ ବ୍ୟାପୀ ମହୋତ୍ସବ କରାଯାଉଥିଲା ।

ଏହି ସ୍ଥାନଟିର ବର୍ତ୍ତମାନ ନାମ କ'ଣ ଓ ତାହା କେଉଁଠାରେ ଅବସ୍ଥିତ- ଏ ବିଷୟରେ ଐତିହାସିକମାନଙ୍କର ଗବେଷଣା କରିବା ଉଚିତ କିନ୍ତୁ ତାହା ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ହୋଇ ନାହିଁ ।

କେନ୍ଦୁଝର ଜିଲ୍ଲାର ଆନନ୍ଦପୁର ସବ୍‌ଡିଭିଜନରେ ପୋଡାସିଙ୍ଗିଡି ବୋଲି ଗୋଟିଏ ଗ୍ରାମ ଅଛି, ଏହା ଆନନ୍ଦପୁର ଠାରୁ ୯ ମାଇଲ । ଏଠାରେ ପ୍ରାୟ ୧ ମାଇଲ ପରିମିତ ଏକ ବର୍ଗ କ୍ଷେତ୍ରାକାର ଭୂମିକୁ ବଉଳା ପର୍ବତ ଶ୍ରେଣୀ ବେଢ଼ି ରହିଛି । ଅନ୍ୟ ପାଖଟି ଧ୍ୱସ୍ତ ପ୍ରାଚୀରର ଅବଶେଷ ଦ୍ୱାରା ଚିହ୍ନିତ ହୋଇ ରହିଛି । ଏଠାରେ ଶତାଧିକ ତୀର୍ଥଙ୍କର, ଯକ୍ଷ, ଯକ୍ଷିଣୀ ପ୍ରଭୃତିଙ୍କର ମୂର୍ତ୍ତି ଇତସ୍ତତଃ ବିକ୍ଷିପ୍ତ ହୋଇ ରହିଛି । ତହିଁ ମଧ୍ୟରୁ କେତେକ ଅର୍ଦ୍ଧପ୍ରୋଥିତ, କେତେକ ତିର୍ଯ୍ୟକ୍ ଭାବେ ଦଣ୍ଡାୟମାନ, ଆଉ କେତେକ ଉତ୍ତାନଶାୟୀ ଓ କେତେକ ଅର୍ଦ୍ଧଭଗ୍ନ ଅବସ୍ଥାରେ ଅଛି । ପର୍ବତ ଗାତ୍ରରେ କୃତ ସୋପାନ ଦ୍ୱାରା ପର୍ବତର ଅଧିତ୍ୟକାକୁ ଗଲେ ଏକ ବିଶାଳ ତୀର୍ଥଙ୍କର ମୂର୍ତ୍ତି ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ, ତାହା ମହାବୀରଙ୍କର । ଏହି ସ୍ଥାନଟି ପୂର୍ବେ ତୋଷାଳୀର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ଥିଲା, ତେଣୁ ନିଃସନ୍ଦେହରେ ଏହାକୁ ତୋଷାଳୀର ଶୈଳପୁର ବୋଲି କୁହାଯାଇପାରେ । ଶୈଳଦ୍ୱାରା ବେଷ୍ଟିତ ନଗରକୁ ଶୈଳପୁର କୁହାଯିବା ହିଁ ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତ । ରାଜଗିରିର ଅବସ୍ଥିତି ଶୈଳବଳୟ ମଧ୍ୟରେ ହୋଇଥିବାରୁ ତାହାକୁ ଶୈଳପୁର କୁହା ଯାଉଥିଲା । ଏହି ସ୍ଥାନ ମଧ୍ୟ ସେହିପରି ଶୈଳବଳୟିତ । ଆହୁରି ରାଜଗିରିର ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗରେ ବେଢ଼ିଥିବା ପର୍ବତର ନାମ 'ବିପୁଳା' । ଏଠାକାର ପର୍ବତର ନାମ ବଉଳା । ଏହି ସାଦୃଶ୍ୟ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିବାର କଥା । ପୁଣି ରାଜଗିରିର ଦ୍ୱାରଦେଶରେ ଥିବା ପର୍ବତବିନ୍ଦୁ ପରି ଗୋଲାକାର । ଏଠାରେ ମଧ୍ୟ ତାହାହିଁ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ । ଏ ସବୁ ଚିନ୍ତା କଲେ ଓଡ଼ିଶାରେ ଜୈନଧର୍ମର ପ୍ରାଚୀନତ୍ୱ ସହଜେ ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ ।

ଐତିହାସିକ ତଥ୍ୟ ଛଡ଼ା ସାହିତ୍ୟିକ ତଥ୍ୟ ମଧ୍ୟ ଉତ୍କଳରେ ଜୈନ ପ୍ରଭାବର ଘୋଷଣା କରୁଅଛି । ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଓଡ଼ିଆ କେଳାଙ୍କ ପଦ୍ମତୋଳା ଗୀତରେ (୧) ଅଛି ଯେ କଂସର ସ୍ତ୍ରୀ ପଦ୍ମାବତୀ ଧନିତ୍ରୀ ଓଷା କରିଅଛନ୍ତି । ତେଣୁ କଂସ କୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ଶହେଭାର ପଦ୍ମ ଦେବାକୁ ଆଜ୍ଞା ଦେଇଛି, ତେଣୁ କୃଷ୍ଣ କାଳିନ୍ଦୀ ହ୍ରଦରେ ପଶି ପଦ୍ମ ତୋଳିଲେ । କାଳିୟ ଦଂଶନ କରିବାରୁ ତାହାକୁ ମର୍ଦ୍ଦନ କଲେ (୨) । କିନ୍ତୁ ହିନ୍ଦୁମାନଙ୍କର ବିଷ୍ଣୁ ପୁରାଣ, ହରିବଂଶ ପୁରାଣ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବିଷ୍ଣୁଲୀଳାତ୍ମକ ପୁରାଣରେ କୃଷ୍ଣ ଯଦୃଚ୍ଛାକ୍ରମେ କାଳିନ୍ଦୀ ହ୍ରଦରେ ପ୍ରବେଶ କରିବାର ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି, କିନ୍ତୁ ପୂର୍ବବର୍ଣ୍ଣିତ କଂସକୁ ଫୁଲ ଯୋଗାଇବା ପାଇଁ କାଳିନ୍ଦୀରେ ପ୍ରବେଶ କରିବା କଥା ଓ କଂସର ସ୍ତ୍ରୀର ନାମ ଯେ ପଦ୍ମାବତୀ ଏ କଥା ଦେଖାଯାଏ । ତେଣୁ ଜୈନ ହରିବଂଶର ପ୍ରଭାବ ଓଡ଼ିଆର ଲୋକ ସାହିତ୍ୟରେ ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବିଦ୍ୟମାନ । ପୁନଶ୍ଚ ଓଡ଼ିଶାର ଅତି ପ୍ରାଚୀନ ପୁସ୍ତକ ସାରଳା ମହାଭାରତରେ ରାଧାଚକ୍ର ଶବ୍ଦର ବ୍ୟବହାର ଅଛି (୩) । ଦ୍ରୌପଦୀଙ୍କ ସ୍ୱୟମ୍ବରରେ ଅର୍ଜୁନ ଲାଖ ବିନ୍ଧିବାବେଳେ ଘୂର୍ଣ୍ଣମାନ ଚକ୍ରର ସନ୍ଧିରେ ରାଧା ଅର୍ଥାତ୍ ଲକ୍ଷ୍ୟକୁ ଭେଦ କରିଥିବା କଥା- ଜୈନ ହରିବଂଶରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ସାରଳା ମହାଭାରତରେ ଏହି ରାଧାଚକ୍ର ଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ ଥିଲେହେଁ ସଂସ୍କୃତ ମହାଭାରତରେ ରାଧା ଶବ୍ଦର ଆଦୌ ଉଲ୍ଲେଖ ନାହିଁ । ତେଣୁ ଏହା ଯେ ଜୈନ ହରିବଂଶରୁ ସାରଳାଦାସଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଗୃହୀତ ହୋଇଛି ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ହୋଇ ନ ପାରେ ।

---

(୧) "କଂସର ଘରଣୀ ପଦ୍ମାବତୀ ରାଣୀ କରିଛି ଧନିତ୍ରୀ ଓଷା,
ଶଏଭାର ପଦ୍ମ ଦେବୁରେ କହ୍ନାଇ ନ ଥିବ ପାଖୁଡାମିଶା ।"

(୨) ରସକଲ୍ଲୋଳକାର ଦୀନକୃଷ୍ଣ ଏହି ଜୈନ ପ୍ରଭାବିତ ଲୋକସାହିତ୍ୟର ଅବଲମ୍ବନରେ ତାଙ୍କର ପ୍ରସିଦ୍ଧ କାବ୍ୟରେ ଲେଖିଛନ୍ତି-
କୁଞ୍ଜ ବିହାରୀ ବିହରନ୍ତେ ଗୋପନଗର,
କଂସ ଆଜ୍ଞା ଆସି ଲାଗିଲା ନନ୍ଦକୁ ଦେବ କମଳ ଶତେଭାର ।
କଲେ ନନ୍ଦ ଭୟ ନ ଦିଶେ ଉପାୟ କେ ଯିବ ପଦ୍ମଫୁଲ ତୋଳି,
କର୍ଣ୍ଣେ ଶୁଣିକରି ଭୟ ପରିହରି ଆଗ ହୋଇଲେ ବନମାଳୀ ।
କାଳୀ ଭୟରେ କେହି ନ ପଶେ କାଳିନ୍ଦୀରେ,
କୃଷ୍ଣ ଆନନ୍ଦରେ ପ୍ରବେଶ ହୋଇଲେ ନଟ ଯେହ୍ନେ ନାଟ ମନ୍ଦିରେ । (୯ମ ଛନ୍ଦ)

(୩) ରାଧାଚକ୍ର ବୁଲୁଅଛି ସାତତାଳ ଉତାଳେ ଉଚ୍ଚରେ ପଟାଏ ଅଛି ଯେ ସୁସଞ୍ଚେ
ଲକ୍ଷେ ବଳ ଧନୁ ଧରି ସେ ପଟାରେ ଉଠି (ସାରଳା ମହାଭାରତ)

ପ୍ରାଚୀ ମାହାତ୍ମ୍ୟ ପ୍ରଣେତାଦି କେତେକ କାବ୍ୟକାର ତାଙ୍କର ବିଷୟବସ୍ତୁଟିକୁ ପଦ୍ମପୁରାଣରୁ ଗୃହୀତ ବୋଲି ଉଲ୍ଲେଖ କରିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ମୂଳ ପଦ୍ମପୁରାଣରେ ତାହା ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ନାହିଁ । ପୂର୍ବ ବର୍ଣ୍ଣିତ କାଳୀୟ ଦଳନ ଓ ରାଧାଚକ୍ର ଭଳି ସେ ସବୁ ବିଷୟବସ୍ତୁ ଜୈନ ପଦ୍ମପୁରାଣରୁ ଗୃହୀତ ହୋଇଥିବା ଖୁବ୍ ସମ୍ଭବପର ।

ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଜୈନଧର୍ମର ପ୍ରଭାବ ବିକ୍ଷିପ୍ତ ଭାବରେ ରହିଛି । ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କ ଭାଗବତରେ ମୂଳ ଭାଗବତକୁ ଅନୁସରଣ କରି ଜୈନ ତତ୍ତ୍ୱଦୀକ୍ଷା ପ୍ରତିପାଦନ କରାଯାଇଛି । ଭାଗବତ ୫ମ ସ୍କନ୍ଧ, ୫ମ ଅଧ୍ୟାୟରେ ଋଷଭଦେବ ତାଙ୍କର ଶତ ପୁତ୍ରଙ୍କୁ ଯେଉଁ ଉପଦେଶ ପ୍ରଦାନ କରୁଅଛନ୍ତି ତାହା ଜୈନଧର୍ମର ତତ୍ତ୍ୱ ଦ୍ୱାରା ପୂର୍ଣ୍ଣ ଭାବରେ ପ୍ରଭାବିତ । ନିମ୍ନରେ ଏଥିରୁ କେତେ ପଦ ଉଦ୍ଧାର କରାଗଲା ।

ଋଷଭଙ୍କ ଶିକ୍ଷା

ଭାଗବତ ୫ମ ସ୍କନ୍ଧ, ୫ ଅଧ୍ୟାୟ, ୰ଚିନ୍ତାମଣି ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ସଂକଳିତ-୩୭ ପୃଷ୍ଠା

ଶ୍ରୀ ଋଷଭ ଉବାଚ-

ଭୋ ପୁତ୍ର ମାନେ ସାବଧାନ । ଶୁଣ ହେ ଆମ୍ଭର ବଚନ ॥
ଯେ ପ୍ରାଣୀ ଯେ କାର୍ଯ୍ୟମାନ । ନିରତେ କରେ ଆଚରଣ ॥
ସେ ପ୍ରାଣୀ ବ୍ୟର୍ଥ ଏ ସଂସାରେ । ପଡେ ନରକ ମହାଘୋରେ ॥
ଯେ ବ୍ରହ୍ମ କର୍ମ ସତ୍ତ୍ୱଗୁଣ । ଜପେ ଅନନ୍ତ ଆରାଧନ ॥
ନିର୍ବାଣ ମାର୍ଗ ଏ ବିହିତ । ଶୁଣ କହିବା ପୁତ୍ରେ ସତ୍ୟ ॥
ସ୍ତ୍ରୀ ସଙ୍ଗମ ଆଦି ଯେତେ । ଯେ ତମ ଦ୍ୱାରଟି ଜଗତେ ॥
ଏ ସର୍ବ ଦ୍ୱାର ପରିହରି । ମହନ୍ତ ଜନ ସେବା କରି ॥
ମହନ୍ତ ପ୍ରାଣୀ ଅଟେ ସେହି । ପ୍ରଶାନ୍ତ ସାଧୁ ଯେ ବୋଲାଇ ॥
ଯେ ଜନ କ୍ରୋଧ ବିବର୍ଜିତ । ଯାହାର ସୁହୃଦ ଜଗତ ॥
ଯେ ପ୍ରାଣୀ ମୋର ପଦ୍ମପାଦେ । ମନ ଅର୍ପଇ ଅପ୍ରମାଦେ ॥
ଯେ ଜନ ଜାୟା ଗୃହଧନ । ତନୟ କ୍ଲେଶ ନାନା କର୍ମ ॥
କରଇ ନାନା ଭ୍ରମ ହୋଇ । ଯାବତ ମୋତେ ନ ଭଜଇ ॥
ଅନିତ୍ୟ ଦେହ ନିତ୍ୟ କରେ । ସେ ସାଧୁ ନୁହଇ ସଂସାରେ ॥
ତାବତ ପରାଭବ ପାଇ । ଯାବତ ଆତ୍ମା ନ ଚିହ୍ନଇ ॥

ଯାବତ ନାନା କର୍ମ କରେ । ମନ ବଢ଼ାଇ ନିରନ୍ତରେ ॥
ତାବତ କର୍ମ ବଶ ହୋଇ । ନାନାଦି ଶରୀର ବହଇ ॥
ଅବ୍ୟୟ ବାସୁଦେବ ମୁହିଁ । ମୋରେ ଯାହାର ପ୍ରୀତି ନାହିଁ ॥
ସେ ନୋହେ ଦେହବନ୍ଧୁ ପାର । ଯେଣୁ ସେ ନ ଚିହ୍ନେ ଈଶ୍ୱର ॥
ସ୍ୱପନେ ପ୍ରାୟେ ଦେହେ ନର । କରଇ ନାନା ଅହଂକାର ॥
ନିଦ୍ରାରେ ଯେହ୍ନେ ସୁଖ ଭୋଗ । ଜାଗ୍ରତେ ନ ପାଇ ତା ଲାଭ ॥
ଗୃହ ବନ୍ଧରେ ଏ କାରଣ । ନାରୀ ସଙ୍ଗତେ ଅନୁଦିନ ॥
ସ୍ତିରୀ ପୁରୁଷ ଭାବ ବହି । ତହିଁରେ ମନକୁ ବାନ୍ଧଇ ॥
ମୋହର ଗୃହ ମୋର ଧନ । ବୋଲି ମାୟାରେ ହୋଇ ଛନ୍ନ ॥
ତାବତ କର୍ମ ବନ୍ଧମାନ । ନୁହଇ ତାହାର ଖଣ୍ଡନ ॥

x x x x

ଅଖିଳ ଗୁରୁ ମୁହିଁ ହରି । ମୋତେ ଭଜିବ ଦେହ ଧରି ॥
ନିବୃତ୍ତ ଚିତ୍ତ ହୋଇ ନର । ଭକ୍ତି କରିବ ମୋ ପୟର ॥
ବ୍ୟସନ ହିଂସାକୁ ଛାଡିବ । ତାପରେ ମୋତେ ଆରାଧିବ ॥
ମୋହର ଗୁଣ କର୍ମ ମାନ । ନିରତେ କରିବ କୀର୍ତ୍ତନ ॥
ଏକାନ୍ତ ଭାବ ମୋହଠାରେ । ଭୋ ପୁତ୍ର କରନ୍ତି ଯେ ନରେ ॥
ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଣକୁ ନିବାରି । ଆଧାତ୍ମ୍ୟ ବିଦ୍ୟାକୁ ଆଚରି ॥
ଶ୍ରଦ୍ଧାରେ ବ୍ରହ୍ମଚର୍ଯ୍ୟା କରେ । ପ୍ରଶାନ୍ତ ସତ୍ୟ ବଚନରେ ॥
ଭବଜନମୁ ସେ ତରଇ । ଗୃହ ବନ୍ଧନ ତାର ନାହିଁ ॥
ତାହାର କର୍ମ ବନ୍ଧ ମୁହିଁ । ଅକ୍ଳେଶେ ନିଶ୍ଚୟ ଛେଦଇ ॥
ଆତ୍ମାର ଶ୍ରେୟ କର୍ମ ଠାରେ । ଶ୍ରଦ୍ଧା ନ କରନ୍ତି ପାମରେ ॥
ଅଳପ ସୁଖ ହେତୁ କରି । ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ହିଂସାକୁ ଆଚରି ॥
ଅଶେଷ ଦୁଃଖର କାରଣ । କରନ୍ତି ହୋଇ ମତିଭ୍ରମ ॥
ଦୃଷ୍ଟି ତାହାର ନଷ୍ଟ ହୋଇ । ଅବିଦ୍ୟା ସମ୍ଭବେ ଭ୍ରମଇ ॥

x x x x

ଚୈତନ୍ୟ ଦାସ ବିରଚିତ ବିଷ୍ଣୁ ଗର୍ଭପୁରାଣ ୬ଷ ଅଧ୍ୟାୟରେ ମଧ୍ୟ ଋଷଭ ଓ ଭରତଙ୍କ ଚରିତ ପ୍ରଦତ୍ତ ହୋଇଛି । ଏହି ପୁସ୍ତକ ଅଲେଖ ଧର୍ମର ଏକ ପ୍ରଧାନ ଗ୍ରନ୍ଥ ଏବଂ

ଏଠାରେ ଏହି ଧର୍ମର ଶ୍ରେଷ୍ଠତ୍ୱ ପ୍ରତିପାଦନ କରିବାର ଚେଷ୍ଟା କରାଯାଇଛି । ତେଣୁ ଭରତ ଆଦି ୧୦ପୁତ୍ର ଋଷଭ ଦେବଙ୍କଠାରୁ ଅଲେଖ ଧର୍ମ ଦୀକ୍ଷା ଗ୍ରହଣ କରିଥିବା ବିଷୟ ଚୈତନ୍ୟ ଦାସ ପ୍ରକାଶ କରିଅଛନ୍ତି । ଏଠାରେ ସୂଚାଇ ଦେବାକୁ ହେବ ଯେ ଓଡ଼ିଶାର ଏହି ଅଲେଖ ଧର୍ମ ଜୈନଧର୍ମର ଏକ ପରିଣତି ସ୍ୱରୂପ ଓଡ଼ିଶାରେ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ଲାଭ କରିଥିଲା । ବିଷ୍ଣୁ ଗର୍ଭପୁରାଣର ୭ମ ଅଧ୍ୟାୟରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ଯେ ଋଷଭ ବିଷ୍ଣୁଗର୍ଭକୁ ନ ଯାଇ ବୈକୁଣ୍ଠକୁ ଗମନ କରିଅଛନ୍ତି । ଏଥିରେ ଋଷଭଙ୍କର ମହତ୍ତ୍ୱ ବିଶେଷ ପରିମାଣରେ ପ୍ରତିପାଦନ କରାଯାଇଛି । ଭାଗବତରୁ ଉଦ୍ଧୃତ ଋଷଭଙ୍କର ଉପଦେଶ ବାଣୀରେ ଯେପରି ଜୈନ ତତ୍ତ୍ୱର ପ୍ରଭାବ ପ୍ରସ୍ଫୁଟିତ ବିଷ୍ଣୁ ଗର୍ଭପୁରାଣର ପ୍ରଦତ୍ତ ହିତବାଣୀରେ ସେହିପରି ପ୍ରଭାବ ସୁସ୍ପଷ୍ଟ ଯଥା-

ଇନ୍ଦ୍ରିୟମାନଙ୍କୁ ଦୃଢ଼େଥିବ ଛନ୍ଦି,
ଦୋଷୀ ଲୋକଙ୍କୁ ରାଜା ଯେହ୍ନେ କରିଥାଇ ବନ୍ଦୀ ।
ମାୟା ମିଥ୍ୟା କଥାମାନ ମୁଖେ ନ ଭାଷିବ,
ଜାଣିଥିଲେ ନ ଜାଣିଲା ପ୍ରାୟେକ ହୋଇବ ।
ସତ୍ୟଭାଷା କହି ସତ୍ୟବ୍ରତେ ଥିବ ନିତ୍ୟେ,
ଅମାର୍ଗ କୁପଥମାନ ନ କଳ୍ପିବ ଚିତ୍ତେ ।
ଗୃହେ ଥିଲେ ନୋହିବ ଅତି ବିଷୟା ଜଞ୍ଜାଳି,
ପୁଣ୍ୟ କର୍ମ ସଂପାଦି ଅକର୍ମରେ ନ ଚଳି ।
ହାନିରେ ବିରସ ନାହିଁ ଲାଭରେ ନାହିଁ ହରଷ,
ପର ଜୀବକୁ ମଣିଥିବ ଆପଣା ସାଦୃଶ ।
ସକଳ ଭୂତରେ ହୋଇଥିବ ଦୟାପର,
ଜନ୍ତୁ ଉପରକୁ ନ କରିବ ଅହଂକାର ।
ବିଷ୍ଣୁ ଭକ୍ତ ଲୋକେ ଯେତେ କଥାରେ ପ୍ରବର୍ତ୍ତି,
ବିଷ୍ଣୁ ରସେ ନିରତେ ଥିବ ମାତି ।
କୁସଂଗ ପରିତ୍ୟାଗି ସୁସଂଗମାନ କରି,
ଅନୁକ୍ଷଣେ ଥିବ ଭକତି ପସରା ଆବୋରି ।
ଏମତ ପରିଜନେ ବିଷ୍ଣୁ ଭକତିରେ ପଶି,
ସେ ଲୋକ ଭଗତି ଦିଗଦହନ ବାନା ଦିଶି ।

ଯେତେ ଲୋକ ସଙ୍ଗତରେ ରସି ବସିଥିବ,
ସେ ଲୋକମାନଙ୍କୁ ପଛେ ଚେତନା ନ କରିବ ।୧୮୫।

ଏହିପରି ନିବୃତ୍ତି ମାର୍ଗର କଥା ସବୁ କୁହାଯାଇଛି ।

ସାଧନାର ବିଧି ଯେ ନିଶ୍ଚଳ ଧ୍ୟାନ ତତ୍ତ୍ୱ,
ଚିଆଁ ଚଇତନ ଜଗାଇ ଲଗାଇ ମନକୁ ।୧୯୧।
ମନର ସଙ୍ଗତେ ନାନା ଚିନ୍ତା ଥାଏ ଜଡ଼ି,
ପର୍ବତକୁ ଯେସନେ ବୃକ୍ଷ ଥାନ୍ତି ବେଢ଼ି ।
ଋଷଭ ବୋଇଲେ ବାବୁ ବସ ମୋର କୋଳେ,
ଅଲେଖ ଦୀକ୍ଷା ତୁମ୍ଭେ ଘେନ ହୋ ସୁମଙ୍ଗଳେ ।୨୬୬।
ପିତାଙ୍କୁ ନମସ୍କାର କରି ଦଶଗୋଟି ଭାଇ,
ଦୀକ୍ଷା ଘେନିବାକୁ କୋଳେ ବସିଲେକ ଯାଇ ।୨୬୭।
ପୁତ୍ରମାନଙ୍କୁ ଋଷଭ ଅଲେଖଦୀକ୍ଷା ଦେଲେ,
ଧ୍ୟାନ ଭେଦ ମୁଦ୍ରାମାନ ସକଳ କହିଲେ ।୨୬୮।

ଓଡ଼ିଶାରେ ବଉଳା ଗାଈର ଉପାଖ୍ୟାନ ଅତି ପରିଚିତ ଓ ଲୋକପ୍ରିୟ । ଏହି ଉପାଖ୍ୟାନରୁ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ଯେ ବଉଳା ନାମରେ ଏକ ଗାଈ ତାହାର ବାଛୁରୀକୁ ଛାଡ଼ି ଜଙ୍ଗଲକୁ ଚରି ଯାଇଥିଲା । ସେଠାରେ ଏକ କ୍ଷୁଧିତ ବ୍ୟାଘ୍ର ତାକୁ ଦେଖି ଖାଇବାକୁ ଉଦ୍ୟତ ହେଲା । ବଉଳା ଗାଈ ତାକୁ କହିଲା, ମୁଁ ପିଲା ଜନ୍ମ କରିଛି- ତାକୁ ଟିକିଏ ଦୁଧ ଦେଇ ଆସେ ! ତା ପରେ ମୋତେ ଖାଇବ । ବ୍ୟାଘ୍ର ରାଜି ହେଲା । ତାପରେ ବଉଳା ଗାଈ ପିଲାକୁ ଦୁଧ ଦେଇସାରି ବାଘ ପାଖକୁ ଆସିଲା । ସେତେବେଳକୁ ବାଘ ସ୍ତମ୍ଭୀଭୂତ ହୋଇଯାଇଛି । ସତ୍ୟର ଏପରି ପ୍ରଭାବ ହିଂସ୍ର ବ୍ୟାଘ୍ରକୁ ମଧ୍ୟ ଅହିଂସ୍ର କରିପକାଇଲା । ଜୈନଧର୍ମର ଅହିଂସାର କଥା ଏଠାରେ ଅତି ସୁନ୍ଦର ଭାବରେ ଫୁଟାଇ ଦିଆଯାଇଛି ।

ବର୍ତ୍ତମାନ ଦେଖାଯାଉ ଓଡ଼ିଶାର ଲୋକାଚାର ଉପରେ ଉକ୍ତ ଧର୍ମର ପ୍ରଭାବ କେତେ ଦୂର ପଡ଼ିଅଛି । ଏହି ପ୍ରସଙ୍ଗ ଆଲୋଚନା କଲେ ପ୍ରଥମରୁ ଜୈନଧର୍ମର କେତେଗୁଡ଼ିଏ ମୂଳ ଲକ୍ଷଣ ଖୋଜିବାକୁ ହେବ । ସେହି ଲକ୍ଷଣ ଭିତରେ କଳ୍ପବଟ ଏକ ବିଶିଷ୍ଟ ସ୍ଥାନ ପାଇଥିଲା । ଯେହେତୁ ମାନବ ସଭ୍ୟତାର ଆଦି ଯୁଗରେ ଚାଷବାସ ଆଦି ନଥିଲା ଏବଂ କଳ୍ପବୃକ୍ଷରୁ ଲୋକେ ସମସ୍ତ ଆବଶ୍ୟକୀୟ ଅଭାବ ପୂରଣ କରିପାରୁଥିଲେ ।

ଏହି କଳ୍ପବଟ ଅନ୍ତର୍ହିତ ହେବାରୁ ଲୋକେ ଖାଦ୍ୟ ପାଇଲେ ନାହିଁ ବୋଲି ଆଦି ତୀର୍ଥଙ୍କର ଚାଷବାସ ଓ ପଶୁପାଳନ ବୃତ୍ତି ତଥା ଅନ୍ୟ ଅନେକ ଶିଳ୍ପ ଆବିଷ୍କାର କରି ଶିକ୍ଷା ଦେଇଥିଲେ । (୪) ଏତେ କଲେ ମଧ୍ୟ ଜୈନମାନଙ୍କର କଳ୍ପବଟ ପୂଜା ଗୋଟିଏ ବଡ ଅନୁଷ୍ଠାନ । ଏହାରି ଅନୁକରଣରେ ହିନ୍ଦୁମାନେ ପୌରାଣିକ ଯୁଗରେ କାମଧେନୁର କଳ୍ପନା କରିଥିଲେ ଏବଂ ଏହି କାମଧେନୁ ବା ସୁରଭି ଗାଇ ନିମିତ୍ତ ବିଶ୍ୱାମିତ୍ର ବଶିଷ୍ଠ ଆଶ୍ରମ ଆକ୍ରମଣ କରି ଶେଷକୁ ରାଜ୍ୟ ଛାଡି ତାପସ ପାଲଟି ଥିଲେ । ଜୈନଙ୍କର ଏହି ଅନୁଷ୍ଠାନଟି ହିନ୍ଦୁଙ୍କ ପ୍ରୟାଗସ୍ଥିତ କଳ୍ପବଟର ପ୍ରେରଣା ଦେଇଥିଲା ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ଖାଲି ସେତିକି ନୁହେଁ, କଳ୍ପବଟରୁ ଡେଇଁ ପ୍ରାଣତ୍ୟାଗ କରିବା ପ୍ରଥା ଜୈନଙ୍କର ପ୍ରାୟୋବେଶନରେ ପ୍ରାଣତ୍ୟାଗ କରିବା ସଙ୍ଗେ ସମାନ । ପ୍ରାଚୀନ ହିନ୍ଦୁ ପୁରାଣମାନଙ୍କରେ ଏହି କଳ୍ପବଟର ବହୁ ମାହାତ୍ମ୍ୟ ଲିପିବଦ୍ଧ ହୋଇ ରହିଅଛି ।

ଜୈନଧର୍ମର କଳ୍ପବଟ ଧାରଣା ହିନ୍ଦୁ ଧର୍ମରେ ଯେ ଖୁବ୍ ବେଶୀ ପ୍ରଭାବ ପକାଇଥିଲା ଏ କଥା ମାନିବାକୁ ହୁଏ, ପ୍ରୟାଗର କଳ୍ପବଟ କାହାଣୀରୁ । ଏହି କଳ୍ପବଟ ପାଖରେ କାମନା କରି ଲୋକେ ଅସାଧ ସାଧନ କରୁଥିଲେ । କଳ୍ପବଟର କାହାଣୀ ନେଇ ହିନ୍ଦୁ ପୁରାଣରେ ବିବିଧ ଆଖ୍ୟାନ ରହିଛି । ଆମ ଓଡ଼ିଶାରେ ଏହି କଳ୍ପବଟର ମହତ୍ତ୍ୱ ଅତ୍ୟନ୍ତ ବେଶୀ । ଏଠାର ଲୋକେ ବଟ ବୃକ୍ଷକୁ ପୂଜା କରନ୍ତି । ବଟ ଗଛରୁ ଓହଳକୁ ଶିବଙ୍କ ଜଟା ବୋଲି କହିଥାନ୍ତି ଏବଂ ଋଷଭଦେବ ଯେ ଶିବଙ୍କ ଅବତାର ତାହା ମଧ୍ୟ ଶିବପୁରାଣରେ ଲିଖିତ ଅଛି । ଜୈନଙ୍କର କଳ୍ପବଟ ପ୍ରଭାବରେ ପଡି ଓଡ଼ିଶାରେ ପୁରୀ, ଭୁବନେଶ୍ୱର ପ୍ରଭୃତି ମନ୍ଦିରରେ କଳ୍ପବଟ ରୋପିତ ହୋଇଅଛି । ନଚେତ୍ ମନ୍ଦିର ମଧ୍ୟରେ ବଟବୃକ୍ଷ ସ୍ଥାପନର ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ସାରବତ୍ତା ନାହିଁ ।

ଆଦି ତୀର୍ଥଙ୍କର ଋଷଭଦେବ ହିନ୍ଦୁ ପୁରାଣରେ ବିଷ୍ଣୁ ଓ ଶିବଙ୍କ ଅବତାର ବୋଲି ଗଣ୍ୟ । ସେ ମୁହଁରେ ପଥର ପୂରାଇ ଶେଷ ଜୀବନ କୈଳାସ ଶିଖରରେ ରହିଥିଲେ ଏବଂ ସେଠାରେ ବଂଶବନରେ ଦାବାଗ୍ନି ଲାଗିବାରୁ ସେ ସେହି ଦାବାଗ୍ନିରେ ଦଗ୍ଧ ହୋଇଥିଲେ । ଏ ଘଟଣା ଫାଲ୍‌ଗୁନ କୃଷ୍ଣ ୧୪ଶୀ ଦିନ ଘଟିଥିଲା । ଜୈନମାନେ ଏଥିପାଇଁ ଏହାକୁ ପାଳନ କରିଥାନ୍ତି । କାଳକ୍ରମେ ହିନ୍ଦୁମାନେ ମଧ୍ୟ ଏହି ତିରୋଭାବ ଦିନକୁ ଏକ ବ୍ରତବିଶେଷରେ ପରିଣତ କରିଅଛନ୍ତି । ଏହା ଶିବ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶୀ ବା ଜାଗର

---

(୪) ଆଦିପୁରାଣ ୩ୟ ଅଧ୍ୟାୟ । ୩୦ ପୃଷ୍ଠା

ବୋଲି ଭାରତ ପ୍ରସିଦ୍ଧ । ଋଷଭଦେବଙ୍କର ଶିବ ଅଂଶଭୂତ ହେବାର ଏହା ଗୋଟିଏ ପ୍ରମାଣ । ଆମର ପାଳିତ ଜାଗରବ୍ରତର ଆଧୁନିକ ପ୍ରକୃତି ଯାହା ହେଉନା କାହିଁକି ତାହା ଏକ ଜୈନପର୍ବ ଏବଂ ତାହା ଓତପ୍ରୋତ ଭାବେ ହିନ୍ଦୁ ଆଚାରଭୁକ୍ତ ହୋଇଯାଇଅଛି ।

ଓଡ଼ିଶା ଜୈନଧର୍ମର ଏକ ପ୍ରଧାନ ପୀଠ । ଏଠାରେ ପ୍ରତି ପୁରପଲ୍ଲୀରେ ଶିବାଳୟମାନ ସ୍ଥାପିତ । ଏ ସବୁ ମନ୍ଦିରରେ ବ୍ରାହ୍ମଣେତର ଜାତି ପୂଜା କରିଥାନ୍ତି । ଶିବ ୧୪ଶୀ ଓଡ଼ିଶାର ଗାଁ ଗହଳୀର ଏକ ପ୍ରଧାନପର୍ବ । ସୁଦୂର ଅତୀତରୁ ଏହା ଜୈନଧର୍ମ ପଦ୍ଧତିକୁ ନିଜସ୍ୱ ସଂସ୍କୃତିରେ ପରିଣତ କରିଛି ।

ପୂର୍ବରେ ଯେଉଁ ବଟବୃକ୍ଷ କଥା କୁହାଗଲା ତହିଁର ପୂଜା ମଧ୍ୟ ଆଜିକାଲି ପ୍ରଚଳିତ ବୋଲି ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଓଡ଼ିଆରେ ବିଚିତ୍ର ରାମାୟଣ ଖଣ୍ଡିଏ ପଲ୍ଲୀକାବ୍ୟ ଏବଂ ଲୀଳା ପୁସ୍ତକ । ଏଥିରେ ମଧ୍ୟ କବି ଅଲକ୍ଷ୍ୟରେ ବଟଜଣାଣ ନାମ ଦେଇ ଗୋଟିଏ ଜଣାଣ ସୀତାଙ୍କ ତୁଣ୍ଡରେ ଶୁଣାଇଅଛନ୍ତି । (୫)

ଏହି ଜଣାଣଟି ଓଡ଼ିଆ କବିଙ୍କର ଖାଣ୍ଟି ନିଜସ୍ୱ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଏଥିରେ ଜୈନ ଦୀକ୍ଷାର ଏକ ପ୍ରାଚୀନ ତତ୍ତ୍ୱ ସୁନିହିତ ।

ଓଡ଼ିଶାର ପ୍ରତି ଶିବମନ୍ଦିରରେ ତ୍ରିଶୂଳ ଚିହ୍ନ ଦିଆଯାଇଥାଏ । ତ୍ରିଶୂଳ ଓ ବୃଷଭ ଶିବଙ୍କର ନିତ୍ୟସଙ୍ଗୀ । ଏହା ମଧ୍ୟ ଜୈନ ଆଦି ତୀର୍ଥଙ୍କର ଋଷଭଙ୍କର ଚିହ୍ନ । ଋଷଭ ନାମଟି ମଧ୍ୟ ବୃଷଭର ପ୍ରତିପଦ ମାତ୍ର ।

ପୁରୀ ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିର ବେଢ଼ାରେ କୋଇଲି ବୈକୁଣ୍ଠ ରହିଅଛି । ଏହି କୋଇଲି ଶବ୍ଦ ତାମିଲ "କୋଏଲ" ଶବ୍ଦଜ କି ସଂସ୍କୃତ "କୈବଲ୍ୟ" ଶବ୍ଦଜ, ତାହା ଅନୁଧ୍ୟାନର

---

(୫) "ବାଞ୍ଛାବଟ, ଘେନ ଘେନ ମୋ ମିନତି ବଟଶ୍ରେଷ୍ଠ-
ବିକଳ ହୋଇଣ ବଟ ମୂଳେ, ଶିରେ କର ଯୋଡ଼ି ସୀତା ବୋଲେ ।
ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ଲୋକେ ଖ୍ୟାତି ହୋଇଅଛ ପର ଉପକାରେ ଏ ସଂସାରେ ।
ଶାଶୁ ଶଶୁର ମୋ ନିଶ୍ଚିନ୍ତରେ, ସର୍ବେ ଶୁଭେ ଥାନ୍ତୁ ଅଯୋଧ୍ୟାରେ ।
ଭ୍ରତବୀର ସୁଖେ ରାଜ୍ୟ ପାଳୁଥାନ୍ତୁ ଶତ୍ରୁଘ୍ନଙ୍କୁ ଘେନି ସଙ୍ଗତରେ ॥
ଅଯୋଧ୍ୟାରେ ଯେତେ ନର ନାରୀ, ଆନନ୍ଦରେ ଥାନ୍ତୁ ଦେହ ଧରି ।
ଶତ୍ରୁ ଉପଦ୍ରବ ତାଙ୍କୁ ନ ହୋଇବ ମାଗୁଅଛି କର ଯୋଡିକରି ॥
ବିଧବା ଗଣିତା ମୁଁ ନୋହିବି, ଯୁଗେ ଯୁଗେ ଦେହ ବହିଥିବି ।
ପିତା ମୋ ପରମବ୍ରହ୍ମ ଭେଟ ପାଉ ଆଉ ମୁଁ ତୁମ୍ଭକୁ କି ମାଗିବି ॥ (ବିଚିତ୍ର ରାମାୟଣ)

ବିଷୟ । ହିନ୍ଦୁଧର୍ମରେ ମୁକ୍ତି ମୋକ୍ଷ ଯେଉଁ ଅର୍ଥବାଚକ, ଜୈନଧର୍ମର କୈବଲ୍ୟ ସେମିତିକା ଅର୍ଥପ୍ରଦ (୬) । ବସ୍ତୁତଃ ଆମ ଓଡ଼ିଆରେ ଏହି କୈବଲ୍ୟ ପଦଟି ହିଁ ଜୈନଧର୍ମରୁ ଆସିଅଛି ବୋଲି କୁହାଯିବ; କାରଣ ପ୍ରାଚୀନ ହିନ୍ଦୁପୁରାଣରେ ମୋକ୍ଷ ଅର୍ଥରେ କୈବଲ୍ୟ ପ୍ରୟୋଗ କରାଯାଇ ନଥାଏ ।

ତୀର୍ଥଙ୍କରମାନଙ୍କର ଗର୍ଭାବସ୍ଥାନ, ଜନ୍ମ, ତପସ୍ୟା, ଜ୍ଞାନପ୍ରାପ୍ତି ଓ ମୋକ୍ଷପ୍ରାପ୍ତି ଯେଉଁ ଯେଉଁ ତିଥିରେ ହୁଏ ସେହି ଦିନମାନଙ୍କରେ ଇନ୍ଦ୍ରାଦି ଦେବବର୍ଗ ସ୍ୱର୍ଗରେ ଉତ୍ସବ କରିଥାନ୍ତି । ପୃଥିବୀରେ ମଧ୍ୟ ଜୈନ ଧର୍ମାବଲମ୍ବୀମାନେ ଏହି ତିଥିମାନଙ୍କରେ "ଚୈତ୍ୟଯାତ୍ରା" କରନ୍ତି । ଚୈତ୍ୟଯାତ୍ରା କହିଲେ ରଥଯାତ୍ରା ବୁଝାଏ । ଚୈତ୍ୟ ନିର୍ମିତ ରଥ ଉପରେ ଜିନଙ୍କର ପ୍ରତିମା ସ୍ଥାପନ କରି ନଗରରେ ପରିକ୍ରମା କରିବା ଏହି ଉତ୍ସବର ବିଧି । ସୁସଜ୍ଜିତ ହସ୍ତୀ, ଅଶ୍ୱ, ନୃତ୍ୟ, ଗୀତ ଓ ବାଦ୍ୟ ସହକାରେ ଏହି ଯାତ୍ରା ଅନୁଷ୍ଠିତ ହୁଏ ।

ଅଭିଧାନ ରାଜେନ୍ଦ୍ର ପୁସ୍ତକରେ ଅନୁଯାନ ଶବ୍ଦ ବିବରଣରେ ଏହା ବିସ୍ତୃତ ଭାବେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛି ।

ଆମ ଓଡ଼ିଶାରେ ପୁରୀ ଓ ଭୁବନେଶ୍ୱରଠାରେ ଆଷାଢ଼ ଶୁକ୍ଳ ୨ୟା ଓ ଚୈତ୍ର ଶୁକ୍ଳ ଅଷ୍ଟମୀ ଦିନ ରଥଯାତ୍ରା ହୋଇଥାଏ । ଏହି ତିଥିଦ୍ୱୟ ପୁଣ୍ୟତିଥି ବୋଲି ଗୃହୀତ ହୋଇଥାଏ । ବିଶେଷତଃ ରଥଯାତ୍ରା ତିଥିଟି ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ । ଏପରି କି ଏହି ତିଥିରେ ବାର, ନକ୍ଷତ୍ରର ବିଚାର ନ କରି ସର୍ବବିଧ ଶୁଭକାର୍ଯ୍ୟ କରା ଯାଇଥାଏ । ଏଣୁ ଏହାକୁ କଲ୍ୟାଣକ ଦିବସ କୁହାଯାଇପାରେ । ସ୍ମୃତି ଶାସ୍ତ୍ରରେ କେବଳ ପୁଷ୍ୟା ନକ୍ଷତ୍ର ଯୁକ୍ତ ୨ୟା

---

(୬) କୈବଲ୍ୟ କାହାକୁ କହନ୍ତି ।

ପୁରୁଷାର୍ଥ ଶୂନ୍ୟାନାଂ ଗୁଣାନାଂ ପ୍ରତି ପ୍ରସବଃ
କୈବଲ୍ୟଂ ସ୍ୱରୂପ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ବାଚିତଶକ୍ତି ଇତଃ ।
ଚିତ୍ ସ୍ୱରୂପ ପୁରୁଷଠାରେ ପ୍ରକୃତିର ସାରୂପ୍ୟ ନିବୃତ୍ତ ହିଁ କୈବଲ୍ୟ ।
ପ୍ରକୃତି ସହିତ ପୁରୁଷର ନିଃସବନ୍ଧହିଁ କୈବଲ୍ୟ । ତାହାହିଁ ପୁରୁଷର ସ୍ୱରୂପ ଲକ୍ଷଣ । ପ୍ରକୃତିଠାରେ ପୁରୁଷର ଦିବ୍ୟବିବେକ ପ୍ରସୂତ ଅସାଧାରଣ ଔଦାସୀନ୍ୟବଶତଃ ସେହି ପ୍ରକୃତି ପୁରୁଷାର୍ଥ ଶୂନ୍ୟା ହେଲେ ବା ପ୍ରକୃତିର ସର୍ବ ପରିଣାମର ପରିସମାପ୍ତି ହେଲେ ପୁରୁଷ ସଂଗେ ତାହାର ଯେଉଁ ବିଯୋଗ ହୁଏ ସେହି ବିଯୋଗକୁ କୈବଲ୍ୟ କୁହାଯାଏ ।
'ପରମାର୍ଥ ପୟୋଧି'- ଲେଖକ ଟିକିଟି ରାଜ ରାଜେନ୍ଦ୍ର ଦେବ - ୨୫୯ ପୃଷ୍ଠା